

**BUDAPESTI KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI ÉS
ÁLLAMIGAZGATÁSI EGYETEM
*JÖVŐKUTATÁSI KUTATÓKÖZPONT***

MAGYARORSZÁG HOLNAP UTÁN

**Tanulmánykötet
a T 23113. sz. OTKA program alapján**

Szerkesztette: Nováky Erzsébet

**Budapest
2001**

Írta:

**Andor László
Hideg Éva
Kozma Ferenc
Lóránt Károly
Nováky Erzsébet**

**Szerkesztette:
Nováky Erzsébet**

**Lektorálta:
Gáspár Tamás**

© Nováky Erzsébet, 2001

ISBN 963 503 264 1

TARTALOM

Előszó

Nováky Erzsébet: A kutatás filozófiája és metodológiája

Bevezető gondolatok

1. A kutatás filozófiája

Mit láthatunk előre?

Hogyan láthatunk ma előre?

Hogyan készítettünk eddig komplex jövőképet?

2. A kutatás metodológiája

Felhasznált irodalom

I. Rész: Szintézis

Nováky Erzsébet: Hazánk társadalmi-gazdasági jövőalternatívái

Bevezető gondolatok

1. Lehetőségek: a társadalmi fejlődés keretfeltételei

1.1. A világgazdaság alternatív kimenetelei

1.2. A hazai gazdaságfejlődés alternatív kimenetelei

Lehetséges politikai helyzetek

2. Várakozások: társadalmi és egyéni várakozások és értékek

2.1. A magyar társadalom Európai Unió (EU) várakozásai

2.2. Társadalmi és egyéni értékvtáltások, értékrend változások

2.3. Az új értékek hazai megvalósításának feltételei és lehetőségei

3. A lehetőségek és a várakozások egybevetése – komplex jövőalternatívák

3.1. Gazdasági és politikai alternatívák összekapcsolása

3.2. Mit támogatnának a várakozások, az értékek és az aspirációk?

3.3. Komplex jövőalternatívák

Felhasznált irodalom

II. Rész: Háttértanulmányok

Kozma Ferenc: A magyar gazdaság nemzetközi környezete a XXI. század első évtizedeiben

1. Néhány, előrevetett megjegyzés

2. Kiinduló helyzet

3. Általános jövőkép

4. A külgazdasági környezet prognózisa

4.1. A módszer vázlatos ismertetése

4.2. Fejlődési forgatókönyv-vázlatok

Andor László: A magyar politikai erőtér 2020-ban

Bevezető gondolatok

1. A politikai jövő független és függő változói

Független változók

Függő változók

2. Foratókönyvek

2.1. Európai integráció és kiegyensúlyozott fejlődés

2.2. Periférikus fejlődés kiújuló válsághelyzetekkel

2.3. Szélsőséges nacionalizmus és háborús konfliktusveszély

2.4. Forradalmi válság

Összegezés

Felhasznált irodalom

Lóránt Károly: Gazdaságfejlődési alternatívák

Bevezető gondolatok

1. A társadalmak fejlődését meghatározó történelemformáló erők
 - 1.1. A technika fejlődése
 - 1.2. Az értékrendek átalakulása
 - 1.3. A globalizáció
 2. A jövő társadalmak jelenlegi tendenciák folytatódása esetén
 - 2.1. A globális káosz forgatókönyve és a globális osztálytársadalom modellje
 - 2.2. Regionális integráció
 - 2.3. Európa jövője
 3. Magyarország helyzete
 - 3.1. A jelenlegi gazdaságfilozófia folytatódásának hatása
 - 3.2. A gazdaságfilozófia esetleges megváltoztatásának hatása
- Összegezés

Nováky Erzsébet: Aspirációk, várakozások a magyar lakosság és vállalatok körében

Bevezető gondolatok

1. A jövőorientáltság értelmezése
 2. A jövőorientáltság hazai empirikus vizsgálata
 - 2.1. A hazai empirikus vizsgálatokról
 - 2.2. A hazai lakosság jövőorientáltságának főbb jellemzői
 - 2.3. A hazai vállalatok jövőorientáltságának főbb jellemzői
- Felhasznált irodalom

Hideg Éva: Társadalmi modellek és a magyar társadalom lehetséges jövője

Bevezető gondolatok

1. A posztindusztrializmus gondolatának virágzása, bukása és feltámadása
 2. A posztindusztriális kor lehetséges társadalmi modelljei
 - 2.1. Az információs társadalom
 - 2.2. Az informalizált társadalom
 - 2.2.1. A duálisan informalizált társadalom
 - 2.2.2. A plurálisan informalizált társadalom
 - 2.3. Az igazságos verseny társadalmak
 - 2.4. A fenntartható társadalom
 - 2.5. Az evolúciós fejlődési mintázat társadalmi jövőalternatívái
 - 2.6. A Jövőmodellek összehasonlítása
 3. A magyar társadalom lehetséges jövőmodelljei
 - 3.1. A posztindusztriális társadalom gondolata a hazai jövőképekben
 - 3.2. Rendszerváltás jövőkép és jövőmodell nélkül
 - 3.3. Új jövőmodell-csírák
 - 3.4. Milyen jövőmodellekben gondolkodhatunk?
- Összegezés
- Felhasznált irodalom

Nováky Erzsébet: Hazai társadalmi és egyéni értékvtáltások

Bevezető gondolatok

1. Társadalmi és egyéni értékvtáltások, értékrend változások
 - 1.1. Értékvtáltás a társadalom szintjén
 - 1.2. Értékvtáltás az egyén szintjén
 2. Az új értékek megvalósításának feltételei és lehetőségei
- Felhasznált irodalom

ELŐSZÓ

A KUTATÁS FILOZÓFIÁJA ÉS METODOLÓGIÁJA

Nováky Erzsébet

Bevezető gondolatok

Több mint egy évtizede mélyreható változások játszódnak le a világban. A térben is jelentősen kiterjedt változások érintik a társadalom, a gazdaság, a technikai fejlődés és a természeti környezet számos területét. Változnak az évtizedeken át stabilnak tartott értékek is. A változások hazánkat sem kerülték el: itt is felgyorsult a változások üteme a társadalomban, a gazdaságban és a politikai szférában. Egy jó évtizede érezhetően átmeneti társadalomban élünk. A világban, az európai régióban és hazánkban egyaránt gyakori jelentős változások – általános instabilitást és bizonytalanságot okozva – korszakváltássá sűrűsödtek.

A korszakváltás körülményei között új helyzet alakult ki a jövőhöz való viszonyunkban és a jövőfelfogásunkban. Új módon értelmezzük a jövőt és újfajta, az eddigieknél talán közvetlenebb viszonyt alakítunk ki vele. Ennek lényege abban összegezhető, hogy *a demokrácia kiterjedésével mind szélesebb lehetőség nyílik arra, hogy a társadalom mind nagyobb szerepet kérjen és kapjon a jövő formálásában, azaz a jövőt ne csupán a múlt és a jelen pusztá, mechanikus következményeként értelmezzük, hanem a jövőváltozatokban tükröződjének a lakossági és intézményi értékek és várakozások is, kifejezve a jövő sokszínűségét. Lényeges ugyanakkor az is, hogy a jövőt ne csupán a vágyak és az álmok területeként fogjuk fel, hanem olyan lehetőségként, amely a múltban és a jelenben gyökerezik, de szerves kapcsolata van azokkal (ti. azoknak az egyéneknek és társadalmi csoportoknak a jövőről alkotott vélekedésével) is, akik (illetve amelyek) a jövőt valósággá formálhatják.* A jövőhöz való viszonyban bekövetkező változás nemcsak az általános korszakváltás következménye, hanem összefüggésben van a tudományok területén zajló forradalmi változásokkal, megújulási hullámmal is.

Kicsit konkrétabban az előzőek azt jelentik, hogy az egyre gyakrabban és egyre több területen megjelenő, egyre mélyrehatóbb és egymáshoz szorosan kapcsolódó változások

- kiszámíthatatlanná teszik a jövőt, azaz hagyományos lineáris gondolkodásmóddal nem közelíthetünk hozzá,
- mind nehezebbé válik a változások irányának meghatározása, azaz előre pontosan nem definiálható irányú változások megjelenésével kell számolnunk,
- mind nehezebb a lehetséges jövőváltozatok körének kijelölése és tartalmuk meghatározása, mert nagyon sokféle jövőváltozat jelenhet meg és azok nemigen írhatók le jól strukturalható módon,
- állandó megújulásra készítenek/kényszerítenek bennünket gondolkodásunkban és viselkedésünkben.

Ebben a helyzetben nehéz arra válaszolni, hogy *mi az, ami előrelátható*. Ha már tudjuk, hogy amit láthatunk, az micsoda, akkor annak megválaszolása jelent újabb feladatot, hogy vajon *miként láthatunk előre*, azaz hogyan láthatjuk az előreláthatót. Mindezen kérdéseknek a megválaszolása azt a célt szolgálja, hogy *az általános instabilitás és bizonytalanság körülményei között képesek legyünk körvonalazni hazánk társadalmi-gazdasági jövőjét, illetve az új követelményeknek megfelelően tudjunk jövőváltozatokat és komplex jövőalternatívákat megfogalmazni.*

1. A kutatás filozófiája

1.1. Mit láthatunk előre?

A gyakori, mélyreható változásokkal teli időszakokban figyelmünket szeretjük arra fordítani, amit *látni szeretnénk* (a hangsúlyt a *szubjektív* erőre helyezve, távoli víziók, jövőképek formájában) és arra, amit *nagy valószínűséggel látni vélünk* (a hangsúlyt az *objektív* lehetőségekre, feltételekre helyezve, a kibontakozó hosszú távú tendenciák formájában).

Ha kizárólagosan szubjektívan közelítünk a jövőhöz, akkor hajlamosak vagyunk vagy csak a kívánatos jövőt körvonalazni, vagy a félelmeket és a veszélyeket felnagyítva csak katasztrófa-helyzeteket előrevetíteni. Ha a jövőt csupán kívánatos alternatívák területként fogjuk fel, akkor hajlamosak vagyunk csak a kedvezőt látni. Kizárjuk tehát a nem kívánatos alternatívákat. Ha a jövőt csupán negatív helyzetek sorozataként értelmezzük, akkor meg a kedvező alternatívák számbavételének lehetőségéről mondunk le. A jövőt csak szubjektív alapokra helyezve megközelíteni azonos azzal, hogy figyelmen kívül hagyjuk a folyamatok alakulásának objektív jellegét.

Ha viszont hideg fejjel, csak „objektívan” közelítünk a jövőhöz, belefeledkezve az adott helyzetbe és kizárólagos teret adva a folyamatok jelenlétének, amelyekbe alig lehet beavatkozni, akkor teljesen háttérbe szorul a szubjektív szemlélet. Ha csak arra koncentrálunk, ami objektívan kialakulhat, amit nagy valószínűséggel látni vélünk, akkor abba a hibába eshetünk, hogy a jövőnek csak a valószínűen megjelenő változatát keressük. Azaz az előrejelzést predikcióként értelmezzük, és kizárjuk a kevésbé valószínű változatokat.

Mindkét megközelítés – mind a szubjektív vágyakra, mind az objektív tényezőkre, s a predikcióra koncentráció – hamis útra vihet bennünket, hiszen leszűkíti a jövőváltozatok, jövőalternatívák körét. Korunkban, az instabilitás talaján – amikor a jövő sokféleképpen alakulhat – ez nem helyes megközelítés, ezért más utat kell keresni a jövőalternatívák feltárása céljából.

Napjainkban tehát nem indokolt csak kívánatos jövőképeket (vagy csak veszélyhelyzeteket) körvonalazni és nincsen lehetőség predikció készítésére sem. A változásokkal telített világunkban nemcsak azt kell látni a jövőből, ami kívánatos, hanem szembesülni kell azzal is, ami nem kedvező, és nemcsak a kedvezőtlen kell látni, hanem meg kell látni a kedvezőt is. És nemcsak azt kell előrelátni, ami nagyon valószínű, ami jól megfogalmazható (azaz jól számszerűsíthető), hanem azt is, ami bizonytalan, sőt, ami nagyon bizonytalan. Ami talán még ki sem alakult, de lehetséges alternatívaként megjelenhet, ami az egyének és a társadalmi intézmények jövőalakítása következtében létrejöhet.

Látnunk kell, hogy mind az emberi gondolkodás, az érzellemmel telítettség, mind az objektív folyamatok nemcsak külső erők, hanem *belső fejlődés következtében* is változnak. Az önfejlődés új, a korábbtól eltérő helyzeteket hozhat létre. Ezeket akkor lehet kézben tartani, akkor lehet „uralni”, ha felismerjük azt, hogy a folyamatok változnak-e és ha igen, milyen lehetséges irányban. Ha ugyanis felismerjük a változások lehetőségét, akkor könnyebben rendelkezünk hozzájuk a változtatás, a beavatkozás mikéntje is.

Mi az, amit korunkban vizsgálni célszerű:

- egyrészt azt, hogy vajon a folyamatok érzékenyen reagálnak-e a hatásokra (azaz alakíthatók, változtathatók-e),
- másrészt azt, hogy milyen a különböző értékeket tükröző egyének és társadalmi intézmények jövőformáló képessége és ereje.

Vizsgálandó tehát a *folyamatok stabilitása* (különösen a kis hatásokra való érzékenysége), valamint az *egyének és az intézmények jövőorientáltsága*.

1.2. Hogyan láthatunk ma előre?

A jövőkutatás régi szemléletmódjával és régi módszereivel a jövőváltozatoknak csak leszűkített köréhez juthatunk el. Az új helyzetben a jövőkutatás mint tudomány metodológiájának és módszereinek megújításával viszont képesek vagyunk előre látni a jövőt, különösen, ha a jövőkutatás gyakorlatát ráépítjük az új tudományos eredményekre. Miben áll a metodológiai-metodikai megújulás?

Instabil helyzetben a múlt, a jelen és a jövő kapcsolata nem olyan egyértelmű, mint amilyen az a stabil időszakban volt. Az egyértelmű, jól kezelhető kapcsolatot a múlt, a jelen és a jövő között – amit az okság és a determinizmus jellemzett – felváltja a természeti és társadalmi rendszerek nem-lineáris, körkörös ok-okozati, dinamikus és holisztikus jellegéből következő többértelműség. Ezért a jövő nagyon sokféleképpen alakulhat: várható a már megélt többé-kevésbé változatlan múlt-jelen megismétlődése, de alapvetően új események, folyamatok, kapcsolatok és állapotok létrejöttével is számolnunk kell. Megnövekszik tehát *a jelenből kibontható jövő sokszínűsége*. Ebben az is szerepet játszik, hogy a társadalomnak mind több tagja, csoportja kíván részt venni a jövő alakításában. Az egyének, bár érthetően segítséget várnak a kedvező jövő felismeréséhez és megvalósításához a tudománytól és az aktuális „hatalomtól”, ők maguk is részesei kívánnak lenni annak, hogy valamely országban milyen irányban és hogyan változzék a társadalom és a gazdaság. Megnőtt tehát a jövő építésének, formálásának ún. „*participatív*”, résztvevői jellege.

Posztmodern világunkban nemcsak az a kérdés, hogy milyen irányban *megyünk* (a felismert lehetőségek szintjén), hanem az is, hogy *milyen irányban menjünk* (a kedvezőnek ítélt célok mentén). Megnő tehát a végcél és kidolgozásának alternatív jellege, ami összefügg azzal is, hogy gyakran nem tudjuk, *hová akarunk menni!* A *jövőlehetőségek, a jövőképek és az azokhoz vezető utak közötti kapcsolat újfajta megfogalmazásáról* van tehát szó, olyan sajátos helyzetben, amikor a tartós átmenetiség talaján sem a jövőképeket, sem a változás irányát nem könnyű karakterisztikusan körvonalazni. Nehezen ismerhető fel ugyanis, hogy az egyenkénti változások, illetve a változások összessége milyen irányban és mértékben lendítik ki a folyamatokat stabil helyzetükből és addigi irányukból, és aligha mondható meg, hogy hová jutnak el. Különösen nehéz annak megválaszolása, hogy bizonyos folyamatok vajon minek a hatására alakulnak új módon: belső önszerveződésük következtében, vagy külső tényezők hatására. A tudatos emberi beavatkozás ereje is csak körülményesen mérhető, ha egyáltalán lehetséges a mérés. A változások felismerése és megfelelő kezelése ugyanakkor segíthet a különböző társadalmak és gazdaságok kedvező irányú fejlődésének, illetve fejlesztésének kijelöléséhez, és a kívánatos vagy legalábbis még elfogadható fejlődési pályák valószínűsítéséhez.

A jövőkutatás metodológiájának megújulása összefüggésben van azzal, hogy az átmenet és az egyelőre tartós jelenségeként értelmezhető instabilitás időszakában *megváltozott a jövőhöz való viszonyunk*: közvetlenebbé válik, hiszen a gyakori, sűrű változások közelebb hozzák a jövőt, és állandó döntéshozatalra kényszerítenek a jövő kihívásainak való megfelelés céljából. Ez a helyzet stresszes, ún. *future-shock*-os állapotot idéz elő, amit igen nehéz uralni. Bizonytalanság fog el bennünket, hogy vajon helyesen ismertük-e fel a jövő új tendenciáit és a fontosságuknak megfelelően értékeltük-e az eseményeket, miként reagáltunk azokra, és vajon a legmegfelelőbben cselekedtünk-e a kritikus helyzetekben. Megváltozik a jövőről alkotott képünk is, bizonytalanságokkal telítetté válik, és a jövőhöz való viszonyunkban is új elemek – mint például a félelem a múlttól alapvetően eltérően alakuló helyzetek létrejöttétől – jelennek meg. Mind-mind arra hívja fel a figyelmet, hogy a jövővel az egyének és a társadalmi intézmények mind szélesebb körében mind behatóbban kell foglalkozni.

Mindezekből következően a jövőkutatás tudománya és a jövőkutatók szemléletmódjának megújulása *a változásokra (különösen a kis változásokra) való odafigyelésben és a jövőhöz való viszonyában új típusú emberi cselekedetek megjelenésének felismerésében* ölt testet.

A stabil időszakokban – az 1960-as és a 70-es években – a hangsúly a folyamatok vizsgálatán volt. A matematikai-statisztikai eljárásokkal kerestük a valószínű jövőt, sőt gyakran a legvalószínűbb jövőváltozatot. Ennek kiszámításához a matematikai-statisztikai módszerek (még az egyszerűbbek is, mint például a trendszámítások is) alkalmasak voltak. A jövőt tehát kiszámítottuk, azaz „predikciót” készítettünk. Az 1970-es és a 80-as években az egyszerűbb minőségi változások, a fordulópontok előrejelzéséhez elég jól eligazítottak bennünket a kollektív szakértői megkérdezésen alapuló eljárások. Segítségükkel kimunkáltuk a „kézben tartható”, stabil alternatívákat. A ma már klasszikusnak tekinthető modellezési eljárások (mint pl. az analógiát hasznosító módszerek, a morfológiai elemzés, a célfa és fontossági fa módszer, vagy a kölcsönhatás módszer) eredményesen alkalmazhatóak voltak. Megbízhatóan becsülték ugyanis az események és a tendenciák egymásra hatását, hiszen a kapcsolatokban a linearitás volt a jellemző.

Ma már túl kell lépni ezeken az eljárásokon. A kialakulóban lévő *új trendek* már nem egyszerűen a múlt folytatódásai, nem is a „nyilvánvaló” fordulópontok következményei, hanem erőteljesen *tükröződnek bennük* egyrészt *az önszerveződéshez kapcsolódó pozitív visszacsatolások*, körkörös mechanizmusok, másrészt *a jövőre vonatkozó várakozásaink és elvárásaink*.

Vizsgálataink szerint *az általános evolúciós elmélet és a kaoszelmélet adhatja azt a két új szemléleti-metodológiai keretet*, amelyre építve újfajta válaszok adhatók a ma alapvetően másképpen megfogalmazódó kérdésekre. Ezek lényege abban összegezhető, hogy napjainkban elsősorban nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy a fejlődésnek milyen, nagy valószínűséggel bekövetkező jövője várható (azaz *nem predikciót készítünk*), hanem arra, hogy *milyen jövőket tudunk és kívánunk megteremteni magunknak, illetve milyen jövőket kell elviselnünk*. Ebben a másságban felerősödik az alternatívákban, a jövőváltozatokban, a scénáriókban való gondolkodás; új megvilágításba helyeződik a múlt és a jövő kapcsolata; továbbá új szerepet és résztvevői feladatot kapnak az egyének és a társadalmi intézmények a jövő megfogalmazásában és megvalósításában.

A jövőkutatás megújult módszertani fegyvertárral keresi az új összefüggéseket, a tényezők közötti nem-lineáris hatásmechanizmusokat. Előtérbe kerül a holisztikus megközelítés, és a hangsúly a sokféle alternatíva kidolgozására helyeződik. Eszközként használatra kerülnek mindenekelőtt a *kaosz-számítások*. Ezek olyan vizsgálati módok, amelyek segítenek annak megválaszolásában, hogy miként viselkedik valamely idősor: stabilan vagy instabilan. Ebből a viselkedésből pedig lehet már arra következtetni, hogy az idősor milyen típusú előrejelzés készítésére ad alapot. A kritikus, illetve a kritikusan instabil jelenségeket és az új kapcsolatokat kereshetjük a *forгатókönyv írás (scenárió) módszerrel*, amely megújult formájában nem a múltból változatlanul kibontható ún. meglepetés mentes jövőre helyezi a hangsúlyt, hanem arra, hogy miként jelezhetünk előre akkor, ha egyre inkább körülvesznek bennünket a kritikusan bizonytalan tényezők. A csoportos gondolkodásra építenek és a jövő problémáinak kollektív megvitatását tűzik célul a *futures workshop technikák*, amelyek segítenek a sokszínű jövő kibontásában és a katasztrófát jelző jövőváltozatoknak a csoport segítségét igénybe vevő egyéni feldolgozásában, s ezzel a negatív jövőváltozatok „megszelidítésében”. A minőségileg más, a nem valószínű, talán el sem képzelhető, de a nagyobb intuitív képességgel rendelkező „mesélő” által mégis körvonalazható, lehetséges jövőket gyűjti össze a *story telling módszer*.

A stabil időszakokban gyakran alkalmazott módszerek egy része (mint például a *Delphi eljárás*) megújult formában használható fel. A Delphi eljárás megújítása azt jelenti, hogy most nemcsak azt a jövőváltozatot vesszük további vizsgálat alá, amelyet a szakértők nagy többsége

bekövetkezhetőnek ítélt, hanem azokat is, amelyeket a szakértőknek csupán egy szűkebb köre tart bekövetkezhetőnek egy adott időintervallumon belül. Sőt, a Delphi eljárást előszeretettel alkalmazzák nemcsak a szakértők, hanem a nem-szakértők (mint például a lakosság) körében is, s a jövőlehetőségek megfogalmazásakor támaszkodunk a nem-szakértők véleményére is.

1.3. Hogyan készítettünk eddig komplex jövőképet?

A magyar jövőkutatás kialakulásának kezdetei (az 1960-as évek második fele) óta két nagy távlatú komplex jövőkép készült el, amelyek kidolgozása más-más metodológiai elveken nyugodott.

Az első hazai nagy távlatú komplex jövőképet az 1960-as évek végén, a 70-es évek elején a 2000. évre előre vetítve fogalmaztuk meg. A vizsgálat középpontjában az egy főre jutó nettó nemzeti termék állt, amelynek ezredfordulóra előrejelzett kívánatos szintjét a posztindusztriális társadalom alsó küszöbét jelentő 4000 \$-ban határoztuk meg. Ehhez, az USA akkori fejlettségi szintjét is meghaladó értékhez kerestük a megfelelő hazai társadalmi-gazdasági struktúrát. Előrejelzésünkre építve az ezredforduló magyar társadalmát a gazdasági aktivitást illetően nem fog lényegesen különbözni az 1970-es évekéthől, az eltartottak és az aktív keresők összetételében azonban jelentős lesz az eltérés. Meghatározó jelentőségűnek tartottuk a foglalkoztatottsági szerkezet átalakulását: a mezőgazdasági népesség csökkenésével és a szolgáltató szféra ágazatainak – különösen a tudományos kutatás és az oktatás – jelentős fejlődésével számoltunk. Úgy véltük, hogy minél fejlettebbek és bonyolultabbak a termelési folyamatok, a munkaerőnek annál nagyobb hányadát köti le az oktatás-kutatás és a fejlesztés ágazata. Az általunk negyedik szférának tekintett ágazatban a foglalkoztatottak 10-12%-a dolgozna az ezredfordulón – az akkori előreszámításaink szerint. Az aktív keresők foglalkoztatottsági struktúra szerinti megoszlása tehát eltérne az 1960-1970-es években kialakult struktúrától, s a modernebb gazdaságok irányába mutatna. Követelményként fogalmaztuk meg az előrettekintési időszakra a termelés eszközigenységének, az állóeszközök és a felhalmozás hatékonyságának jelentős javulását, s a gazdasági struktúra erőteljes átalakítását és modernizációját.

Az ún. top → down megközelítést alkalmaztuk, és azt a filozófiai elvet érvényesítettük, hogy a mikrofolyamatok lebonthatók a makrofolyamatokból és a gazdaság fejlettsége minden további (társadalmi, műszaki-technikai és ökológiai) folyamatot meghatároz. E metodológia mellett is észrevettük és felhívtuk a figyelmet az 1980-as évek közepére várható, a többé-kevésbé változatlan tendenciákból adódó hazai gazdasági nehézségekre.

Az 1980-as évek közepén végzett és a 2020-as időszakra kitékintő második megközelítésünk középpontjában az egyén alapszükségletei (táplálkozás, lakás, egészség, oktatás és környezet) álltak, s azt kerestük, hogy vajon miképpen elégíthető ki e növekvő szükségleti halmaz. A jövőkutatás bázisán elsőként fogalmaztuk meg az alapszükségleteknek azt a körét és alapvető jellemzőit, amelyeknek kielégítése a hazai társadalom perspektivikus és kiegyensúlyozott, a társadalom tagjainak harmonikus személyiségjegyekkel való fejlődése szempontjából alapvető jelentőségű.

A bottom → up megközelítést alkalmazva azt a filozófiai elvet érvényesítettük, hogy a gazdaságnak törekednie kell a társadalomban megjelenő igények kielégítésére. Vizsgálatunk következtetése az volt, hogy a tudományosan megalapozott növekvő szükségletek csak tudomány-intenzív termelés- és szolgáltatásfejlesztés talaján elégíthetők ki. Ráműtattunk arra is, hogy a gazdaság és a környezet közötti kapcsolat jellegének radikális változása nélkül gazdasági és környezeti szempontból egyaránt kívánatos stratégia nem dolgozható ki. Ez is felhívta a figyelmet arra, hogy a jövőben mélyreható változások szükségesek a gazdaságban, a társadalomban és a technológiai struktúrában is.

2. A kutatás metodológiája

Magyarország harmadik nagy távlatú, komplex jövőképét – amelynek munkálatai a rendszer-változást követő évtizedben kezdődtek meg – célszerű az előző jövőkép előrettekintési időtartamát meghaladó időtávra – a 2020 utáni időszakra (azaz a *holnap utánra*) – kitekintve körvonalazni. Kidolgozásának *alapvető dilemmája*, hogy ma lehetetlen felvázolni a valószínű (vagy a legvalószínűbb) jövőképet, amelyik normatív (előíró, kívánatos) karaktert is hordoz. A többé-kevésbé statikus, komplex jövőkép helyett a sokszínű jövőt leképező jövőváltozatok, illetve *jövőalternatívák sorozatát lehet felvázolni*, amelyben érvényesülnek, illetve visszatükröződnek a társadalmi elvárások is.

A holnap utánra kitekintő komplex előrejelzés készítésekor *újfajta megközelítést* érvényesítettünk, amelynek főbb jellemzői az alábbiak:

- komplex előrejelzésünk a széles értelemben vett paradigmaváltás és a tartósan jelen levő instabilitás körülményei között kerül kidolgozásra;
- a vizsgálatban nagy szerepet kap az egyén, elsősorban mint olyan bio-pszicho-szociális lény, amely a korábbinál közvetlenebb kapcsolatot alakít ki a jövővel, és a jövőváltozatok szélesebb körét értelmezve nagyobb választási-döntési szabadságot kíván elérni/fenntartani magának;
- az egyénnek a társadalomban, a természetben és a gazdaságban bekövetkező változások, katasztrófák és jövősoikk tényezők között is meg kell felelnie a jövő elvárásainak, azokhoz alkalmazkodnia kell;
- mindezek új társadalmi értékek és új értékrend szerint szerveződő társadalom körvonalazását teszik szükségessé, amelyben éppúgy elengedhetetlen a modernizáció és a szociális biztonság összekapcsolása, mint a gazdasági növekedés, a társadalmi innováció és a társadalmi/egyéni adaptálódás kölcsönös értelmezése;
- az új jövőképvizsgálat szakít azzal a felfogással, hogy a gazdasági alrendszer fejlettsége és jövőbeni fejlődési pályája egyértelműen meghatározza a jövő társadalmát, ezért a korábbiaknál kisebb szerepet tulajdonítunk a hagyományos makromutatók (pl. a GDP) szám-szerű előrejelzésének és nagyobb figyelmet szentelünk a társadalom tagjainak érdekeit és értékeit tükröző kérdésköröknek, mint például az egyének és intézmények jövőorientáltságának.

Új megközelítésünk sajátossága az is, hogy figyelembe kell venni hazánknak a fejlett és a globalizálódó világhoz való új viszonyát; a posztindusztriális (nagy valószínűséggel az információs) társadalom építésében és a hazai társadalom demokratizálódási folyamatában való előrehaladást; a gazdaságfejlődés lehetséges új pályáit; az egyéni és társadalmi értékrend változásának, valamint az egyéni látásmódok, aspirációk korábbiaknál erősebb artikulációját és az azokban megjelenő alternatív utakat. E *szintetizáló munka* során a különböző területeken (nemzetközi környezet, hazai politikai erőterek és gazdaságfejlődés, társadalmi értékrend, társadalmi jövőmodellek, egyéni és intézményi elvárások) megjelenő alternatívák feltárásával és azok egybevetésével fogalmazunk meg lehetséges jövőalternatívákat.

Megközelítésünk lényege az, hogy

- a különböző regionális szinteken megjelenő gazdasági és politikai fejlődésből kibontható lehetséges alternatívák, azaz a *lehetséges jövő*ok,
- valamint az egyének és a társadalmi intézmények *várakozásai, elvárásai* közötti kapcsolódások feltárásával keressük az *elfogadható, illetve az el nem fogadható jövőváltozatokat*,

- és az objektív és a szubjektív megközelítésben rejlő dichotómia talaján *komplex társadalmi-gazdasági jövőalternatívákat* képezünk.

Az elfogadható, illetve az el nem fogadható jövőváltozatok, illetve az erre épülő jövőalternatívák kidolgozásának filozófiai megközelítésére a *top → down* (a gazdaság és a politika makrofolyamataiból kiinduló) és a *bottom → up* (az egyének és a társadalmi intézmények jövőhöz való viszonyából kiinduló) *megközelítés kombinált alkalmazását választottuk*. Ennek keretében *egybevetetők a gazdasági és a politikai feltételek nyújtotta lehetőségek, valamint a társadalom és a tagjai által megfogalmazott várankozások, elvárások*. Ez az egybevetés azonban nem mérlegszerű és nem történhet a korábbiakhoz hasonlóan többé-kevésbé mechanikusan, mert

- a folyamatok instabilitása miatt az egyensúly (és a stabilitás) nem adódik automatikusan, és
- a társadalom tagjai és intézményei jelentős jövőformáló erővel rendelkeznek (és igényeik is differenciáltak).

Instabilitások (érzékenységek) megjelennek a jövőt alkotó *folyamatokban*, a jövőre vonatkozó *várakozásokban* és a kettőt összekötő *értékekben*. Az értékek változása fejezi ki azt, hogy a társadalom és tagjai mit akarnak és mit hajlandók elfogadni. A lehetséges és az elfogadható *összekapcsolása* ad alapot a jövőváltozatok körvonalazásához, amelyekre építve *jövőalternatívák* képezhetők.

Nem az optimális, a kívánatos jövőalternatívát (mint egyetlen jövőképet) keressük, hanem olyan jövőalternatívákat és azokon belül megjelenő jövőváltozatokat tárunk fel, amelyek nemcsak lehetségesek, hanem keresztül estek társadalmi (lakossági és intézményi) szűrőn is. Valamely jövőváltozat elfogadhatóságának kritériuma, hogy a jövőváltozat biztosítson mozgásteret a társadalom és tagjai számára, azaz tegye lehetővé eltérő pályák (egyének esetében eltérő élet- és karrierpályák) kialakítását és az azokon való mozgást. A mozgástér ez úton való keresése azt is kifejezi, hogy a jövőt a hazai társadalom tagjainak és intézményeinek bevonásával kell létrehozni, „megcsinálni”. Így válhat a „jövőkép” magyar arcúatíva.

A komplex társadalmi-gazdasági jövőalternatívák és az azokhoz vezető jövőváltozatok kereséséhez a következő *metodológiai lépésőfokokon* juthatunk el:

1. a világgazdasági fejlődés és a hazai gazdaságfejlődés alternatíváinak, valamint a politikai forgatókönyveknek az összekapcsolása, keresve az összetartozó, *az egymást erősítő és gyengítő alternatívákat, azaz a lehetséges jövőket*,
2. annak keresése, hogy a gazdasági és politikai alternatíva együttesek, azaz *a lehetséges jövők milyen támogatást nyernének a magyar társadalom (lakosság és intézmények) körében*, építve az EU csatlakozással kapcsolatos hazai várakozás típusok jellegzetességeire, a megújuló társadalmi és egyéni értékekre (célértékekre és eszközértékekre), valamint a jövőorientáltság-vizsgálatból levezethető egyéni aspirációkra; ezek adják a *jövőváltozatokat, köztük az elfogadható jövőváltozatokat*,
3. *komplex társadalmi-gazdasági jövőalternatívák* képzése, figyelembe véve a lehetséges jövők kialakulásának és a jövőre vonatkozó várakozások, jövőattitűdők alakulásának dichotóm (kettős) jellegét.

A jövőkép – illetve a jövőalternatívák és a jövőváltozatok – ilyen módon történő keresése megmutatja, hogy a magyar lakosság mely gazdasági és politikai alternatíva együtteseket preferálna, tolerálna, illetve utasítana el. A lehetőségeket és a várakozásokat egybevető jövőváltozatok így társadalmi megmértetés alá kerülnek. A jövőváltozatok és az ezekből

felépített komplex társadalmi-gazdasági jövőalternatívák ezért tükrözik a jövőhöz való objektív és szubjektív viszonyunkat is.

A jövőképvizsgálatban érvényesített új szemléletmód és metodológia alkalmazása megóv bennünket attól, hogy csak a kedvező, vagy csak a kedvezőtlen jövőváltozatokat vázoljuk fel, és attól is, hogy csak következmény jövőben gondolkodjunk. Eleget tesz tehát annak a követelménynek, hogy instabil körülmények között különösen célszerű olyan jövőváltozatok és komplex jövőalternatívák keresése, amelyek társadalmi szűrőn is keresztül mentek.

Felhasznált irodalom

1. Nováky, E.: Permanent Development of Futures Research Methodology, *American Behavioral Scientist*, November/December 1998
2. Nováky Erzsébet: *Mit látunk a jövőből?* In: Jövő mint egész (szerk. Dalos Rimma, Kiss Endre) Friedrich Ebert Alapítvány, Budapest, 2001

I. Rész: Szintézis

HAZÁNK TÁRSADALMI-GAZDASÁGI JÖVŐALTERNATÍVÁI

Nováky Erzsébet

Bevezető gondolatok

A kutatás filozófiájának és metodológiájának megfelelően a jövővizsgálatban egybevetjük a lehetőségeket és a várakozásokat, ami alapján jövőváltozatok körvonalazhatók, és amelyekre építve jövőalternatívák képezhetők. A lehetőségek körét, azaz a társadalmi fejlődés keretfeltételeit a világgazdasági alternatívákban, a hazai gazdaságfejlődési alternatívákban és a politikai foratókönyvekben keressük. A társadalmi és az egyéni várakozásokat a magyar lakosság körében végzett felmérésekből (Európai Unió várakozások és jövőorientáltság-vizsgálatok) vezetjük le, a társadalmi és egyéni értékeket, értékvtáltásokat, értékrend változásokat pedig a társadalmi jövőmodellekből merítjük.

A lehetőségek és a várakozások egybevetése során meghatározzuk, melyek az összetartozó, egymást erősítő és gyengítő világgazdasági, gazdasági és politikai alternatívák. Az alternatívák megítélése a szerint történik, hogy mit támogatnának az Európai Unió várakozások, az új társadalmi és egyéni értékek, valamint az egyéni aspirációk.

Amint azt a kutatás filozófiájának és metodológiájának tárgyalása kapcsán hangsúlyoztuk, *nem az optimális, a kívánatos jövőalternatívát keressük, és nemcsak azokat vizsgáljuk, amelyek a lehetőségek oldaláról megjelenhetnek, hanem olyan jövőváltozatokat tárunk fel, amelyek kibonthatók a lehetőségek oldaláról, és a lakossági és intézményi várakozások oldaláról minősítve képviselik a jövő egy-egy alternatív útját. Ezek között található a társadalom számára elfogadható és nem elfogadható változatok. Azokat tekintjük elfogadhatóknak, amelyek mozgásteret biztosítanak a társadalom tagjai és intézményei számára, azaz lehetővé teszik eltérő pályák kialakítását és az azokon való mozgást.*

1. Lehetőségek: a társadalmi fejlődés keretfeltételei

1.1. A világgazdaság alternatív kimenetelei¹

A jelenlegi tendenciák folytatódása esetén *két foratókönyvvel* számolhatunk: a globalizáció és a regionalizáció bizonyos formáival.

a) *A globális káosz és a globális osztálytársadalom foratókönyve.* Ha a globalizációs folyamat az eddigi tendenciáknak megfelelően folytatódik tovább, akkor az egyre növekvő mennyiségű *spekulációs pénztőke a gazdasági ciklusok szélsőséges felerősödését és mély gazdasági válságokat hoz magával (ez a globális káosz foratókönyve).* A gazdaságpolitika irányítása egy szűk, demokratikus eszközökkel nem ellenőrizhető elit kezébe kerül, de még ők is ki lesznek téve a piaci hatásoknak, vagyis *a világgazdaság és benne az egyes országok egy ellenőrizhetetlen pénzügyi mechanizmus hektikus változásának lesznek alávetve.* Az egyes országok gazdasági és nemzeti szuverenitása gyakorlatilag megszűnik. A világ tőketulajdonosokból, árutermelők, munkavállalókból és fogyasztókból álló konglomerátummá áll össze. A káoszból majd kiemelkedik egy politikai erő, ami rendet terem, s a jelenlegi tendenciák mellett *világméretű osztálytársadalomhoz vezet (ez a globális osztálytársadalom modellje).*

¹ Részletesebben lásd Kozma Ferenc: Magyarország nemzetközi környezete a XXI. század első évtizedeiben, 1997 és Lóránt Károly: Gazdaságfejlődési alternatívák, 1998, T 23113. sz. OTKA tanulmányok

Ebben a hatalmat a hierarchikusan összeszerveződött tőketulajdonosok tartják a kezükben a szervezetlen tömeggel szemben. Ez a modell elfogadható forma lehet az „elitek”, a tőketulajdonosok, de nem elfogadható a társadalmak szélesebb rétegei számára. A globális osztálytársadalom modellje ugyanis ellentmond olyan évszázados európai értékeknek, mint a népszuverenitás, a népek önrendelkezési joga, vagy a társadalmi igazságosságra való törekvés.

b) A regionális integráció forгатókönyve. Ez a modell azt jelenti, hogy egymás mellett lévő országok, amelyek együttesen létre tudnak hozni egy 100-300 milliós piacot, előbb szabadkereskedelmi társulást hoznak létre, majd egyre jobban összehangolják gazdaságpolitikájukat, úgy, hogy a társulás hatékony gazdasági védelmet nyújtson a tagországoknak. Egy-egy regionális integráció meghatározott kapcsolatba léphet más integrációkkal a valóban globális, tehát közös problémák megoldása érdekében, miközben megtartja azt a jogát, hogy gazdaság- és társadalompolitikáját a régió népessége kívánságának megfelelően alakítsa ki. Ebben a keretben az *Európai Unió viszonylag zárt egységet alkot*, hiszen kereskedelmének 80%-a a közösségen belül zajlik. *Kelet-Európa esetében a politikai és gazdasági bizonytalanság még évtizedeken keresztül folytatódhat*, mert a gazdasági stabilitáshoz politikai stabilitás kell, amely vagy diktatúrán, vagy egy megizmosodott és politikailag is összetartó vállalkozótulajdonosi rétegen alapul. Az új tulajdonosi réteg helyzetének megszilárdulása azonban csak több évtizedes perspektívában várható, mert legalább egy generációnyi idő kell, míg a rendszerváltozás során (szükségképpen illegitim módon) szerzett vagyon a társadalom szemében legitimé válik.

1.2. A hazai gazdaságfejlődés alternatív kimenetelei²

A fenti helyzetértékelésből következik, hogy *Magyarország a következő évtizedekben nem kaphat pozitív impulzust gazdasági környezetétől.* Nyugat-Európa irányából sem jelentősebb támogatásra, sem piacokra nem számíthat, a keleti kapcsolatokat pedig az állandó bizonytalanság jellemzi majd. Ehhez járul még, hogy a rendszerváltás során minden jövedelmezőbb iparág többségi külföldi tulajdonba került, és az 1998. évvel már megkezdődött a tulajdonnal kapcsolatos jövedelmek nagyarányú kivonása az országból. Emiatt *a jelenlegi helyzet semmiféle optimista előrejelzésre nem ad okot*, de a legnagyobb bajt mégsem a kedvezőtlen külső és belső feltételek jelentik, hanem az, hogy *az ország gazdaságpolitikáját gyakorlatilag kialakító, ténylegesen uralkodó elit a neoliberais gazdaságfilozófiát erőlteti az országra*, ami nemigen teszi lehetővé, hogy az ország jelenlegi helyzetéből kitörjön. *Két alternatívával számolunk:*

a) a jelenlegi gazdaságfilozófia folytatódása: a jelenlegi gazdaságpolitika kialakulását a 70-es évek közepének hitelfelvételeitől számíthatjuk, ami az ország nagyarányú eladósodásához vezetett. A 80-as években lehetőség lett volna a világpiacon versenyképesebb ipari szerkezet létrehozására, de az egyre inkább felülkerekedő neoliberális gazdaságpolitika ezt megakadályozta. Az uralkodó közgazdasági paradigma ugyanis az volt, hogy a gazdasági szerkezetnek piaci hatásra kell változnia, ami természetesen képtelenség volt, hiszen az egyedi vállalatoknak nem volt forrása a szükséges átalakításhoz. Az iparszerkezet változatlansága azt jelentette, hogy a magyar gazdaság egy, a világpiacon versenyképtelen vállalati szerkezet mellett tért át a piacgazdaságra, vagyis nyitotta meg piacait a külföldi cégek versenye előtt. A rendszerváltás idején az akkorra már teljesen felülkerekedett neoliberális szellemű gazdaságpolitika olyan intézkedés-sorozathoz vezetett, amely az elkerülhetetlennél messze nagyobb veszteségeket és hosszú távú megkötöttséget okozott az országnak. *A kialakult helyzet nem*

² Részletesebben lásd Lóránt Károly: Gazdaságfejlődési alternatívák, T 23113. sz. OTKA tanulmány, 1998

teszi lehetővé a magyar ipar korszerűsödését, versenyképessége nem fog javulni, a külföldi tulajdon részaránya tovább nő. Ez lehetetlenné teszi a magyar gazdaságpolitika számára, hogy kiszámítható gazdaságpolitikát alakítson ki, hiszen egyik évről a másikra az országot elhagyó pénzek nagyságrendje több milliárd dollárral is változhat. E feltételek mellett a magyar gazdaság állandósuló stop-go ciklusban lesz. Ez az alternatíva – függetlenül az Európai Unió csatlakozástól – összességében *lassú fejlődést* fog eredményezni. Várható, hogy – ahogy eddig is – a leggazdagabb rétegek jövedelmei tovább gyarapodnak (a reálnövekedést meghaladó reálkamatok miatt). A társadalom mintegy harmadának helyzete konszolidált lesz, de *kialakul egy leszakadó kétharmad rész, amelyből egyharmad állandó megélhetési gondokkal fog küszködni. Magyarország az Európai Unió perifériájává válik, szerepe az olcsó munkaerő szolgáltatása, az ország gazdaságát lényegében a multinacionális cégek uralják, a magyar gazdaságpolitikának nem lesz érdemi ráhatása a dolgok menetére.*

b) A gazdaságfilozófia esetleges megváltoztatása: a neoliberális gazdaságfilozófia negatív hatását nemcsak hazánkban fejt ki, hanem minden gyengébben fejlett országban, ahol alkalmazkazzák. Ezért világszerte mozgalmak indultak a neoliberális gazdaságfilozófia megváltoztatása érdekében. Ez a helyzet lehetőséget ad olyan gazdaságfejlődési változat kidolgozására is, amely elveti a neoliberális gazdaságfilozófiát és olyannal helyettesíti, amelyet az adott ország feltételeire alakítanak ki, és amelyben az állam hathatósan beavatkozik a termelő és a szolgáltató kapacitások világpiacon való versenyképessé tétele érdekében. *A magyar gazdaságpolitikának nem feltétlenül kell frontálisan szembefordulnia a neoliberalizmussal* (bár egy ilyen forradalmi változás is elképzelhető), hanem elegendő egy kilencven fokos fordulat végrehajtania, hasonlóan ahhoz, ahogy annak idején az új mechanizmus eltért a szovjet modelltől. Az Európai Unió gazdaságpolitikájának eszköztárában bőven találhatók olyan elemek, amelyeket *a hazai viszonyokra alkalmazva lehetőséget biztosítanak az ország érdekeinek hathatós védelmére.* Ilyen lehet például: a valuta átválthatóság korlátozása, az importigényesség korlátozása, az export fejlesztése és együttműködés a CEFTA országokkal. Ezek a gazdaságpolitikai intézkedések a jelenlegi neoliberális gazdaságfilozófiával szemben határozott fordulatot igényelnek. E fordulat végrehajtása azonban nem könnyű, mert a neoliberális gazdaságfilozófia fenntartásához külföldön és belföldön is jelentős érdekek fűződnek, ezért a váltás támogatására minél szélesebb körben kell a politikai erőket felsorakoztatni.

A fenti stratégia mellett *valószínűsíthető, hogy a magyar gazdaság kitör a stagnálásból, illetve az alacsony szintű stop-go ciklusokból és hosszabb távon dinamikusabban képes fejlődni.* Ebben az esetben – bár a félperiféria szerep akár generációnyi időre megmarad –, mégis valamit le lehet dolgozni a jelenlegi hátrányunkból és nagyobb létbiztonságot, magasabb életszínvonalat lehet nyújtani a társadalom szélesebb rétegei számára. Bizonyos fokú védelmet lehet szerezni a multikkal szemben is, így *a globális osztálytársadalom modellje helyett a regionális együttműködésből fakadó biztonságot lehet megvalósítani.*

1.3. Lehetséges politikai helyzetek³

A következő négy lehetséges politikai helyzet külpolitikai és gazdasági meghatározottságokhoz rendel belpolitikai állapotokat.

a) Európai integráció és kiegyensúlyozott fejlődés. Egy ilyen optimista, kedvező scenárió sikere nem teljesen kizárt, bár nemcsak az unión belüli feltételei vannak, hanem azon kívüliek is. Ilyen mindenekelőtt az, hogy a különböző nagyhatalmak, illetve a rivalizáló gazdasági régiók közötti verseny békés mederben folytatódjon, ami feltételezi a közöttük folyó koor-

³ Részletesebben lásd Andor László: A magyar politikai erőter 2020-ban, T 23113. sz. OTKA tanulmány, 1997

dináció fennmaradását és erősödését, ideális esetben az ENSZ keretében működő világszervezetek égisze alatt. Az euroatlanti integráció – ami egyszerre fejezi ki az Európai Közösséghez (majd Unióhoz) mint elsősorban gazdasági integrációhoz, valamint a NATO-hoz mint katonai tömbhöz való tartozás igényét – azt jelentené, hogy 2020-ra Magyarország mögött már két évtized NATO és másfél évtized EU-tagság állna. Magyarország számára a tőkés gazdaság és a polgári demokrácia intézményeit erős nemzetközi beágyazottság erősítené meg, és e keretek közül esetleges belpolitikai kezdeményezések útján sem lenne kimotoztható. *A kiegyensúlyozott gazdasági fejlődés és a stabil nemzetközi kapcsolatrendszer hosszú távon biztosíthatja a rendszerváltás nyomán kialakult magyar politikai rendszer stabilitását.* Ez egyben azt is feltételezi, hogy a jövő század első évtizedeiben is *a mérsékeltnek tekinthető politikai pártok határozzák meg a belpolitikai színpépet.* A domináns pártok mérsékelt arculata akkor is megmaradhat, ha a liberális mező a jelenleginél is jobban összehúzóul. Ebben az esetben a civil társadalom szervezetei Magyarországon is rendszerkonform kulturális tevékenységekre irányulnának.

b) Periférikus fejlődés kiújuló válsághelyzetekkel. Az európai integrációs folyamat, és különösképpen az újabb kibővítési forduló elmaradása beigazolhatja azokat a várakozásokat, amelyek szerint az EU a 90-es években kényszerhelyzetekben felelőtlen ígéretekkel tett, és így illúziókat táplált a felzárkózni kívánó kelet-közép-európai társadalmakban. Ez önmagában még nem jelentené azt, hogy ezek az országok elszigetelődjenek a nyugat-európai bloktól, de azt igen, hogy az újabb modernizációs hullám megint csak féloldalas, felemás eredményekkel járna. A periférikus fejlődési pálya valósága tudatosulhat a társadalomban akkor is, ha az ország EU-csatlakozása bekövetkezik, de a csatlakozó volt szocialista országok másodrendű, nyíltan is diszkriminált helyzetbe kerülnek. Ez következhet be például azzal, ha a csatlakozási tárgyalások során oly módon változtatják meg az unió redisztribúciós rendszerét, hogy az új tagországok ne részesülhessenek azokból a támogatásokból, amelyeket az eddigi EU-periféria gazdaságai élvezhettek. *A nemzeti kudarcélmény tehát nemcsak a csatlakozás elmaradásával, de annak megvalósulásával is bekövetkezik, ami új típusú sérelmi politikát gerjeszthet.* A nemzeti elégedetlenség talaján, a nacionalista középosztály (kisvállalkozók, parasztság, hivatalnokréteg) bázisán *a szélsőségesnek tekintett pártok számottevő parlamenti képviselőkhöz juthatnak, de a forgatókönyv szerint erejük még nem elegendő ahhoz, hogy meg tudják határozni a parlamenti politika napirendjét.* A kiújuló kisebb-nagyobb válsághelyzetek, egyensúlyvesztések *a centralizációs törekvések felé terelhetik a politikai elitet.* A kilencvenes évek második felében a magyar parlamenti politika nem járt távol attól, hogy egyértelműen erre a pályára kerüljön.

c) Szélsőséges nacionalizmus és háborús konfliktusveszély. Egy ilyen forgatókönyv feltétele nem egyszerűen a gazdasági fejlődés megrekedése és elhúzódó gazdasági és társadalmi válság kialakulása, hanem az is, hogy a térség sorsában érdekelt nagyhatalmak egymást keresztező, egymásnak ellentmondó impulzusokat adjanak a régió államainak. Ilyen helyzetben a térség stabilitása két módon jöhet létre: vagy egy hegemon külső hatalom befolyásoló tevékenysége (végső esetben beavatkozása) által, vagy pedig több külső nagyhatalom befolyásának kiegyensúlyozásával. Az előbbi helyzetben *több apró konfliktus* fordulhat elő, az utóbbiban kevesebb, de az már a nagyhatalmi összeütközés veszélyét is hordozza. A belpolitikában ez a fejlődési pálya azt jelentené, hogy *a parlamenti demokrácia szabályait vagy a nemzetközi együttélés normáit figyelmen kívül hagyó politikai erők hosszabb-rövidebb időre meghatározó pozícióba kerülhetnének az államhatalom csúcsain, vagy ennek veszélye tartósan fennállna.* A szélsőséges pártok viszonylagos népszerűsége és a kormányzó erők hitelvesztése folytán ilyen esetben sem az igazságszolgáltatás, sem a szabad sajtó nem jelent kellő ellensúlyt és stabilizáló erőt a nagy társadalmi támogatottságot élvező, agresszív törekvésekkel szemben. Ekkor a centralizáció foka messze meghaladhatja azt, ami az

esetleges modernizációs kampányokhoz szükséges, és jellegében is nyilván más lenne. A belpolitikában egy ilyen erőviszony-eltolódás nemcsak azt jelentené, hogy az agresszív irányzatok nagyobb teret nyernének a törvényhozó és a végrehajtó hatalomban, hanem azt is, hogy *a politikai rendszer keretei válnának a szélsőséges politikai erők játékszerévé.* Magyarországon *háborús konfliktus kizárólag belső bázison nem érlelődhet meg,* ahhoz vagy a nagyhatalmak politikai beavatkozására van szükség, vagy a környező államokkal kialakuló provokatív viszonyrendszer elmérgesedésére, vagy mindkettőre (a kettő kölcsönhatására). Semmi határozottat nem mondhatunk viszont arról, hogy *vajon hosszú távon az ilyen veszélyek akkor erősödnek-e fel jobban, ha Magyarország az előttünk álló tíz-tizenöt (esetleg még több) évben is kívül reked az Európai Unió falain, vagy pedig akkor, ha az erősítés-jellegű schengeni határ választja majd el szomszédainak háromnegyedétől,* beleértve a Kárpát-medence kisebbségben élő magyarságát.

d) Forradalmi válság. A forradalmasodás forgatókönyve esetén a koncentrált gazdasági és politikai hatalommal szemben nem gyenge, hanem éppen hogy erős civil társadalom áll, amely képes a parlamenti struktúra ellenében fellépni. A civil szerveződések ilyen esetben messze nem politikamentes kulturális tevékenységekben merülnek ki, hanem politikai töltettel bíró alternatív hatalmi szervekké válnak (és esetleg saját fegyveres erő kiépítését is megkezdik, átvéve a hivatalos intézményrendszertől egyes államhatalmi funkciókat). Polgárháborús helyzetek alakulhatnak ki, bár nem szükségképpen kell ezeknek valóságos fegyveres harcba torkollniuk. A forradalmi helyzet nem egyszerűen abban jelenik meg, hogy a parlamentben erősödnek meg a szélsőséges irányzatok, hanem abban, hogy maga a parlament és vele együtt a végrehajtó hatalom marginalizálódik a valóságos társadalmi folyamatok befolyásolása terén. A döntéshozatal más, közvetlen formái alakulhatnak ki, ami átmeneti jelleggel anarchikus állapotokat idézhet elő. A politika alakításának színhelyévé az utca válik, s a fennálló parlamenti és kormányzati testületek választási lehetősége arra korlátozódik, hogy vagy követik a tömegek közvetlenül kifejezett akaratát, vagy megpróbálnak ellenszegülni annak. (Az elektronikus korszak számos új technikai lehetőséget szolgáltat a társadalmi ellenállás és a polgári engedetlenség megvalósítására.) A nemzetközi, illetve globális struktúrák átrendeződése nélkül sem Magyarországon, sem a térség más országában nem alakulhat ki tartós forradalmasodás. Ahhoz, hogy a rendszerváltás után 30 évvel ismét forradalmi átalakulással kelljen számolnunk a volt államszocialista országokban, és így Magyarországon, mély társadalmi válságnak kell kialakulni az OECD-országok jelentős részében, mindenekelőtt az európai országokban. Ennek valószínűsége e pillanatban nem tűnik számottevőnek, de egyáltalán nem zárható ki. A vizsgált időtávon Magyarország akkor is az európai periféria része marad, ha az ezredforduló időszakában tagsági viszonyt nyer bizonyos integrációs szervezetekben. A XXI. század harmadik évtizedébe az életszínvonal, a gazdasági és politikai erőviszonyok tekintetében hasonló Magyarország léphet be, mint amit a kilencvenes évek közepéről ismerünk. Bár a politikai diskurzus elsősorban határozott és számottevő javulást ígér ehhez képest, a külső körülmények kedvezőtlen alakulása esetén a jelenleginél lényegesen feszültebb és instabilabb állapotok is kialakulhatnak ugyanekkora valószínűséggel.

2. Várákozások: társadalmi és egyéni várákozások és értékek

A hazai társadalmi fejlődés gazdasági és politikai keretfeltételei egyaránt az Európai Unióhoz való – különböző módokon megjelenő – viszonyunkat állítják középpontba, ezért elsődlegesen fontos a magyar társadalom EU várákozásaival való megismerkedés.

2.1. A magyar társadalom Európai Unió (EU) várakozásai⁴

Egy 1997. évi felmérés alapján a magyar felnőtt lakosság szerint az európai integráció fő feladata a kontinens békéjének megteremtése, valamint az együttműködő államok gazdasági versenyképességének biztosítása a fejlett Európán kívüli országokkal szemben. Magyarország csatlakozásának szükségszerűségét a megkérdezettek 68%-a szerint elsődlegesen gazdasági okok jelentik, véleményük szerint az ország számára az EU-tagság jelenti a felemelkedés garanciáját. A felnőtt lakosság közel 90%-a feltételezi, hogy a csatlakozás költségekkel jár az ország számára, de ezt az integráció szükséges feltételének tekinti, és 70% hisz abban, hogy a csatlakozás végül is előnyöket jelent majd. A csatlakozás következményeit tekintve három olyan területet látnak, ahol sokkal inkább előnyökre, mint hátrányokra számíthatnak: a csatlakozás megerősíti, kiteljesíti a nemzeti kultúrát és identitást; Magyarország érdekérvényesítési lehetőségei nagyobbak lesznek, külpolitikai hatóköre bővülni fog; kedvezőek a gazdasági várakozások, a lakosság nagy része bízik a piaci pozíciók javulásában.

A felnőtt lakosság leginkább pesszimistának egyes negatív társadalmi jelenségek (alkoholizmus, kábítószer-fogyasztás, öngyilkosság, bűnözés) fokozódásának megítélésében mutatkozik. Véleményük szerint ezek elterjedését a csatlakozás nem fogja enyhíteni, sőt, romlásra is számíthatnak. *A legnyugtalanítóbbak a társadalmi és regionális különbségek fokozódására, illetve a jóléti állam intézményeinek leépülésére vonatkozó társadalmi várakozások.* Ellentmondásosak az infrastruktúrával kapcsolatos várakozások: egyfelől pozitívumokra, a hálózatok bővülésére számíthatnak, másfelől attól félnek, hogy a szolgáltatások díjainak megfizetésére nem lesz módjuk. A megkérdezettek egyharmada szerint nagyobb lesz a migráció, a be- és kivándorlás tekintetében egyaránt. E kétirányú folyamat feltételezésük szerint dinamikus egyensúlyt fog eredményezni.

A csatlakozás várható „egyenlegének” lakossági megítélését tehát az elsődlegesen gazdasági, kulturális és külpolitikai motivációkon alapuló reménykedés jellemzi, amit valamelyest ellenpontosz, hogy az emberek jó néhány társadalmi részterületen veszélyektől is tartanak. Mivel az előbbi – különösen a gazdasági – tényezők súlya jelentős a felnőtt lakosság gondolkodásában, ezért *az EU-integráció mérlegének nyelve pozitív irányba billen.*

A csatlakozás várható haszonélvezői – a felnőtt lakosság véleménye szerint és a kutatók előrejelzései alapján egyaránt – *a Nyugat-Magyarországon és Budapesten lakó, életpályájuk elején álló, magasan kvalifikált rétegek.* Az önmagukat vesztesnek definiálók főleg Kelet-Magyarországon élnek, időkorúak, inaktívak és relatíve képzetlenek. Róluk a közvélemény is úgy gondolja, hogy a várható előnyökből nem fognak részesülni. Ezt a dichotómiát erősíti az is, hogy szociológiailag határozottan elkülönülnek azok a csoportok, amelyek általában és konkrétan, a társadalmi alrendszereikben is előnyöket látnak azoktól, akik hátrányokat realizálnak. A hazánk EU-csatlakozását előnyösnek tartók ideáltípusa a következőképpen jellemezhető: Budapesten vagy a Közép-Dunántúlon él, harminc év alatti, felsőfokú végzettségű, szellemi munkát végez, esetleg tanul. A hátrányokat feltételezők ideáltípusának meghatározó jegyei: Kelet- vagy Délkelet-Magyarországon él, esetleg dél-dunántúli, községi lakos, alacsonyan kvalifikált, munkaerő-piaci pozíciója gyenge vagy munkanélküli.

A közvéleménykutatás adatai alapján a felnőtt lakosság négy jellegzetes csoportja határozható meg az uniós csatlakozás irányában érzett attitűdjei vonatkozásában.

⁴ Részletesebben lásd Nagy Bernadett: A magyar társadalom Európai Unió várakozásai, Diplomamunka, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Budapest, 2000

a) Reménykedők (32%)

Pozitív érzelmi bázison hangolódtak rá Magyarország uniós csatlakozására. Úgy vélik, hogy *a bővítés a társadalmi dimenziókon* – kultúra, nemzeti identitás, külpolitika, gazdaság – *kívül szűkebb környezetükre* (lakóhelyükre és családjukra) *is pozitív hatással lesz*. Az integrációról határozott forgatókönyvük van: ebben a gyors és a teljes közép-kelet-európai térséget is magában foglaló csatlakozás szerepel. Az integrációról való ismereteik – lexikális tudásuk és informáltságuk az aktuálpolitikai tények vonatkozásában egyaránt – eléggé hiányos. Ez a mentalitás főleg a központi régióban és a Közép-Dunántúlon terjedt el és az átlagosnál jellemzőbb a harminc év alattiakra, az alacsony iskolázottságúakra és a nőkre.

b) Pragmatikusok (24%)

A csoport tagjait az EU-val kapcsolatos információk értékelésekor a józan kalkulálás jellemzi. Támogatják az integrációs folyamatot, de a következményeket illetően véleményük meglehetősen ambivalens. *Az ország aspektusából* (főleg a kulturális identitás megőrzése és a külpolitikai pozíciók megerősödése miatt) *jórészt az előnyöket hangsúlyozzák, más részterületeken* azonban inkább *a negatív várakozások a dominánsak körükben*. A gazdasági életre gyakorolt pozitív hatások (könnyebb hitel-hozzáférési lehetőségek, inflációcsökkenés) mellett negatív jelenségekre (a magyar áruk versenyképességének romlása) is számítanak. Feltételezésük szerint *a csatlakozás közvetlen környezetükre, illetve családjukra gyakorolt hatása nem lesz számottevő*. Ismeretszintjük a lakosság egészéhez hasonlatos, tehát alapvetően kevés információval rendelkeznek. A pragmatikusok csoportjához tartozó emberek főleg Kelet- és Északkelet-Magyarországon élnek, negyven évesnél fiatalabbak, közép- és felsőfokú végzettségűek és általában szellemi munkát végeznek.

c) Esélyesek (19%)

Erőteljesen *támogatják az ország uniós csatlakozását és ennek* – makro- és mikrotársadalmi szinten egyaránt – *alapvetően az előnyeit hangsúlyozzák*. Számolnak ugyan hátrányokkal, de a negatív következmények hosszú távú kihatásait másoknál kevésbé feltételezik. *Tudatos, lendületes társadalmi csoport; a csatlakozás „motorja” lehet*. Magyarország csatlakozását a teljes kelet-közép-európai térséggel együtt képzelik el, beleértve az érintett volt szovjet tagállamokat is. Ismeretszintjük az átlagosnál magasabb, de így is legfeljebb közepes. E csoport jellegzetes tagjai a budapestiek és a nagyvárosok lakosai, akik harminc évnél fiatalabbak és közép- illetve felsőfokú végzettségűek.

d) Esélytelenek (25%)

A teljes felnőtt lakosság körében *ennek a csoportnak a tagjai a legszkeptikusabbak*. Véleményük szerint *Magyarország életére a csatlakozás alapvetően negatív hatást gyakorol, nem látnak olyan területeket, ahol kifejezetten előnyöket realizálhatnának*. Még a teljes felnőtt lakosság legnagyobb reményei között szereplő, a magyarság kulturális identitásának megőrzésére és megerősödésére vonatkozó várakozások is inkább negatívumként csapódnak le náluk. *Egyéni életük és családjuk vonatkozásában semmiféle előnyre nem számítanak*, bár az apátia is csak kisebb részüket jellemzi. Az EU-val kapcsolatos ismereteik rendkívül hiányosak. Ez a megközelítés a Kelet-Magyarországon illetve a Dél-Dunántúlon élő embereket jellemzi, főleg azokat, akik ötven évnél idősebbek és falun élnek, legfeljebb általános iskolát végeztek vagy szakmunkások, segéd- vagy betanított munkások, esetleg munkanélküliek.

A vizsgálat eredményei egyértelműen tükrözik, hogy *hazánkban sokféle vélemény létezik az EU csatlakozással kapcsolatos várakozásokat illetően, nincsen markánsan kialakult, határozott vélemény*. *A csatlakozás illetve annak időbeni elhúzódása különbözőképpen érinti az embereket, s ez indokolja a vélekedések sokszínűségét*.

2.2. Társadalmi és egyéni értékvtáltások, értékrend változások⁵

Az értékvtáltás a jelenlegi értékek egy részének fokozatos elhalásában és új (bizonyos esetekben régi-új) értékek megjelenésében és elterjedésében érhető tetten. Az értékvtáltás megjelenik a társadalom és az egyén szintjén.

Értékvtáltás a társadalom szintjén – a jelenlegi ipari társadalom meghaladása. Az ipari társadalmak meghaladásának igénye új társadalmi modellek⁶ keresésére ösztönzött. Ezek közül az információs társadalom, az igazságos verseny társadalma, a fenntartható társadalom és az interaktív szükségletek társadalma modellek gyakorolhatnak jelentősebb hatást hazai fejlődésünkre. *Az információs társadalmi modell új fogyasztói és életmód mintákat fog hozni. A munkával eltöltött idő csökkenésével több idő juthat képzésre és továbbképzésre, az önmegvalósítási célok kitűzésére és realizálására, a közösségépítésre és a társadalmi részvételre.* Az egyéni szabadság növekedése abban is kifejezésre jut majd, hogy *változatos életstílusok és életformák is megvalósíthatóak lesznek.* A fő társadalmi különbségek attól függnek majd, hogy kik, milyen mértékben és módon élnek majd a nagyobb szabadság lehetőségével.

Az igazságos verseny társadalma modellirányzat nemcsak a technikai fejlődés társadalmi-gazdasági kérdéseire próbál válaszolni, hanem a környezeti problémákra is. *A problémák fő okait* nem a technikai fejlődésben jelöli meg, hanem *a társadalomban uralkodó értékekben és ideológiákban, valamint az azokat kiszolgáló gazdaságban.* Az uralkodó materializmus és az individualizmus ideológiájának meghaladása *új értékekkel* érhető el: az élet tisztelete; a természet mint az élet és a társadalom nélkülözhetetlen létfeltételének megértése; a posztmateriális értékeknek a materiális értékek fölé helyezése; az emberhez méltó munkához és életkörülményekhez való jog elismerése és mindenki számára való megvalósíthatóvá tétele; az ember erkölcsi gazdagodásának fontossága révén. Ezeknek az értékeknek a megvalósulását egyesek *a zsidó-keresztény értékek szerinti életvitel kiteljesedésében,* mások viszont *az általános emberi értékek és jogok következetes érvényesítésében* látják. Ha a társadalom kollektíven elfogadja ezeket az értékeket, akkor az azok által vezérelt verseny – az igazságos verseny – a társadalom minden szférájában valósággá változtatja az új értékeket. Az igazságos verseny társadalmának modelljében *a fejlődés generáló eleme a társadalmi értékrendszer, a természetről, az anyagi javakról, az emberről és a társadalomról vallott értékek változása.* Ez az értékvtáltás a társadalom szabályozó szerepének erősödése és az oktatás-nevelés kiemelt fejlesztése révén formálja át a társadalom többi szféráját is.

A fenntartható társadalom a természeti környezet további elszennyeződésére és erőforrásainak kimerülésére ajánl a gyakorlatban is megvalósítható megoldást. Az ökológiai válság fő okát a természet és a gazdaság adott, kialakult kapcsolatrendszerében jelöli meg. A megoldáskeresés alapja az, hogy *a környezeti problémát a gazdaság fejlődésével vagy fejlődése mellett kell megoldani,* mert a környezeti problémák okai a gazdaságban koncentrálnak. A tiszta ökológiai szempontok egyedüli társadalomváltoztató és -szervező elvvé tétele azért megvalósíthatatlan, mert az anyagi szükségletek kielégítéséről a társadalom nem mondhat le. Az emberi és az ökológiai szempontok olyan szintézise és kapcsolata lehet csak reális és előremutató cél, amely mellett az ökológiai rendszerek is működőképesek maradnak. Ez a cél *az ún. koevolúciós fejlődéssel illetve fejlesztéssel valósítható meg,* amely a természet és az emberek anyagi tevékenysége közötti, egymáshoz alkalmazkodó kölcsönhatás-rendszer

⁵ Részletesebben lásd Nováky Erzsébet: Hazai társadalmi és egyéni értékvtáltások, T 23113. sz. OTKA tanulmány, 1998

⁶ Részletesebben lásd Hideg Éva: Társadalmi modellek és a magyar társadalom lehetséges jövője, T 23113. sz. OTKA tanulmány, 1998

lehetséges állapotainak sorozata. Az ily módon elérhető *fenntartható állapotok* kialakítása nem teszi tarthatatlanná a társadalmi jólét növekedését akkor, ha abba nemcsak a gazdaság által termelt anyagi javak tartoznak, hanem az emberi lét számára szükséges természeti javak is. A fenntartható társadalom modelljének generáló eleme viszont csak akkor léphet működésbe, ha *a tudás, a technika-technológia és a társadalom értékrendszere környezetbaráttá válik*. Ebben a folyamatban mind az új szemléletű tudományos gondolkodásnak, mind a nevelésnek és az oktatásnak meghatározó szerepe van. Ez a modell *mégsem gondolkodik új típusú tudásiparban*, mert az új értékek közvetítésében és megvalósításában fontosabbnak ítéli a technika-technológia alkalmazásának mikéntjét és az egyéni értékektől vezérelt önkorlátozását. Ugyanakkor *a tömeges nevelést és oktatást az új környezetbarát értékek és ismeretek terjesztésének eszközeként fogja fel*, olyan egyirányú csatornaként, amely egyaránt táplálkozik a koevolúciós fejlődésről szerzett és szerezhető ismeretekből, valamint a tapasztalatból kiérlelt új értékekből.

Az interaktív szükségletek társadalma arra irányítja a figyelmet, hogy a társadalom önfejlődését az emberi és anyagi rendszer közötti kölcsönhatások generálják. A társadalom önfejlődését beindító mechanizmusokra *az értékek kód szerepéből* adódóan *érzékenyen reagálnak*. E mechanizmus kapcsán megindul az értékek eróziója és újrafogalmazása, az új szükségletek felismerése. A társadalom periferiáin élő csoportok mozgalmi felerősödnek és beindul *az értékek közötti verseny és küzdelem*. A nagy társadalmi megrázkódtatások, válságok, transzformációk az eddig periferián levő csoportokat, értékeiket domináns társadalmi pozícióba emelhetik. Rendkívül bizonytalan azonban, hogy melyik csoport jut domináns szerephez és melyik lehetséges jövő formálja majd át a társadalmat. A társadalmi önfejlődés új szakasza kezdődik, amelyben *új szükséglet- és értékcsírák keletkeznek*. Az új társadalmakban megjelenő új értékek csírái a természettel, a kommunikációval, az információval kapcsolatban az emberek közötti interakciók területén figyelhetők meg. *Az új értékekben közös, hogy nem anyagi javakra irányulnak, ezek csak közvetítő szerepet játszanak*. Az interaktív – nem anyagi – szükségletek társadalma kifejlődése során átszervezi a társadalom többi szektorát is, így az ipart és a mezőgazdaságot is.

A jövő társadalmával kapcsolatban tehát *új értékeként jelennek meg*:

- az információ mint növekedési tényező elismerése,
- a rövid táv preferálásával szemben a hosszú távú elkötelezettség,
- a környezet szeretete és tisztelete mint az emberi magatartás legfőbb szempontja,
- a jelenségek, összefüggések alaposabb feltárásához nélkülözhetetlen komplex megközelítés.

Értékváltás az egyén szintjén. Az 1970-es évek vége és az 1990-es évek közepe közötti időintervallumban *nemigen figyelhető meg jelentős változás a követett célértékekben a hazai lakosság körében*. A legfontosabb célértékek *a béke és a családi biztonság*, ezek állnak az értékhierarchia első és második helyén. Ezt követi a boldogság, illetve a haza biztonsága. Az 1990-es években felzárkózik ide az anyagi jólét mint érték, az elvégzett munka öröme mint érték pedig hátrébb szorul. Előbbre sorolódott viszont a belső harmónia mint érték. A legfontosabb *eszközértékek: szavahihető, felelősségteljes, bátor-gerinces, értelmes, segítőkész, fegyelmezett*. Az 1990-es években az első helyre az értelmesség került, maga mögé utasítva a szavahihetőség, a felelősségteljes és a bátor-gerinces értékeket.

Már az 1980-as évek felmérései azt mutatták, hogy *a hazai értékrend erősen individualizált* (jobban, mint az amerikai) és intellektualizált. Az *individualizáltságot* a belső harmónia, a bátor-gerinces, a felelősségteljes és az önálló, az *intellektualizáltságot* az értelmes, logikus gondolkodás, az alkotó szellemű értékek képviselik. Jellemző vonulat, hogy az intellektuális

értékek dominánssá váltak az eszközértékek rangsorában, néha meghaladva az etikai értékeket (mint megbocsátó, tiszta, szeretetteljes). A háztartási panelvizsgálatok pedig arra engednek következtetni, hogy *az állampolgárok többsége fontosabbnak tartja a materiális célok* (pl. az infláció elleni harc, a közbiztonság), *mint bizonyos posztmateriális értékek megvalósulását* (mint pl. a szólásszabadság, az állampolgári beleszólás a döntésekbe). Régiókban (és hazánkban is) az értékrend egyféle „vulgarizálásának” is tanúi lehetünk, hiszen az emberek mindennapi életében a változásokból fakadó bizonytalanság az életszínvonal és a megélhetés kérdéseit minden más elé helyezi.

A *jövő értékei* az egyén szintjén az alábbiak szerint konkretizálódnak:

- a munka intellektualizálódása és innovatív jellegének erősödése;
- az életminőség javítása érdekében lemondás pillanatnyi örömökről, előnyökről a távolabbiak reményében;
- nyitottság az új gondolkodásra és szemléletre, új értékekre; nyitottság a jövőre,
- a jövő mint érték fel- és elismerése;
- a nők és különböző kisebbségek emancipálása; általános tolerancia, a másság elismerése és elfogadása;
- a másokat és/vagy a természetet károsító magatartásformák önveszélyességének felismeretése, ilyenektől mentes életre szoktatás erősítése;
- a közösségekben való részvétel felelős vállalása;
- a verseny és kooperáció összekapcsolása új útjainak kidolgozása társadalmi és a gazdasági téren.

Ezek közül a leginkább meghatározó jelentősége a *jövőre orientáltságnak* van. A jövőorientáltság kizárólag az embernek az a tulajdonsága és képessége, amely lehetővé teszi, hogy gondolkodását nemcsak a múlt és a jelen szabályozzák, hanem folyamatosan érvényesülnek a jövőre vonatkozó előfeltevései és a jövővel szembeni elvárásai. A jövőorientált ember tevékenységének hajtóerejét a jövő inspirálja.

Az egyénnel összefüggésben *az etika oldaláról is változás* következik be: a kötelesség-etika mellett mind nagyobb figyelmet kap a lehetőség-etika. Eddig elsősorban a *kötelesség-etika* szerint éltünk: „*tedd meg azt, amit meg kell tenned*”. Ez az etika előír, feladatokat és többé-kevésbé egyértelmű kötelességeket ró az emberekre. A *lehetőség-etika* kicsit mást sugall. Egyik lényegi kérdése az, hogy „*képesek vagyunk-e nem megtenni azt, amit meg tudnánk tenni, de az új értékek talaján nem kívánatos megtenni*”. A lehetőség etika körébe tartozik pl. az, hogy nem szennyezzük a környezetet, holott eddig ehhez szoktunk, szakítunk a csupán növekedés-centrikus gazdasági tevékenységgel, holott sokáig ez volt az egyik irányadó vezérelv. A lehetőség-etika másik lényegi kérdése pedig az, hogy „*képesek vagyunk-e megtenni (gondolni és cselekedni) valami olyat, ami az eddigiektől eltérő, valami egészen más, egészen új*”. Képesek vagyunk-e tehát a változtatásra? Ennek két célja lehet: *az alkalmazkodás és a megújulás*. Az *alkalmazkodás* azt célozza, hogy törekedjünk hozzáidomulni a megváltozott világhoz, a megváltozott körülmények okozta új helyzethez, és ez talán harmonikusabban sikerülhet az új értékek talaján. A *megújulás* pedig azt célozza, hogy ne csupán hozzáidomuljunk az új körülményekhez, hanem aktív részesei is legyünk a változásoknak, legyünk annak előidézői, azaz mi magunk is keressünk, generáljunk új célokat és utakat.

Tradícióink nagyban korlátoznak abban, hogy a korábbiaktól eltérően viselkedjünk. A lehetőség-etika elveinek valósággá formálása ezért talán nehezebb, mint a kötelesség-etikáé. A *kötelesség-etika* gyakran racionális gondolkodáson alapuló fegyelmezettséget követel (ezt és

ezt meg kell tenni), a *lehetőség-etika* pedig egyik oldalról *önmegtartóztatást* (ne tegyünk meg valami szokásosat) követel, másik oldalról pedig *mélyreható változást vár el*. Ez nemcsak racionális gondolkodáson, hanem emocionális beidegződésen nyugvó, az eddigiektől gyakran *alapvetően eltérő magatartásformát és gondolkodást*, illetve annak kialakítását követeli.

A lehetőség-etika szerinti élés értelmében sokszor „*ki kell találni, hogy mit akarunk másként gondolni és másként tenni*”. A társadalmi normák és értékek ebben közvetlen nem mindig segítenek. Nem úgy, mint a kötelesség-etika esetében, amikor egyértelmű következménye lehet annak, ha valami előírtat nem teszünk meg, illetve a társadalom által tiltottat cselekszünk. Esetleg meg is büntetnek ezért. A lehetőség-etika talaján állva viszont nekünk, a társadalom tagjainak kell felfedeznünk (megéreznünk), hogy mi legyen az az új érték, az az új magatartásforma, az az új gondolkodásforma, ami megújulást jelenthet, ami elvezethet az új társadalomhoz, vagy legalábbis olyan állapotba vezérelhet, amelyet mi magunk és a körülmények is előremutatónak ítélnék.

A lehetőség-etika kérdéskörét célszerű tovább kutatni és a jövő társadalmának formálása szempontjából gazdagítani. Annál is inkább, mert a lehetőség-etika az információs társadalom egyik fő tevékenységi területe, ami fokozottan irányítja a figyelmet arra, hogy ne a múltból változtatás nélkül kibontható, ún. következmény-jövő építésére törekedjünk, hanem *keressük a kívánatos, az elfogadható jövő jellemzőit és megvalósításának feltételeit*.

2.3. Az új értékek hazai megvalósításának feltételei és lehetőségei

A társadalom és gazdaság új értékek szerinti formálására azoknál a jelenségeknél és folyamatoknál van lehetőség, amelyek instabilak, s ezért kaotikusan (de legalább gyengén kaotikusan) viselkednek. Az instabilitás, a matematikai értelemben vett káosz ugyanis segíthet az új értékek felszínre hozatalában és azok valósággá váltásában. A kaotikus időszakokat megelőzően a domináns értékek állnak a középpontban, de a háttérben már megjelennek, szinte „ugrásra készen állnak” a nem dominánsak. Előtérbe kerülésük, majd elterjedésük annál gyorsabb lefolyású lehet, minél erőteljesebb a folyamat instabilitása, minél erőteljesebben jelenik meg a (matematikai értelemben vett) káosz.

*A magyar társadalom és gazdaság hosszú távú adatsorainak stabilitás-vizsgálata*⁷ azt mutatja, hogy a magyar társadalom és gazdaság ebben az évszázadban nem volt a káosz állapotában, *nincsen összefüggő, matematikai értelemben vett káosz, csupán káoszfoltok léteznek.* A vizsgált demográfiai, társadalmi és gazdasági makromutatók

- *60%-a nem viselkedik kaotikusan,*
- *a kaotikus viselkedésre hajlamos mutatók 70%-a gyengén kaotikus* (pl. a gazdaságilag aktív népesség, a beruházás volumenindexe, a törzstag pedagógusok, oktatók száma, a kórházi ágyak száma, az orvosok száma, az öngyilkosságban, önsértésben meghaltak száma, a bűncselekmények száma), *20%-a közepesen kaotikus* (pl. az épített lakások száma, a keringési rendszer betegségeiben meghaltak száma, a nyilvántartott alkoholisták száma),
- *sajátosan viselkedik a GDP (bruttó hazai termelés) hosszú távú adatsora:* az adatsor közepesen kaotikus viselkedést mutat; a rész adatsorok önszerveződési koefficiens értékei arra utalnak, hogy az adatsor közeledik a teljes káosz felé.

A nem kaotikus mutatók nagy többsége gazdasági mutató, a kaotikusak pedig inkább társadalmi jellegűek.

⁷ Részletesebben lásd pl. Nováky Erzsébet (szerk.): Káosz és jövőkutatás, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Jövőkutatás Tanszék, Budapest, 1995

A magyar gazdaságban és társadalomban tehát tetten érhető a kis változásokra való érzékenység. A kaotikus viselkedés illetve az erre való hajlam erőteljesebben jelenik meg a társadalmi, mint a gazdasági tényezők körében, a gazdaság tehát a társadalomnál kevésbé érzékeny a változásra. A gazdasági makromutatók (mint például a GDP adatsora) egyelőre csak a káosz felé tartanak, míg a társadalmi-demográfiaiak közül több már a kaotikus viselkedés jegyeit hordozzák magukon. Minőségi megújulást hozó átalakulás inkább és hamarabb várható a társadalomban, mint a gazdaságban. Ilyen körülmények között keresi a gazdaság és a társadalom egyrészt az új stabil utakat és pályákat, másrészt pedig azokat a meghatározó jellemzőket, amelyek előidézhetik a gazdaság új pályára való ráállását, azaz amelyek helyettesíthetők – mintegy kiválthatják – a régi növekedési tényezőket.

A társadalomnak a káosz iránti viszonylagosan nagyobb érzékenységből az következik, hogy *a társadalom inkább befolyásolható, mint a gazdaság*. (Ezért is fontos, hogy tisztában legyünk a lakosság jövőformáló erejével és azt beépítsük a jövővizsgálatokba, mint ahogyan ezt tettük a jelenlegi kutatásban.) Az is nyilvánvaló, hogy a társadalom kisebb erejű változásokra/változtatásokra képes megújítani önmagát, mint a gazdaság, ami csak hatalmasabb erők hatására változtathatja meg mozgását és viselkedését. A gazdasági változások kiteljesedéséhez a társadalmi változások hozzásegíthetnek, azaz a társadalom terén megjelenő káosz kedvező feltételeket, keretet teremt ahhoz, hogy a gazdaság is megmozduljon. A társadalomban érvényesülő kaotikus viszonyok a gazdaságot is megújíthatják azáltal, hogy kedvező háttérfeltételt nyújtanak a gazdaság növekedési tényezőinek megújulásához.

A tényezők kaotikus jellege két következménnyel jár. Azt mutatja egyrészt, hogy *fennáll a tényezők befolyásolhatóságának lehetősége*, másrészt pedig azt, hogy *alternatív növekedési pályák és koncepciók is lehetségesek*. A GDP befolyásolhatósága megvalósulhat közvetlen úton (pl. a beruházáson és a lakásépítésen keresztül) és közvetetten (pl. negatív társadalmi jelenségek megjelenésével, a devianciák mint pl. az alkoholizmus, az öngyilkosság és a bűncselekmények kiterjedtségének mértékével, illetve ezek kedvező irányú elmozdulásával) is, ami pozitívan hathat a gazdaság növekedésére. A társadalmi tényezők között található, kaotikus viselkedésre hajlamos negatív mutatók kedvezőtlen irányú elmozdulása ugyanakkor fékezheti a gazdasági növekedést, csakúgy, mint a gazdaságiak között található nem kaotikusak. Lényeges arra figyelni, hogy *a változásokra érzékeny makromutatók* nemcsak azt tükrözik, hogy azok kis behatásokra reagálva letérhetnek az adott növekedési pályáról, hanem azt is, hogy *megfelelően alkalmazott kis változtatásokkal letéríthetők pályájukról és új, számunkra kedvező pályákra vezérelhetők*.

Előreszámításaink azt jelzik, hogy *a magyar társadalom és gazdaság előtt a jövőben nem csupán egyetlen út, hanem többféle pálya választásának lehetősége áll*. Lehetőség van a többféle pályán való mozgásra is. Pályamódosulás és/vagy pályamódosítás is várható. Ennek iránya azonban nemcsak a jobbítás felé mutathat (a magyar társadalom és gazdaság fejleszthető a jelenleginél jobban is), hanem magában rejti annak esélyét is, hogy „lehet ez még rosszabb is”. A vizsgálatok azt is mutatják, hogy a mozgástér adta lehetőségek többféle úton is kihasználhatók. *A káosz megújító, kreatív ereje szükséges ahhoz, hogy a magyar társadalom és gazdaság minőségileg átrendeződjék, magasabb szintre emelkedjék és utat nyisson egy harmonikusabb civil társadalom felé, ami egyúttal új rendet is jelenthet*.

*Az egyén új értékek szerinti gondolkodásának és tevékenységének, illetve az azokhoz való alkalmazkodásának alapvető feltétele az egyén jövőre orientáltsága*⁸. A magyar társadalom

⁸ Részletesebben lásd Nováky Erzsébet – Hideg Éva – Kappéter István: Jövőorientáltság a mai magyar társadalomban, Magyar Tudomány 1994. 4., Hideg Éva – Nováky Erzsébet: A jövőhöz való viszonyunk, Magyar Tudomány 1998. 1. és Nováky Erzsébet: Aspirációk, várakozások a magyar lakosság és vállalatok körében, T 23113. sz. OTKA tanulmány, 1997

különböző időpontokban vett mintáinak jövőorientáltság vizsgálata azt mutatja, hogy *társadalmunk alapvetően jövőre orientált*. Érdeklődik a jövő iránt, gondolkodik róla, s tanulással és munkával (illetve többletmunkával) tesz is a jövőért, főleg saját jövője érdekében. *Munka- és tanulás-centrikus társadalom képe rajzolódik ki előttünk*. Ez a jövőorientáltság azonban zavarokkal terhelt. A várakozások félelmekhez társulnak, s *megjelennek a jövősokk jelei is*. A lakosság jelentős része ugyanis úgy gondolja, hogy bár saját jövőjének ő a kovácsa, a saját kezében van a sorsa, mégsem képes azt befolyásolni, nemigen tud érte tenni. A rendszerváltás utáni lelkesedés és hit megkopott a 90-es évek közepére. *Társadalmunk nyitottsága a jövő felé esélyt ad arra, hogy a magyar lakosság éljen a folyamatokban rejlő változtatás lehetőségével, megújítsa a folyamatokat, illetve kedvező irányba terelje azokat*.

Az empirikus vizsgálatok azt mutatják, hogy *a magyar lakosság nagyon praktikus okokból foglalkozik a jövővel*: a család és a gyermekek jövője, valamint a jövő befolyásolása szerepelnek a jövő iránti érdeklődés legfőbb okaként. A család, a gyermekek első helyre kerülése azt tükrözi, hogy a jövővel való kapcsolatot az elsődleges életközösség és az életnek a gyermekekben való folytatódása teremti meg. A jövő befolyásolásának és tudásának igénye az élet megszervezése szempontjából válik jelentőssé. *A jövővel való foglalkozás tehát közvetlen kapcsolatban van a létfenntartással és a munkatevékenységgel*. A válaszolók kb. azonos arányban tartják a jövőt félelmetesnek és bizonytalannak, és hasonló arányban közelednek hozzá kíváncsisággal. Lényegesen kevesebben említik a jövőért érzett felelősséget és azt, hogy bíznak a jövőben, illetve, hogy többet, jobbat várnak a jövőtől. Ebből nemcsak arra következtethetünk, hogy mintasokaságunk általában pesszimista a jövővel szemben, hanem arra is, hogy *ez a pesszimizmus együtt jár a jövőért érzett felelősség tudatosulásának alacsony szintjével is*.

Figyelemre méltó, hogy *a másoknak tulajdonított okok között* a család és a gyermekek jövője az ötödik helyre került, míg a gazdasági helyzet a második helyre tornászta fel magát, továbbá a „tudni szeretné, hogy mi lesz” és a „jövő befolyásolása” is helyet cserélt. Ebből úgy tűnik, hogy *a válaszolók másokról inkább feltételezik azt, hogy anyagiak miatt érdeklődnek a jövő iránt, mint saját magukról. De lehet, hogy ez az igazi, őszinte válasz! A jövőről való gondolkodás okait kutatva azt látjuk, hogy itt az aktualizálás a jellemző*, vagyis a saját jövőről való gondolkodás indoklása konkrétabb és személyre szólóbb, mint a jövő iránti érdeklődése. A jövőtől való félelem sorrendben előbbre kerülése és a nagyobb arányban való megjelenése, valamint a bizakodásnak az utolsó helyre kerülése azt jelzi, hogy *az egyéni jövőt itt és most a nagy többség pesszimistán látja*. Ennek ellenére *erős a törekvés a jövő befolyásolására, de az abban való egyéni felelősség egyáltalán nem jelenik meg a válaszokban*. A jövőről való gondolkodás témaköreit és időtávjait illetően a jövőkutatás azt feltételezi, hogy a hétköznapi emberek általában saját, a családjuk és a lakóhelyük rövidebb távú jövőjével foglalkoznak (ebben a sorrendben), az ország és a világ jövője, valamint a nagyobb időtávlatok már ritkábban és esetlegesen kerülnek érdeklődési körükbe. Ettől a hipotézistől előzően a válaszolók érdeklődési sorrendje: család, világ, ország és lakóhely. *A lakóhely tehát kevésbé foglalkoztatja a válaszolókat, mint ahogyan azt vártuk*.

A válaszolók nemcsak gondolkodnak a jövőről, hanem *tesznek is érte*. *A jövőépítés fő forrásai: a tanulás és a munka*. Ez a kétfajta tevékenység teszi ki az összes tevékenység közel felét. A válaszadók úgy vélik, hogy szeretteik jobb élete is azokra a tevékenységekre alapozható, amelyeket ők a saját jövőjük érdekében végeznek. Figyelemre méltó, hogy *míg a saját jövőjük érdekében végzett tevékenységek között legfontosabbnak a tanulást, továbbképzést minősítették, addig a szerettei jövője érdekében végzett tevékenységek között a gyermekek taníttatása csak a második helyet foglalja el, és a legfontosabb az anyagiak megteremtése*. A tanulást tehát a mostani felnőtt generációk saját szempontjukból fontosabbnak tartják, mint a következő generációk életének megalapozásában. *A jó anyagi körülmények megteremtését perspektivikusan fontosabbnak látják, mint az intellektuális tőkeképzést*. Megdöbbentő volt,

hogy a válaszolók közel egyharmada semmit sem tesz szeretteiért. A középkorú, kevésbé kvalifikált válaszolók ilyen hozzáállása nehezen magyarázható. A lakóhely, az ország és a világ helyzetén való javítás céljából többé-kevésbé azonos tevékenységfajtákat foglalmaztak meg, de különböző jelentőséget tulajdonítottak nekik a három terület jövője szempontjából. Messze az első helyen szerepel mindhárom terület tíz év múlva várható helyzetének jobbításában két tevékenység: *a munka illetve a tanulás*.

A jövőre vonatkozó várakozásokat tekintve a válaszolók képet adtak arról, hogyan fognak élni ők maguk és szeretteik, továbbá milyen lesz a helyzet tíz év múlva lakóhelyükön, az országban és a világban. *A válaszadók közel fele arra számít, hogy ugyanúgy fog élni, mint most*, s csak alig több mint egyharmaduk gondolja, hogy lényegesen jobban. Ebből az következik, hogy *tevékenységüket nem tartják olyan hatékonynak, hogy az javulást idézne elő, vagy olyan nehéznek tartják a körülményekkel való megbirkózást, hogy a helyzet változatlan maradjon*. A szeretteik jövője tekintetében a válaszolók közül többen optimistábbak, mint a saját jövőjüket illetően. A szeretteik jövőjével kapcsolatos viszonylagos optimizmus ellentmondásban van azzal, hogy a válaszolók közel egyharmada nem tesz semmit szeretteiért. Ez az ellentmondás vagy azért alakulhatott ki, mert a válaszolók nem voltak konzekvensek a válaszok megfogalmazásában (illik remélni, hogy a szeretteik jobban élnek majd), vagy pedig azt feltételezik, hogy a szeretteikért végzett tevékenységük várhatóan nagyobb hatékonyságú a saját jövőjük érdekében végzett cselekedeteiknél. De az is lehetséges, hogy azt várják: szeretteik majd maguk érik el saját kedvezőbb jövőjüket. A válaszolók leginkább azt várják, hogy tíz év múlva lényegesen jobb lesz a helyzet az országban, s kevésbé várják a lakóhelyük és a világ helyzetének javulását. A válaszolók úgy vélik, hogy hazánkban az elszegényedés folyamata csak 2020-ig állítható meg, s ugyanígy gondolkodnak a hazai környezeti állapot kedvező irányú változásáról is. A válaszolók közel fele pedig abban bízott a 90-es évek elején-közepén, hogy hazánk az EU egyenrangú tagjává válik az ezredfordulóra.

A 90-es évek közepén végzett empirikus felmérés azt mutatta, hogy a magyar lakosság 1000 fős mintájának *bizonytalan és ellentmondásos a jövőhöz való viszonya*. Tipikus felfogás, hogy az emberek nemigen foglalkoznak a jövővel annak ellenére, hogy úgy vélik, sorsuk alakulása tőlük függ. Sorsukat azonban nemigen tudják befolyásolni, de ennek ellenére többé-kevésbé bíznak a jövőben vagy félnek a jövőtől. Felismerték, hogy bár jövőjük saját maguktól függ, sorsukat mégsem tudják befolyásolni. A lakosság egyik része (a fiatalok, a városban lakók, a magas iskolai végzettségűek és magasabb jövedelműek) jövőre vonatkozó aspirációiban jövőorientált, másik része (az idősek, a faluban lakók, az alacsony iskolai végzettségűek és alacsony jövedelműek) viszont jövőszokkos. A jövővesztélyek elkerülését jelentő technikákkal egyértelműen csak a magas jövedelműek vannak felfegyverkezve. Az anyagi helyzetre és a boldogságra vonatkozó várakozások hasonló összetételűek. Boldogság nemigen képzelhető el az anyagi helyzet jövőbeni javulása nélkül. A család javuló helyzete és boldogsága összefonódik az egyéni anyagi helyzet és boldogság javulásával. A fiatalok az egyéni boldogulásukat állítják előtérbe.

A társadalmi intézmények közül a vállalatok/vállalkozók jövőorientáltságát az jellemzi, hogy rövid és középtávban gondolkodnak, és stratégiaalkotással közelítenek a jövőhöz. A nagyvállalatok és a szolgáltató vállalkozások vision-je a kereslet szerkezetére és a vevő értékítéletének módosulására épül, tehát a hazai vállalatok/vállalkozások fogyasztói piacra orientáltak. A távlati elképzelések szempontjából a legfontosabb elemek a rugalmasság, az offenzivitás, a vállalati imázs és a gyors megtérülés. A hazai vállalatok/vállalkozók készítenek előrejelzéseket, de előrejelzési eljárásokat szisztematikusan nem használnak. *Vannak félelmeik a jövővel kapcsolatban: leginkább a piacvesztéstől félnek, továbbá a pénzügyi stabilitás megingásától, a transznacionalista vállalatok hazai előretörésétől és a versenytársak gyors technológiaváltásától, a regionális konfliktusoktól és a társadalmi stabilitás romlásától*.

3. A lehetőségek és a várakozások egybevetése – komplex jövőalternatívák

3.1. Gazdasági és politikai alternatívák összekapcsolása

Mindenekelőtt a gazdasági és a politikai alternatívák között keresünk kapcsolatot. Azt vizsgáljuk, hogy a lehetséges gazdasági alternatívák és politikai forgatókönyvek egymáshoz kapcsolása milyen helyzetet idéz elő: erősítik-e vagy gyengítik egymást. *Az egymást erősítő illetve gyengítő jelleg* fejezi ki, hogy a gazdasági és politikai lehetőség-párok milyen irányú kapcsolatot hordoznak magukban. Ha az alternatíva pár mindegyikében azonos a változás iránya, akkor a kapcsolat jellege erősítő, ha viszont a változás iránya ellenkező, akkor gyengítő kapcsolat állapítható meg.

Az 1. táblázat a lehetséges gazdasági (benne a világgazdasági és a hazai) és politikai alternatíva párokat tünteti fel, a kapcsolat jellegének megjelölésével. A kapcsolat egymást erősítő, illetve gyengítő jellege két fokozatot vehet fel: az egyik regisztrálja a kapcsolat meglétét (erősítő jelleg esetén „+”-szal, gyengítő jelleg esetén „-”-szal jelölve), a másik a nagyon erőteljes, a szoros kapcsolat létére utal („++”-szal, illetve „--”-szal jelölve).

A Vg1 és a P1 találkozása egymást erősen gyengítő helyzetet idéz elő („- -”): a globális káosz és a globális osztálytársadalom, valamint az EU integráció és kiegyensúlyozott fejlődés határozottan kizárják egymást. A Vg1 (a globális káosz és a globális osztálytársadalom) és a P4 (a forradalmi válság) alternatívájának találkozása azonban erőteljesen felerősíthetik egymás hatását („++”), hiszen mindkettő kimondottan negatív helyzetet mutat. Ha a regionális gazdasági integráció (Vg2) EU integrációval és kiegyensúlyozott politikai fejlődéssel találkozik (P1), akkor a két hatás pozitívumai erőteljesen felerősödhetnek. A regionális gazdasági integráció (Vg2) ugyanakkor szélsőséges nacionalizmussal és háborús konfliktusveszéllyel (P3), valamint forradalmi válsaggal (P4) együtt egymást erősen gyengítő kapcsolatot hoz létre.

A globális káosznak és a globális osztálytársadalomnak (Vg1) a kiújuló válsághelyzetekkel megvalósuló periférikus fejlődés (P2), valamint a szélsőséges nacionalizmus és háborús konfliktusveszély (P3) politikai alternatívákkal való találkozása erősítő jellegű („+”). Ugyanilyen a regionális integrációnak (Vg2) a kiújuló válsághelyzetekkel létrejövő periférikus fejlődéssel (P2) való kapcsolata is.

Ha a jelenlegi hazai, erősen liberális gazdaságfilozófia továbbfolytatódik (Hg1), és az találkozik a forradalmi válság politikai forgatókönyvével (P4), akkor az erőteljes, egymást erősítő folyamatot gyorsít fel („++”). A jelenlegi gazdaságpolitika kedvező irányú megváltoztatása (Hg2) pedig a kiegyensúlyozott fejlődés mellett zajló Európai Unió integrációval alkot szoros, erősítő kapcsolatot („++”). A jelenlegi gazdaságfilozófia folytatódása (Hg1) és a kiegyensúlyozott fejlődés mellett zajló Európai Unió integráció (P1) ellentmondanak egymásnak („-”), hasonlóan a jelenlegi gazdaságfilozófia megváltoztatása (Hg2) és a forradalmi válság politikai alternatívája (P4). Ha a kiújuló válsághelyzetekkel megvalósuló EU integráció (P2) vagy a szélsőséges nacionalizmus és háborús konfliktusveszély (P3) együtt jelenik meg akár a jelenlegi gazdaságfilozófiával (Hg1), akár a jelenlegi gazdaságfilozófia megváltoztatásával (Hg2) akkor ezek a folyamatok erősítik egymást („+”).

1. táblázat: Gazdasági és politikai alternatívák összekapcsolása

Gazdasági és politikai alternatívák	P1: EU integráció és kiegyensúlyozott fejlődés	P2: Periférikus fejlődés kiújuló válsághelyzetekkel	P3: Szélsőséges nacionalizmus és háborús konfliktus-veszély	P4: Forradalmi válság
Vg1: Globális káosz és globális osztály-társadalom	--	+	+	++
Vg2: Regionális integráció	++	+	--	--
Hg1: A jelenlegi gazdaság-filozófia folytatódása	-	+	+	++
Hg2: A jelenlegi gazdaság-filozófia megváltoztatása	++	+	+	-

„++” : szoros, erősítő kapcsolat
 „+” : erősítő kapcsolat
 „-” : gyengítő kapcsolat
 „--” : szoros, gyengítő kapcsolat

A világgazdasági és a hazai gazdaságfejlődési, valamint a politikai alternatívák összekapcsolása *nyolc lehetséges jövő* megfogalmazására ad lehetőséget (2. táblázat).

A Vg2, a Hg2 és a P1 olyan alternatívát (**K1**) kínál fel a lakosság és a társadalom számára, amelyben regionális integráció várható, megváltoztatott gazdaságfilozófiával és EU-n belüli kiegyensúlyozott fejlődéssel. A **K2** olyan lehetséges jövő, amelyben a jelenlegi gazdaság-filozófia folytatódásával számolunk (Hg1), az előzővel azonos világgazdasági és politikai alternatívák mellett. A **K3** lehetséges jövő az EU-n belüli periférikus helyzetből adódó, kiújuló válsághelyzetekkel tarkított regionális integrációval, de megváltoztatott gazdaság-filozófiával számol. A **K4** lehetséges jövő a regionális integráció mellett voksol, EU-n belüli periférikus helyzetből adódó, kiújuló válsághelyzetekkel tarkítva, s folytatódó gazdaság-filozófiával számol.

A következő lehetséges jövők azzal számolnak, hogy a politikai alternatívákban szélsőséges nacionalizmus és háborús konfliktusveszély, illetve forradalmi válság jelenik meg, a világgazdasági helyzetben pedig a globális káosz és globális osztálytársadalom jön létre. A **K5** és a **K6** lehetséges jövőekben a regionális integráció (Vg2) szélsőséges nacionalizmussal és háborús konfliktusveszéllyel (P3), vagy forradalmi válsaggal – amelyben a civil szerveződések politikai töltetűek – (P4) együtt jelenik meg. A **K7** és a **K8** jövőlehetőségekben a globális káosz és globális osztálytársadalom (Vg1), valamint az EU-n belüli periférikus helyzetből adódó, kiújuló válsághelyzetek (P2), vagy szélsőséges nacionalizmus és háborús konfliktus-veszély (P3), vagy forradalmi válság (P4) együtt jelenik meg.

2. táblázat: *Lehetséges jövők*

K1: Vg2+Hg2+P1:

regionális integráció+megváltoztatott gazdaságfilozófia+
EU-n belüli kiegyensúlyozott fejlődés

K2: Vg2+Hg1+P1:

regionális integráció+folytatódó gazdaságfilozófia+
EU-n belüli kiegyensúlyozott fejlődés

K3: Vg2+Hg2+P2:

regionális integráció+megváltoztatott gazdaságfilozófia+
EU-n belüli periférikus fejlődés kiújuló válsághelyzetekkel

K4: Vg2+Hg1+P2:

regionális integráció+folytatódó gazdaságfilozófia+
EU-n belüli periférikus fejlődés kiújuló válsághelyzetekkel

K5: Vg2+P3:

regionális integráció+
szélsőséges nacionalizmus és háborús konfliktusveszély

K6: Vg2+P4:

regionális integráció+
forradalmi válság

K7: Vg1+P2:

globális káosz és globális osztálytársadalom+
EU-n belüli periférikus fejlődés kiújuló válsághelyzetekkel

K8: Vg1+P3 és Vg1+P4:

globális káosz és globális osztálytársadalom+
szélsőséges nacionalizmus és háborús konfliktusveszély, illetve forradalmi válság

3.2. *Mit támogatnának a várakozások, az értékek és az aspirációk?*

A gazdasági és politikai fejlődés különböző alternatívákat és alternatíva-együtteseket, azaz lehetséges jövőket kínál fel a magyar társadalom számára. Ezek a lehetséges jövők nem mechanikus extrapolációi a múlt és a jelen tendenciáinak, hanem valóságos alternatívák. Vajon hogyan fogadhatja ezeket a magyar társadalom? Erre a kérdésre azzal az elemzéssel tudunk választ adni, amelyik azt vizsgálja, hogy a lakosságnak az Európai Unió csatlakozással kapcsolatos várakozásai, az új társadalmi és egyéni értékek, valamint a hazai lakosság jövőorientáltság vizsgálatából származtatható aspirációi milyen támogatottságot nyújtanának a felkínált gazdasági és politikai alternatíváknak, alternatíva-együtteseknek. A nyolc lehetséges jövő *lakossági és társadalmi megméréstetéséről* van tehát szó.

A megméréstetés egy négyfokozatú skálán történik. A vizsgált tényezők – várakozások, értékek és aspirációk – szempontjából *minősítjük a lehetséges jövőket az elfogadhatóság szerint*: a „nagyon elfogadható” („☺☺☺”), az „elfogadható” („☺”), a „nem fogadható el” („☹”) és az „egyáltalán nem fogadható el” („☹☹☹”) értékelési skálát használva.

A 3. táblázat azt mutatja, hogy a hazai lakosság EU-val kapcsolatos várakozásai, a 4. táblázat azt, hogy az új társadalmi és egyéni értékek, az 5. táblázat pedig azt, hogy az egyéni aspirációk mely alternatívákat támogatnák, illetve tartják elfogadhatóknak. A táblázatokból jól látható, hogy az alternatívák, illetve alternatíva-együttesek hasonló értékelést kapnak a várakozások, értékek és aspirációk oldaláról, ami azt tükrözi, hogy a magyar lakosság gondolatvilágában kezd kialakulni, hogy milyen jövőt szeretne magának és környezetének. Ez merőben más attitűd, mint amit az 1970-es és az 1980-as években kidolgozott jövőképek megfogalmazásakor tapasztaltunk.

A **K1 lehetséges jövő nagy társadalmi támogatottságot** kapna mindhárom vizsgált tényező szerint. Az EU várakozás-típusok közül a reménykedők, a pragmatikusok és az esélyesek egyaránt nagyon elfogadhatónak („☺☺”) minősítik, az esélytelenek számára viszont nem elfogadható alternatíva („☹”), hiszen az túl pozitív a számukra. Az új társadalmi értékek – mint az új fogyasztói és életmód minták, változatos életformák, valamint a környezetbarát értékek – kialakulásának lehetősége, az új egyéni célértékek – mint a béke, a családi biztonság, boldogság és anyagi jólét –, továbbá az új egyéni eszközértékek – mint a szavahihetőség, a felelősségteljesség, a bátorság, az értelem és a segítőkészség – szempontjából nagyon elfogadhatónak („☺☺”) minősíthető alternatíváról van szó. Hasonló a minősítés az egyéni aspirációk – a család és a gyermekek jövője, a jövő befolyásolása, a tér-idő szemlélet, valamint a munka és tanulás a jövő érdekében – oldaláról is.

A **K2 lehetséges jövő** a pragmatikusok számára fogadható el feltétel nélkül („☺☺”), a reménykedők és az esélyesek elfogadnák („☺”), az esélytelenek viszont ezt az alternatívát sem támogatnák („☹”). Ezt az alternatívát az új társadalmi és egyéni értékek ugyanolyan minősítéssel fogadnák el („☺”), mint az egyéni aspirációkból kibontott vélekedés. A K2 alternatíva azért fogadható el („☺”) az új társadalmi értékek szempontjából, mert a liberális gazdaságfilozófia teret enged az új fogyasztói és életmód minták, a változatos életformák kialakításának, a regionális integráció pedig a jelenleginél szigorúbb környezeti normákat követel, tehát kedvez a környezetbarát értékek megvalósulásának. Ez az alternatíva összhangban van az egyéni aspirációkkal is.

A **K3 lehetséges jövő** a reménykedőket riasztja („☹”), hiszen félnek a kiújuló válsághelyzetekkel megvalósuló EU-n belüli periférikus fejlődéstől. A pragmatikusok és az esélyesek el tudják fogadni („☺”), az esélytelenek ezt is fanyalgással fogadnák („☹”). Az új társadalmi értékek támogatnák („☺”) ezt az alternatívát, hiszen az EU integráció teret ad a változatos életformák kialakulásának és a környezetbarát értékek megvalósulásának. Az egyéni értékek közül csak a szavahihetőség, a felelősségteljesség, a bátorság, az értelem és a segítőkészség nyerhetne teret („☺”), míg a béke, a családi biztonság nem („☹”), ami a kiújuló válsághelyzetekkel magyarázható. Az egyéni aspirációk közül a jövő befolyásolása aspiráció nem kapna teret ebben az alternatívában („☹”), hiszen a jövő nehezen irányítható, befolyásolható periférikus fejlődés és kiújuló válsághelyzetek esetén.

A **K4 lehetséges jövő** a reménykedők, a pragmatikusok és az esélyesek számára nem fogadható el („☹”), mert megjelenik a válsághelyzettől való félelmük. Az esélytelenek viszont elfogadnák („☺”), mert megfelelő bűnbakot találnának benne esélytelenségükre, és olyan változatnak tekintik, amely magában hordja a változtatás esélyét. Az új társadalmi és egyéni értékek felől nézve nem elfogadható alternatíva („☹”), mert a folytatódó gazdaságpolitika nem ad teret létrejöttüknek és széles körű elterjedésüknek. Ezt az alternatívát nem támogatnák („☹”) az egyéni aspirációk sem, mert nem ad mozgásteret számukra.

A **K5 lehetséges jövő** az EU várakozások szempontjából csak az esélytelenek számára lenne elfogadható („☺”), a többiek számára nem („☹”). Az új társadalmi és egyéni értékek, valamint az egyéni aspirációk szempontjából nem elfogadható („☹”), a szélsőséges nacionalizmus és a háborús konfliktusveszély miatt.

A **K6 lehetséges jövő** ugyanolyan társadalmi elutasításban részesülne („☹”), mint a K5 lehetséges jövő. Itt az indok a forradalmi válság kialakulásának esélye, amikor a civil szerveződések politikai töltettel bíró hatalmi szervekké válnak, s polgárháborús helyzetek alakulhatnak ki.

A **K7 lehetséges jövő** egyáltalán nem fogadható el a reménykedők, a pragmatikusok és az esélyesek számára („☹☹”), az esélytelenek viszont teret nyerhetnének („☺”) a zavarosban való halászás lehetőségének megnövekedésével. Az új társadalmi és egyéni értékek egyáltalán nem találnának teret („☹☹”) ebben az alternatívában. Az egyéni aspirációk közül is csak a jövő befolyásolása aspirációnak kedvezne („☺☺”) az, hogy a káosz talaján esély van a változtatásra, a jövő befolyásolásának. Ne feledjük, káosz esetén a jövő kedvező és kedvezőtlen alakulásának hasonló esélye van, ezért ehhez a lehetséges jövőhöz a jövő mindkét irányú megváltoztatásának esélye hozzákapcsolódik.

A **K8 lehetséges jövő** csak az esélytelenek számára elfogadható („☺”), mert ők ebben az alternatívában megtalálnák annak okát, hogy miért nem jutnak előre. A többiek számára viszont végtelenül elfogadhatatlan („☹☹”). Sem az értékek, sem az egyéni aspirációk szempontjából nem elfogadható ez a változat („☹☹”).

Ez az elemzés jól mutatja, hogy *a gazdaság és a politika fejlődési lehetőségei által felkínált jövőlehetőségek nem mindegyike fogadható el feltétel nélkül a várakozások, az értékek és az aspirációk felől. Az is látható, hogy van olyan lehetséges jövő is, amelyikkel a hazai lakosság egy része azonosulni tudna, jóllehet a többség elvetné azt.* Az egyes lehetséges jövők lakosság általi elfogadása tehát nem valósulhat meg mechanikusan.

3. táblázat: Mit támogatnának a hazai EU várakozások?

Lehetséges jövők és hazai EU várakozások	V1: Reménykedők	V2: Pragmatikusok	V3: Esélyesek	V4: Esélytelenek
K1	☺☺	☺☺	☺☺	☹
K2	☺	☺☺	☺	☹
K3	☹	☺	☺	☹
K4	☹	☹	☹	☺
K5	☹	☹	☹	☺
K6	☹	☹	☹	☺
K7	☹☹	☹☹	☹☹	☺
K8	☹☹	☹☹	☹☹	☺

☺☺ : nagyon elfogadható

☺ : elfogadható

☹ : nem fogadható el

☹☹ : egyáltalán nem fogadható el

4. táblázat: Mit támogatnának az új társadalmi és egyéni értékek?

Lehetséges jövők és új társadalmi és egyéni értékek	T1: Új fogyasztói és életmód minták, változatos életformák	T2: Környezetbarát értékek	E1: Béke, családi biztonság, boldogság, anyagi jólét	E2: Szavahihető, felelősségteljes, bátor, értelmes, segítőkész
K1	😊😊	😊😊	😊😊	😊😊
K2	😊	😊	😊	😊
K3	😊	😊	😞	😊
K4	😞	😞	😞	😞
K5	😞	😞	😞	😞
K6	😞	😞	😞	😞
K7	😞😞	😞😞	😞😞	😞😞
K8	😞😞	😞😞	😞😞	😞😞

😊😊 : nagyon elfogadható

😊 : elfogadható

😞 : nem fogadható el

😞😞 : egyáltalán nem fogadható el

5. táblázat: Mit támogatnának az egyéni aspirációk?

Lehetséges jövők és egyéni aspirációk	A1: Család és gyermekek jövője	A2: A jövő befolyásolása	A3: Tér-idő szemlélet	A4: Munka és tanulás a jövő érdekében
K1	😊😊	😊😊	😊😊	😊😊
K2	😊	😊	😊	😊
K3	😊	😞	😊	😊
K4	😞	😞	😞	😞
K5	😞	😞	😞	😞
K6	😞	😞	😞	😞
K7	😞😞	😊😊	😞😞	😞😞
K8	😞😞	😞😞	😞😞	😞😞

😊😊 : nagyon elfogadható

😊 : elfogadható

😞 : nem fogadható el

😞😞 : egyáltalán nem fogadható el

A társadalmi fejlődés *keretfeltételei*, a *lehetséges jövő*k, valamint a lakosság EU *várakozásai és jövőaspirációi*, továbbá az új társadalmi és egyéni *értékek* megvalósulási, mozgási tere együttesen jelölik ki az előttünk álló és minősített *jövőváltozatokat*⁹. A világgazdasági fejlődés és a hazai gazdaságfejlődés alternatíváinak, valamint a politikai forгатókönyveknek az összekapcsolása kapcsán létrehozott összetartozó, egymást erősítő és gyengítő alternatíváknak társadalmi szűrőn keresztül történő megítélése (minősítése) eltérő mértékben elfogadható és különböző mértékben elfogadhatatlan változatokhoz vezetett. *A gazdasági és politikai lehetőségek, valamint a lakossági várakozások és vélekedések oldaláról megformálható jövőváltozatok* (lásd a 6. táblázatot) *eltérő mértékben adnak mozgásteret* a társadalom intézményeinek és tagjainak, elfogadásuk egy képzeletbeli skála eltérő értékein jelenik meg.

A jövőváltozatok más-más lakossági réteg, illetve más-más társadalmi és egyéni érték szerint ítéltetők elfogadhatónak, illetve elutasítandónak. E sokféle jövőváltozat és annak sokféle elfogadási lehetősége azt mutatja, hogy *hazánk társadalmi és gazdasági jövője nincsen még eldöntve, tehát lehetőség van annak formálására, alakítására, amiben más-más lakossági rétegek, más-más indíttatásból vennének részt*.

6. táblázat: Jövőváltozatok

K1:	nagyon elfogadható valamennyi T, E, A és a V1, V2 és V3 szempontjából, de V4 szempontjából nem
K2:	elfogadható valamennyi T, E, A és a V1, V2 és V3 szempontjából, de V4 szempontjából nem
K3:	elfogadható V2 és V3, mindkét T, E2, A1, A3 és A4 szempontjából, de V1 és V4, E1 és A2 szempontjából nem
K4:	csak a V4 szempontjából elfogadható
K5:	a szélsőséges nacionalizmus és háborús konfliktusveszély miatt egyáltalán nem fogadható el
K6:	politikai töltetű civil szerveződés miatt nincs erő a gazdasági és társadalmi béke fenntartására, ezért egyáltalán nem fogadható el
K7:	a végtelenül kedvezőtlen, de nyitott helyzetben a gazdasági és a politikai bizonytalanság közepette kritikus elágazás (bifurkáció) jelenhet meg, a jövő befolyásolható, az esélytelenek különböző megoldási módokhoz folyamodhatnak, a kimenetel kétesélyes
K8:	a szélsőséges nacionalizmus és háborús konfliktusveszély, valamint politikai töltetű civil szerveződés miatt egyáltalán nem fogadható el

⁹ A jövőváltozatok értelmezésében Hideg Éva alkotó módon közreműködött.

Nézzük részletesebben az egyes jövőváltozatokat!

1. jövőváltozat

E változat jellegzetessége: a regionális integráció talaján létrejött EU csatlakozás megvalósulásával számol. Feltételezi az EU-n belül kiegyensúlyozott fejlődést és azt, hogy az országban olyan gazdaságpolitikát alkalmaznak, amely hathatósan védi a nemzeti érdekeket, figyelembe veszi a nemzeti sajátosságokat. Ez a jövőváltozat *nagy támogatottságra számíthat* a megújuló társadalmi értékek szempontjából. Lehetőséget ad új fogyasztói és életmód minták, valamint változatos életformák kialakítására, s preferálja a környezetbarát értékeket is. Az egyének célértékei közül a legfontosabbak, mint a béke, a családi biztonság, a boldogság és az anyagi jólét megvalósulhatnak, az eszközértékek között pedig jelentős súlyt kaphat a szavahihetőség, a felelősségteljesség, a bátorság, az értelmes viszonyulás az élethez, valamint a segítőkészség. Az EU csatlakozás melletti kiegyensúlyozott fejlődés teret ad a jövőorientáltság-vizsgálatból származtatható aspirációknak, mint a család és a gyermekek jövőjének elsődlegessége, lehetőséget a jövő befolyásolására, a munka és a tanulás érték- és jövőformáló erejének kibontakozására, s a rövid távot meghaladó időszemlélet és az ország határait meghaladó térszemlélet megvalósítására. Ez a változat az EU-csatlakozásban reménykedők, a pragmatikusok és esélyesek (akik az EU-csatlakozás „motorját adják”) számára is igen elfogadható. A magyar társadalomnak mozgásteret ad, s különböző életpályák megélésének a lehetőségét. Az esélytelenek számára, akik nem nyernek a csatlakozással, ez a jövőváltozat nem túl vonzó, mert belekényszerítve érzik magukat egy számukra kedvezőtlen új helyzetbe.

2. jövőváltozat

Ez a változat abban különbözik az előzőtől, hogy nem számol a gazdaságpolitika megváltoztatásával, hanem a napjainkban érvényesülő liberális/neoliberális gazdaságfilozófián alapuló gazdaságpolitika alkalmazása mellett valósul meg a regionális integráció és jön létre kiegyensúlyozott fejlődés az EU-n belül. Ez a változat ugyanazokkal a társadalmi és egyéni értékrendbeli szempontokkal, aspirációkkal és EU-s várakozásokkal találkozik, mint az 1. jövőváltozat. A különbség abban jelenik meg, hogy ez a változat a gazdaságpolitikai filozófia változatlansága miatt inkább csak *elfogadható*, mint nagyon elfogadható.

3. jövőváltozat

Ez a jövőváltozat feltételezi a regionális integráció létrejöttét, de az ország EU-csatlakozása úgy következik be, hogy a csatlakozó volt szocialista országok másodrendű, nyíltan is diszkriminált helyzetbe kerülnek. A nemzeti kudarcélmény tehát nemcsak a csatlakozás elmáradásával, de annak megvalósulásával is bekövetkezhet, ami új típusú sérelmi politikát gerjeszthet. A nemzeti elégedetlenség talaján, a nacionalista középosztály bázisán a szélsőségesnek tekintett pártok számottevő parlamenti képviselőhöz juthatnak, de e változatban még nincsen elegendő erejük ahhoz, hogy meg tudnák határozni a parlamenti politika napirendjét. A nemzeti sajátosságok erőteljesebb figyelembevétele irányába mutató megváltoztatott gazdaságpolitika enyhíthet a változat szigorúságán. *Ez a jövőváltozat mégsem fogadható el* az EU-csatlakozásban reménykedők számára, mert félnek attól, hogy az EU-n belül várható periférius fejlődés kezelhetetlen mennyiségű és mélységű válsághelyzeteket termel ki. A csatlakozás esélytelenjei számára sem elfogadható, mert sem egyéni, sem családi életükben semmiféle előnyre nem számítanak. Az új társadalmi értékeknek teret ad ez a változat is: az EU léte önmagában garancia a környezeti értékek komolyan vételének, s a környezetbarát szemléletmód elterjedésének. Az egyén számára ez a változat nem ad teljes békét, családi biztonságot, viszont az egyéni eszközértékek kiteljesedésének még megvan a tere. A válsághelyzet külső-belső léte megnehezíti a jövő formálását, befolyásolását, de az egyéni aspirációk többi jellemzője valósággá válhat.

4. jövőváltozat

E rendkívül *szolid megoldás* – amely az előzőtől abban tér el, hogy az eddig alkalmazott gazdaságpolitika folytatódik (tehát nem újul meg) – számol az EU-n belüli periférikus helyzetből adódó válsághelyezettel, amit a változatlan gazdaságpolitika nem tud kiküszöbölni. Csak az esélytelenek szempontjából ítéltető elfogadhatónak, ugyanis az esélytelenek ez esetben igazolni látják véleményüket: nincs esély a megváltoztathatóságra. A hazai gazdaság nem kellő ütemű és mértékű előrehaladására e változatban megtalálják a „bűnbakot”.

5. jövőváltozat

A kedvezőtlen alternatívák közé tartozik, mert a szélsőséges nacionalizmus és háborús konfliktusveszély nem biztosítja a gazdaság és a társadalom kiegyensúlyozott fejlődését, jóllehet a regionális integráció erre keretet nyújtana. Sem a hazai EU-s várakozások, sem a társadalmi és egyéni értékek, sem a jövőorientáltsághoz kapcsolódó aspirációk nem illenek be ebbe a változatba.

6. jövőváltozat

Ez a változat regionális integrációt forradalmi válsággal együtt jelenít meg. A forradalmi válság forgatókönyve esetén a koncentrált gazdasági és politikai hatalommal szemben nem gyenge, hanem éppen hogy erős civil társadalom áll, amely képes a parlamenti struktúra ellenében fellépni. A civil szervezetek ilyen esetben politikai töltettel bíró alternatív hatalmi szervekké válnak (és esetleg saját fegyveres erő kiépítését is megkezdik, átvéve a hivatalos intézményrendszertől egyes államhatalmi funkciókat). A forradalmi helyzet nem egyszerűen abban jelenik meg, hogy a parlamentben erősödnek a szélsőséges irányzatok, hanem abban, hogy maga a parlament és vele együtt a végrehajtó hatalom is marginalizálódik a valóságos társadalmi folyamatok befolyásolása terén. A döntéshozatal más, közvetlen formái alakulhatnak ki, ami átmeneti jelleggel anarchikus állapotokat idézhet elő. *Ez a változat nem kedvez sem az új társadalmi és egyéni értékeknek, sem a jövőaspirációknak*, s az EU-s várakozások közül egyedül csak az esélytelenek számára elfogadható. Ők ugyanis ismét megtalálják perifériára szorulásuk indokát.

7. jövőváltozat

A globális káosz (amelyben a világgazdaság és benne az egyes országok ellenőrizhetetlen pénzügyi mechanizmus hektikus változásának lesznek alávetve), illetve a globális osztálytársadalom (amelyben a hatalmat a hierarchikusan az összeszerveződött tőketulajdonosok tartják a kezükben a szervezetlen tömeggel szemben), valamint az EU-n belüli periférikus fejlődés kiújuló válsághelyzetekkel *végzetlenül kedvezőtlen, de nyitott helyzetet* állít elő. Nagy a gazdasági és a politikai bizonytalanság, aminek talaján kritikus elágazás (bifurkáció) jelenhet meg. *A jövő befolyásolható* (mert még nem dőlt el minden), lehet a „zavarosban lehet halászni”, ezért az esélytelenek különböző módokhoz folyamodhatnak helyzetük javítása céljából. De éppen azért, mert a helyzet instabil, a változtatás kimenetele kétesélyes, nemcsak pozitív, de negatív irányú is lehet a változtatás következménye, ami főleg hosszú távon válhat érezhetővé. Ez a jövőváltozat annyiban hordoz pozitív elemet, amennyiben teret enged a befolyásolásra, még ha nagyon bizonytalan is a kimenetele.

8. jövőváltozat

Ez a jövőváltozat az előzőtől abban tér el, hogy ebben már kialakult a szélsőséges nacionalizmus és a háborús konfliktusveszély, s nagy az esélye a forradalmi válságnak. A változtatás időszerűségén ez a modell már túlvan, kialakult egy új struktúra, amely nem változtatható meg egykönnyen. Nincs meg ehhez a társadalmi és egyéni erő sem, s az EU-s várakozások sem ezt kívánják. E változatban a szélsőséges nacionalizmus és háborús konfliktusveszély, valamint a politikai töltetű civil szerveződés *eltávolítja az embereket attól, hogy a jövőért tegyenek valamit, vagy egyáltalán próbáljanak tenni valamit*.

3.3. Komplex jövőalternatívák¹⁰

A jövőváltozatokra épített jövőalternatívák formálásához olyan alternatívaképző ismérveket kell keresni, amelyek eltérnek az előzőektől. Kézenfekvőnek tűnik, hogy a lehetőségek és a várakozások oldaláról egyaránt megfogalmazzunk alternatívaképző ismérveket, amelyek természetesen az előzőekben tárgyalattól eltérő alternatívákat kínálnak fel a társadalom számára.

A lehetőségek oldaláról alapvetően eltérő lehetséges jövők vázolhatók fel *a folyamatok és a körülmények, azaz a helyzet stabilitása, illetve instabilitása esetén*. Ha a folyamatok stabilan viselkednek és a stabil helyzet nem billenti ki őket tartós tendenciájukból, akkor változatlan, ún. következmény jövő adódik. Ha viszont az instabilitás ennek ellenkezőjét idézi elő, akkor az új helyzet merőben eltérő lehet a következmény jövőtől. A lehetőségek dichotómiája tehát a stabilitás, illetve az instabilitás megléte.

A várakozások oldaláról akkor kapunk alapvetően eltérő jövőket, ha azokat a társadalom tagjainak, illetve intézményeinek a jövő befolyásolására vonatkozó attitűdjében keressük: *a változtatás, illetve a változatlanság igénye, illetve preferálása* tekintetében. Ha a várakozásokban (az aspirációkban és az értékekben) a változatlanság a preferált, akkor a jövőattitűd nem bír megújító erővel. Még ha a lehetséges jövők felkínálnak is változást, a társadalom ezt nem tudja kihasználni. Ha viszont a várakozásokban (az aspirációkban és az értékekben) a változtatás a preferált, akkor ez a jövőattitűd megújító erőt mutat fel. Ha ez az attitűd találkozik az instabil helyzettel, akkor nagy az esélye annak, hogy minőségileg új jövő jöjjön létre.

Ezeket az alternatívaképző ismérveket figyelembe véve a lehetőségek és a várakozások oldaláról *négy markáns jövőalternatíva jeleníthető meg (lásd a 7. táblázatot)*.

7. táblázat: Komplex jövőalternatívák

Lehetőségek ↓ A várakozások iránya→	A változatlanság preferálása	A változtatás preferálása
Stabil folyamatok, stabil helyzet	<i>I. jövőalternatíva</i>	<i>II. jövőalternatíva</i>
Instabil folyamatok, instabil helyzet	<i>III. jövőalternatíva</i>	<i>IV. jövőalternatíva</i>

Az *I. jövőalternatíva* azt mutatja, hogy a lehetőségek és a várakozások összhangban vannak, mindegyikre a változatlanság a jellemző: a világgazdasági helyzet és a magyar gazdaság-politika, valamint az általános politikai helyzet változatlanságával számol. A várakozások is a meglevőt, a változatlanságot preferálják. E jövőalternatívának nagy veszélye, hogy bármelyik kibillen ebből a helyzetből, nem tudjuk kézben tartani, mert nem vagyunk semmire sem felkészülve. Ez a „*pató pálos gondolkodással jellemezhető alternatíva*”.

A *II. jövőalternatíva* azt mutatja, hogy a lehetőségek és a várakozások nincsen összhangban. A folyamatok és a szituációk nem változnak, és nem is változtathatóak, jóllehet a társadalom változtatni szeretne ezen. A társadalom képes is lenne a változtatásra, de az objektív helyzet ezt nem teszi lehetővé. A szubjektum előreszalad az objektív folyamatokhoz képest. Ez az alternatíva azzal a veszéllyel járhat, hogy a társadalom széttöri a kereteket, s forradalmi helyzet állhat elő. Ez „*az 1848-as forradalmi ifjúság és gondolkodók világához hasonlítható alternatíva*”.

¹⁰ A jövőalternatívákat Hideg Évával közösen fogalmaztuk meg.

A *III. jövőalternatíva* azt mutatja, hogy a lehetőségek és a várakozások között nincs összhang: a folyamatok változnának, a helyzetek megújulnának, de nincs olyan társadalmi erő, amely ennek élére állna. A társadalom vagy éretlen arra, hogy észrevegye a megújulási lehetőség megjelenését, vagy megfélemlített, és azért nem mer változtatni. Ennek az alternatívának az a veszélye, hogy mivel a társadalom nem ismeri fel az instabil, a változtatási lehetőséget magában hordó helyzetet, ezért az kihasználatlan marad. Ez „*az elmegy a hajó alternatíva*”.

A *IV. jövőalternatíva* azt mutatja, hogy a lehetőségek és a várakozások között összhang van: előrevivő elemet tartalmaz mind a lehetőség, mind a szándék oldal, az akarati oldal szerencsésen találkozik a folyamatokban, szituációkban lévő lehetőségekkel. Mind a két oldal változtatható, illetve változni akar. Ennek a jövőalternatívának az a veszélye, hogy nem lehetünk biztosak abban, hogy jól ismertük-e fel, hogy merre kell menni, hiszen a sok lehetséges jövő közül esetleg rosszul választunk, nem kellő perspektívában, nem kellő komplexitással gondolkodunk, és ezért esetleg a kialakuló változatot nem tudjuk kézben tartani. Ez a „*kiengedtük a szellemet a palackból alternatíva*”.

A jövőalternatívák figyelembe veszik az objektív (vagy annak tűnő) gazdasági és politikai lehetőségeket és a társadalmi viselkedésformákat. *A jövőalternatívák komplex társadalmi-gazdasági alternatíváknak tekinthetők, amelyek a megújulás és a változatlanság, valamint a stabilitás és az instabilitás alternatíváját állítják elének a várakozások és a lehetőségek oldaláról.*

A négy alternatíva jelentősen eltérő mértékben ad mozgásteret a társadalomnak és tagjainak. Az, hogy közülük melyik fog megvalósulni (vagy a kettő milyen kombinációjában), elsősorban a gazdasági és politikai folyamatok alakíthatóságától és a társadalom jövőorientáltságától, továbbá a kettő viszonyától függ. A megvalósulás sikere tehát azon is múlik, hogy a társadalom alapvető alkotóját jelentő *ember felismeri-e, hogy mely társadalmi és gazdasági folyamatokba tud beavatkozni, melyeket tud alakítani, formálni, s melyek azok, amelyek fölött nincsen uralma*, amelyek stabil mozgást mutatnak.

A jövőalternatívák realizálásának folyamatában célszerű ezért figyelmünket egyrészt a kaotikus mozgást mutató folyamatokra helyezni, amelyek érzékenyek a kis változásokra, és ezért új, a jelenlegitől minőségileg eltérő pályákra vezérelhetők, másrészt arra, hogy az egyének és a társadalmi intézmények mely területen tudnak és kívánnak beavatkozni a folyamatok menetébe. Azokat a folyamatokat, amelyek nem befolyásolhatóak, „békén kell hagyni”, amelyek viszont nem ilyenek, azokra igenis hatni kell, azokat módosítani kell, de számolni kell azzal, hogy a bizonytalanság miatt a folyamat új iránya a várttól eltérő, esetleg kedvezőtlen is lehet.

A folyamatok stabil, illetve instabil jellegének felismerése megóvja a társadalmat és az egyéneket attól, hogy felesleges energiákat fordítsanak a befolyásolhatatlan jelenségek megváltoztatására, elvonva a figyelmet és az erőt a megváltoztathatóról és a megváltoztatóról.

Felhasznált irodalom

1. Andor László: A magyar politikai erőter 2020-ban, *Kézirat*, T 23113 sz. OTKA program, 1997
2. Hideg Éva – Nováky Erzsébet: A jövőhöz való viszonyunk, *Magyar Tudomány* 1998. 1.
3. Hideg Éva: Társadalmi jövőmodellek és a magyar társadalom lehetséges jövője, *Kézirat*, T 23113 sz. OTKA program, 1998

4. Kozma Ferenc: Magyarország nemzetközi környezete a XXI. század első évtizedeiben, *Kézirat*, T 23113 sz. OTKA program, 1997
5. Lóránt Károly: Gazdaságfejlődési alternatívák, *Kézirat*, T 23113 sz. OTKA program, 1998
6. Nováky Erzsébet: Jövőkutatás és káosz, *Magyar Tudomány* 1993. 4.
7. Nováky Erzsébet – Hideg Éva – Kappéter István: Jövőorientáltság a mai magyar társadalomban, *Magyar Tudomány* 1994. 4.
8. Nováky Erzsébet (szerk): *Káosz és jövőkutatás*, BKE Jövőkutatás Tanszék, Budapest, 1995
9. Nováky Erzsébet: Aspirációk, várakozások a hazai lakosság és vállalatok körében, *Kézirat*, T 23113 sz. OTKA program, 1997
10. Nováky Erzsébet: Hazai társadalmi és egyéni értékváltások, *Kézirat*, T 23113 sz. OTKA program, 1998
11. Nováky Erzsébet: *Magyarország „holnap után” – komplex jövőképvizsgálat*, Magyarország nemzeti stratégiája 2020-ig, MTA VTB Tudományos Konferencia, Veszprém, 2001. március 22-23. Plenáris előadás
12. Nováky Erzsébet: Mit látunk a jövőből? In: *Jövő mint egész* (szerk. Dalos Rimma, Kiss Endre) Friedrich Ebert Alapítvány, Budapest, 2001

II. Rész: Háttér tanulmányok

A MAGYAR GAZDASÁG NEMZETKÖZI KÖRNYEZETE A XXI. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN

Kozma Ferenc

1. Néhány, előrevetett megjegyzés

A prognózis rendszerint csalódást kelt. A felhasználó a nagyon körülményes felvezetés után jó, kiadós jövőbe látást remél és a végén meg kell elégednie néhány bizonytalan tendenciavázlattal. Ahelyett, hogy „ez meg ez fog történni”, a prognosztá olyasmiket motyog, miszerint „ha a feltételek így, meg így alakulnak, akkor egy ilyen és ilyen tendencia kibontakozása valamivel valószínűbb, mint egy olyané és olyané, mert annak az esélye akkor nő meg, ha a feltételek alakulása arra meg arra kanyarodik”. A Stratéga – akinek *döntenie kell valamilyen tendenciának megfelelő akció-sorozat ügyében* – ilyenkor a szívszélhűdéssel küszködik és legszívesebben megfojtaná a Prognosztát. Pedig ez a bizonytalanság nem a Prognosztá lelkén szárad – ezt a *dolgok logikája* hozza magával. A prognózis – különösen a hosszú távú – tiszta lelkiismerettel nem vállalkozhat másra, csak *a reális eséllyel bíró tendenciák kiszelektálására*, valamint arra, hogy kísérletet tegyen a kiszelektált forgatókönyvek *megvalósulási esélyei sorrendiségének, esetleg nagyságrendi különbségének megállapítására*. Általánosítva: a prognózis az elméletileg lehetséges A→N forgatókönyvek közül reálisnak ítéli, mondjuk a B-t, a D-t és az I-t. A B-nek 20%, a D-nek 40% és az I-nek 35% esélyt ad a megvalósulásra, s 5% esélyt a szelekciós rostán kiesetteknek, vagy azok közül egynek-kettőnek. *Komplex társadalmi jelenségek és folyamatok több évre szóló előrebecslésénél ennél nagyobb határozottsággal nem tanácsos prognosztizálni. Minél bonyolultabb az előrebecsülendő jelenség vagy folyamat, továbbá minél hosszabb az időtáv, annál ajánlatosabb a szerénység.*

A nemzetgazdaság külső gazdasági-politikai környezetének egy emberöltő távlatában való előrejelzése az egyik legkomplexebb feladat, amit a szakember a vállára vehet: *a táv rettentő hosszú, a legfontosabb vektorok száma is meghaladja a több százat, az elképzelhető, fontos visszacsatolások igen számosak, igen sokirányúak és egyenként is elég nehezen követhetők logikailag*, s végül a „primus motor” sem érhető igazán tetten: még a leghatalmasabb hatóerők is csak egy nehezen becsülhető irányú és erősségű eredőben feloldódó tényezőkként vehetők számításba. Mindez abba az irányba sodorja a szakembert, hogy a végkövetkeztetése ne nagyon menjen túl a „sohasem volt úgy, hogy valahogy ne lett volna” bölcsesség konkrétságán. Ha a szükség mégis ennél határozottabb állásfoglalásra készíti, úgy vállálnia kell a totális tévedés kockázatát is. Lehet, hogy ezért van az, hogy ilyen előrejelzésekre idősebb korúak vállalkoznak: mire kiderülne tévedésük, már „házon kívül” tartózkodnak.

A prognózis meglehetősen *kegyetlen*. Akkor is, ha nem jóslatként értelmezendő, hanem *erőhatásként*: vagyis nem azt állítja, hogy ezek közül az események közül valamelyik be fog következni, hanem mindössze azt, hogy *a nemzetközi környezet Magyarországra gyakorolt hatásai közül a ma számba vehető tendenciák szerint nincs olyan, amely közvetlenül vagy közvetve közreműködni volna érdekelve abban, hogy az ország bármit is behozzon az európai Centrumbal szemben tapasztalható lemaradottságából*. Hasonlással élve: ha egy törött lábú ember sorsát prognosztizálok, aki az erdő közepén fekszik, nem azt tudom megmondani, mi lesz vele, hanem csak arra tudom felhívni a figyelmét, hogy

- (a) ez egy igen elhagyatott hely: nem nagyon számíthat arra, hogy jön egy szekér, amely fölveszi;
- (b) amennyiben mégis igen, a környék lakói igencsak maguknak való emberek, szokásuk a bajba jutottak mellett segítségnyújtás nélkül elmenni;

(c) ha itt marad, számolnia kell azzal, hogy megfagy, vagy a vadállatok széttépik.

Egyik megállapításom sem „nézőpont” kérdése: a vidék lakatlansága is *tény*, a lakosság szívtelensége is *tapasztalaton* nyugszik, s az sem a prognosztizált optimizmusától vagy pesszimizmusától függ, hogy tél van-e, s hogy a medvék és farkasok hússal élnek-e vagy számarkórót rágicsálnak. Ennek ellenére a prognózis nem az illető, szerencsétlenül járt ember *halálát* jósolja meg: semmit sem *jósol*. Lehet, hogy megmenekül: mégis arra téved egy szekér, olyan ember ül benne, aki nem e tájról való vagy odavalósi, de tulajdonságai elütnek a statisztikai átlagtól, vagy az illető szerencséjére nem járnak *éppen arra* dúvadak, vagy – ez a legszerencseesebb eset – *az illető annyira össze tudja szedni maradék energiáit, hogy elvonszolja magát egy olyan helyre, ahol meleget, ételt és orvosi segítséget kap*. Mindezek a lehetőségek a prognózison kívül esnek.

2. Kiinduló helyzet

Az elmúlt néhány évtized magyar gazdaságfejlődésének vázlatos áttekintéséből levonható tengernyi tanulságból csak néhányat emelek ki.

- Az *ultra-érzékenység*, ami a külső környezet kedvezőtlen fordulatait illeti, párosulva a *renyhe reakcióval*, ami a külső környezeti hatások meglovagolását illeti. Ezek közös, végső oka az, hogy a gazdaság nem képezi integráns részét a világgazdaságnak („*outsider*”), s emellett *forrás-szegény*, azaz szűkölködik *természeti* javakban, információban (*kapcsolatokban!*), s – ami a legfájóbb – *likvid tőkében*.
- Ez ahhoz vezet, hogy a magyar gazdaság akkor képes „kifutni a formáját” – vagyis felszínre hozni és gyümölcsöztetni *kétségtelenül meglévő előnyös tulajdonságait*, adottságait (ezekről lásd részletesen a „Mire képes a magyar népgazdaság?” és a „Nyitott szerkezetű gazdaság” c. könyveimet, Kossuth 1978, illetve 1980; 369, illetve 345 old.), ha (a) a külső környezet *nyugodt* és egyben *dinamikus*, ezen felül toleráns a magyar gazdaság „zsenge” teljesítményeivel szemben; (b) ha a magyar társadalom „*jó passzban*” találta magát – az anyagi jólét gyarapodása és a társadalom „*lelkiállapota*” tekintetében egyaránt. Amint vagy az egyik, vagy a másik hiányzik, azonnal előjönnek *a magyar gazdaság és társadalom kétségkívül meglévő gyengeségei, s a politika által mozgósítható tartalék-energiák rendszerint elégtelenek arra, hogy a kedvezőtlen fordulat megakadályoztasson*.
- Talán ezzel függ össze az is, hogy a magyar gazdaság nem hajlamos ellenállni annak a minden kisgazdaságot fenyegető veszélynek, hogy ti. besodródik *egyetlen* domináns nagygazdaság mágneses terébe, egyoldalú függésbe kerül tőle, irreverzibilis, vagy legalábbis nemzedéki léptékben eltüntethetetlen szerkezeti és reflexbeli idomulást szenved el ettől a dominanciától, ami pillanatnyilag hasznos számára, azonban a másik domináns erő vonzáskörébe való átkerülése esetén hatványozottan kidomborítja szervi gyengeségeit.
- Tipikus *félperiférikus* jelenség: annyi endogén energiája – kedvező feltételek esetén – összegyűjthető, hogy az elég legyen egy (akár *heroikusnak* is mondható!) kitörési kísérletre, ám ha ezek a kedvező feltételek csak elégtelen mértékűek, vagy elégtelen ideig állnak fenn, a kitörés félbe marad, az elért anyagi jellegű eredmények „befejezetlen beruházásként” kezdenek el enyészni, a társadalom eufóriája, vagy látszólagos józan, tette kész egyensúlya másodpercek alatt erodálódik. Megkezdődik a „zuhanórepülés” a periférikus állapot, teljesítmény, gondolkodásmód és: nemzetközi megítélés felé. Ilyen esetekben meghatározó szerephez jut a politika (esetleg: az ideológiával karöltve!). Ha ti. a politika feladata magasztaltán áll, egyfelől képes megállítani (persze, időben kezdve!) a

morális bomlást. Másfelől okos, körültekintő lépésekkel távol tudja tartani az országtól a külső környezet „dögkeselyűit”: vagyis *oda képes hatni, hogy a válság a lehető legkisebb áldozattal legyen átvészeltető, s a társadalom értékeiben a legkisebb rombolás menjen végbe. Ezt értékőrző és -mentő politikának nevezem.* Az is tipikus félperiféria-jelenség, hogy a lakosság – saját bőrén érezvén a hanyatlás jeleit, azonnal, abszolút mértékben előtérbe tolja a „magán-túlélési”, illetve „ön-kivonási stratégiákat”, áthúзва ezzel minden kétségbeesett politikai próbálkozást egy „kollektív előre-menekülés” érdekében.

- A külső feltételrendszer is sokszorosan kedvezőtlenebb annál, mint ami *a rendszerváltás maradandó elnyomorodás nélküli átvészeléséhez* minimálisan szükséges lett volna.

Vegyük sorra a legfontosabb tényezőket!

Adósság. A magyar gazdaság bruttó adósságállománya csak azért *elviselhetetlen*, mert a gazdaságnak kicsi a világpiacon *gyilkos diszázsio* nélkül realizálható teljesítménye. Egyébként ez nem nagy összeg: az USA néhány év alatt ennyit költött kb. arra a vissza nem térítendő fegyver-segélyre, amit Izrael kapott azért, hogy folyamatosan „idegesítse” az arab világot. A Nyugat ezt az összeget egyébként nem is „áldozatnak” fogja fel. Ez póráz, amelynél fogva az adott ország döntéseit meghatározóan befolyásolni lehet.

Tőkeáramlás. A rendszerváltás egyik nagy reménysége az volt, hogy a fejlett centrumok felesleges tőkéinek akkora hányada fog ide áramlani, amekkora elegendő lesz egyfelől a *szerkezeti lyukak* (infrastruktúra, korszerű közép- és kisüzemek, nyugati értelemben vett húzó ágak stb.) betömésére, másfelől modernizálja a gazdaság egészét, s végül devizaformában az állam kezébe kerülve hozzájárulhat az *eladósodás* mértékének jelentős visszaszorításához. A tízéves (tehát már értékelhető!) gyakorlat ezeket a várakozásokat nem egészen igazolták vissza. A kezdeti években az országot kifejezetten a „kalandor-tőke” lepte el, amely spekulációs céllal néhányszor megforgatta a behozott összeget, jelentős pénzt húzott ki a hazai gazdaságból, aztán továbbállt. Ekkor kezdődött meg a hazai nagy kereskedelmi hálózatok elfoglalása is, egyfelől az árrés zsebre tétele, másfelől a hazai piacról a hazai áruk kiszorítása céljából. Ez alól részben az élelmiszerek jelentenek kivételt: az *élelmiszeripar* ui. igen gyorsan átment a külföldi érdekeltségek kezébe. A profit-transzfer e területen tehát egy fázissal előbb kezdődött meg.

A múlt század harmadik harmada óta – és a XX. sz. második felében fokozott ütemben – kiépült szofisztikált feldolgozóipari ágazatokra a külföldi tőke nem nagyon „harapott”: privatizációjuk elhúzódott, piacuk ott veszett jószerével a KGST romjai alatt, felszerelésük elavult, szervezetileg elkezdtek életképtelen kis egységekre felaprózódni. Amennyiben külföldi beruházó hajlandó volt ebből vásárolni, azt hihetetlenül olcsón tette, s a kezébe került kapacitást az anyavállalat „hátsóudvari sufnijaként” üzemeltette tovább, igen lecsökkent létszámmal. A K+F-kapacitás a leépítés első lépcsőjébe tartozott.

Ezzel szemben „kapósnak” bizonyultak a nagy infrastrukturális *ellátó hálózatok*, vagyis a víz-, gáz-, elektromos áram-szolgáltató egységek, távközlés stb. üzemek. Ezek ui. stratégiai fontosságú pontok az ország kormányzása szempontjából és csaknem rizikó nélkül, magas haszonnal működtethetők.

Végül számos jelentős *zöldmezős telepítés* is végbement: ezek az olcsó és szakképzett magyar munkaerőt célozták meg, javarészt olyan munkaműveletek (szerelés) elvégzésére, amelyekre az anyavállalat telephelyén már a vendégmunkás munkaerő is drága volna. Ebbe a kategóriába sorolhatók a *környezetet nem kímélő technológiák áttelepítése* is.

Valószínű, hogy *a jövőben is azzal kell számolni, hogy az országba beáramló működő tőke oroszlánrészre „kvázi-gyarmati” jellegű tevékenységet folytat, vagyis a belpiacot happleja le, a magyar vásárlóerő monopol-jellegű lekötésére utazik, valamint (jobbik esetben!) a munka-*

erő olcsó mivoltát veszi célba. A működőtőke-transzfer kevés jelét mutatja annak, hogy a fejlett centrumok országai Magyarországra, mint eljövendő, fejlett kooperációs partnerre tekintenének. Azok a tendenciák, amelyek az elmúlt évek alatt kibontakoztak, inkább arra utalnak, mintha a nemzetközi munkamegosztásban (akár a döntési központok, akár a piaci mechanizmusok által) „kijelölt” helyünk vagy az elfelejtés lenne, mint Etiópiáé, vagy pedig a hátsó udvar-pozíció, amely beláthatatlan mélységben találhatik ahhoz a szerepkörhöz képest, ami pl. Thaiföldnek vagy Fülöp-szigeteknek osztott ki.

Keleti kapcsolatok. Az 1990-1994 között tevékenykedő kormányzat egyik nagy helyzetfelmérési baklövése a volt KGST-kapcsolatrendszer politikailag *hangos és látványos* felrúgása volt. Persze az is az illúziók világába tartozik, miszerint, ha az akkori kormányzat nem követi el ezt a baklövést, akkor a magyar exportpozíciók intakt módon megőrizhetők lettek volna. A volt NDK teljes egészében betaposódott az egyesült Németország gazdaságába: magyar kapcsolatai csaknem elenyésztek. Csehország teljes mellszélességgel Nyugatnak fordult. A lengyelek – okosan – a belpiacuk ellátásának fokozására tértek rá (a munkahelyek megőrzése céljából), ezen túl ők is Nyugat felé fordultak (ez eddig összesen a néhai magyar export-szerkezet nem egészen 20%-a!). A Balkánnal azelőtt is marginálisak voltak a kapcsolataink, úgyszintén Romániával. Az igazán jelentős tétel tehát a szovjet utódállamok: ezek pedig az anarchia olyan mély fokára süllyedtek, hogy export-teljesítőképességük, vagy pláne dollár-vásárlóerejük össze sem hasonlítható azzal a vásárlási kapacitással, amely a KGST-időszak „virágzási idejében” tapasztalható volt. Kész csoda, hogy az alapvető energiahordozókat meg lehet tőlük vásárolni. A kapcsolatrendszer zenitjén a KGST-export közvetlen munkaerő-lekötésigénye mintegy 700 ezer fő volt: a nemzetgazdasági halmozott munkaerő szükséglet ennek kb. az 1,8-szorosa, azaz 1,2-1,3 millió fő. *Nagyon kicsi a valószínűsége annak, hogy a kapcsolati volumen harmadánál több megőrizhető lett volna* – de ez is több mint a duplája annak, ami valahogy megmaradt. A magyar szállítások elmaradása okozta vákuumba más országok áruí ékelődtek be. Az elveszett piac javarészt visszahódíthatatlan.

Az a nagyobbik veszteség, hogy a „Kelet-pótló” nyugati piacok elhelyezési kondíciói lényegesen kedvezőtlenebbek, mint az elveszett KGST-térségek. Hasonlással élve, oda orvostechnikát exportáltunk, emide pedig csavaralátéteket. Ez csaknem évszázados degradációt jelent a magyar gazdaságnak, akkor is, ha az annak idején KGST-be szállított termékválaszték minőségi paraméterei nem ütötték meg a kényesebb nyugati vásárló igényét. Az *oda* irányuló exportáruk a nemzetközi piaci árak alapján alakultak ki, az abban foglalt hasznot az ország tette zsebre. Az *emide* szállított termékeknek az a hányada (becslések szerint a mai exportnak 7/10-e), amely a transznacionális cégek érdekeltségeinek szállításait képezi zömében, vállalati belső elszámolási árakon kerül exportra. Ez hatalmas érték kivonással jár abban az esetben, ha az ország normálisan adóztatja a külföldi tulajdonú vállalatot. Ha az ország „adóparadicsom” – nos, akkor az érték „nemzeti ajándékként” hagyja el az országot. Valószínűsíthető, hogy *a külkereskedelem indukálta szerkezeti változások tényleges komparatív veszteséget eredményeznek a magyar nemzetgazdaságnak*, vagyis a nemzeti termelés hatékonysága romlik azáltal, hogy az adott szerkezetben exportra termelünk, nem pedig belpiacra. (Ez persze átlagosan igaz: nyilván maradt egy sor, amelynek kivitele javítja a hazai szerkezet hatékonyságát!)

Integráció. Amint már említettem, a magyar gazdaság „karós növény” – csak valamihez támasztva képes növekedni és termést hozni. Ez természetes: az ország méretei is követelik, termelésintényező-garnitúrájának hiányos szerkezete és nem-egyenszilárdságú fejlettsége is elkerülhetetlenné teszi, félperifériális jellege pedig *életfontosságúvá* teszi számára a külgazdasági kapcsolatok révén nyerhető *fejlődési többletforrás-lehetőségek* kihasználását a kitörés feltételeinek megteremtéséhez. Azt is említettem, hogy a magyar gazdaság erősen sebezhető, a *mai történelmi fejlettségi állapotában* kifejezetten igényli egyfelől a bizton-

ságos, másfelől pedig *az őt pozitív értelemben diszkrimináló nemzetközi környezetet*. Ha tehát megállapítható a magyar gazdaság „integráció-éhsége”, úgy hozzá kell tenni, hogy ennek az integrációnak erősen „diétásnak” kell lennie ahhoz, hogy ne feküdjön meg a gyomrát. És emellett az is igaz, hogy amennyiben a magyar gazdaság ilyen „diétás” integrációs környezetbe kerül, erősen hajlamos elkényelmesedni, elsodortatni magát a kisebb ellenállás irányába. Megint csak azt kell mondani, hogy *a természetes félperifériás hajlamokat egy igen céltudatos, hosszú távon előrettekintő gazdaságpolitika tudná csak korrigálni*.

Biztonságot szavatoló és toleráns közegben (a KGST ilyen volt, de egyben „csábított” is az eltunyulásra!) szigorúan elvileg elképzelhető egy, a kereskedelem minőségi követelményei tekintetében engesztelhetetlen, viszont a fejlődés feltételeinek megteremtése területén *felfelé húzó hatás*. A magyar gazdaság legszimpatikusabb adottságai jöhetnének felszínre, s nem volna lehetetlen *nagyjából egy emberöltő alatt behozni az elmaradást* – természetesen itt is feltételezve egy igen alaposan átgondolt és szerencsésen kimódolt *hazai fejlesztési-külgazdasági stratégia létét*.

A „láthatáron” azonban nincs olyan gazdasági hatalom vagy hatalmi csoportosulás, (a) amelynek felismert, tudatosított érdeke volna Magyarországgal olyan, integrációs jellegű kapcsolatba lépni, amelynek célfüggvényében kifejezetten Magyarország gazdasági felzárkóztatása foglalhatna helyet; (b) amelyik rendelkezne az ehhez szükséges, transzferálható tőkefelesleggel és nem volna gyümölcsözőbb befektetési lehetősége annál, hogy ezt Magyarországon hasznosítsa. Ezzel szemben a *szomszédságban* létezik egy olyan integrációs tömörülés, amely Kelet-Közép-Európát sohasem tekintette érdemi érdekszférájának, viszont a XX. század második felében olyan világ gazdasági kihívást volt kénytelen „venni”, amelyre való sikeres reagálás minden felhajtható energiatartalékát igénybe veszi, és sikere még így is erősen kétséges.

Hozzáteszem, hogy a kelet-közép-európai gazdaságok, közöttük Magyarország is, legutolsó 40 évig tartó, erőteljes kitörési kísérlete egyben egy, a nyugattól erősen eltérő társadalmi modell megvalósításának kísérletével kapcsolódott össze. Ennek az volt a következménye, hogy a gazdasági szerkezet, intézmény-rendszer, reflexek stb. kiépülése a nyugati modelltól gyökeresen eltérő paradigma alapján ment végbe. *A két régió egymás számára inkompatibilissá vált*: az átmenet a kapitalista piacgazdaságba az anyagi és szellemi vagyon óriási hányadának nullára való leírását, a tudat és a reflexek gyökeres átépítését követeli meg. A kelet-közép-európai térség integrációja a nyugattal nemcsak alulfejlettséget vinne be az integrációba – mint pl. Görögország vagy Portugália esetében –, hanem ezt a „sejtidegen” anyagot is.

Ez a „létező integrációs környezet” tehát minden, csak nem biztonságos, toleráns és „hónunk alá nyúló” képződmény. A gyengébb, fejletlenebb fél felé irányuló (tolerancia nélküli!) piaci nyomás viszont csak akkor gyakorol *húzó- és nem szétdúló erőt* a gyengébb félre, ha annak ereje nem haladja meg egy bizonyos kritikus mértékkel a gyengébb félnek az adott szituációban kifejtethető feltörekvési energiáját. Ha a gyengébb fél *erejét veszített állapotban* van, az erősebb fél (hangsúlyozom: tolerancia nélkül kifejtett) gazdasági ereje sokszorosa a gyengébb fél ellenálló-képességének; netán az erősebb félnek valamilyen *érdeke is fűződik a gyengébb kivéreztetésére* („*préda-állatnak*” tekinti reménybeli integrációs partnerét), akkor a „kistigris” hatás helyett a neokolonialista hatás fog érvényesülni, esetleg a gazdagabb-erősebb partner *érzéketlen marad* a támaszt kereső gyengébb fél ajánlkozásaival szemben. A felzárkózást áhító fél *képtelen belekapaszkodni a „húzó” erőbe*, esetleg ez az erő nem húzni fogja őt, hanem *a víz alá nyomja*, azaz torzítja, akadályozza a fejlődést, egyoldalú, kedvezőtlen függési viszonyba kényszeríti, saját távlati érdekeivel ellentétes szerkezeti módosulásokra stb. A rendszerváltás óta eltelt 10 év bizonyítja, hogy a Nyugat alaptendenciájában nem következett be változás, hacsak nem számítjuk azt, hogy kinyitvatván gazdaságunkat

előttük az adósság-teher nyomása alatt – piacszerzési szempontból „ránk szálltak”. *Alig fér hozzá kétség, hogy a nyugat-európai Centrumnak (gyakorlatilag az EU-nak!) vajmi kevés érdeke fűződik ahhoz, hogy Magyarországot beintegrálja a fejlett „mag”-ba.* A görög-spanyol-portugál analógia sem élő eset: az ő felvételükkor ui. politikai rizikót kívántak eliminálni, ti. azt, hogy ezen országokban következetes baloldali erők nyomuljanak a felszámolt, fasisztoid diktatúrák helyébe. Ilyen veszély ma Kelet-Európában nincs.

Más kérdés persze, ha a nyugat-európai integráció arra szorul, hogy a valamilyen módon a belső körbe már bekerült félperiférikus egységeket is kidobja – mint ballasztot – a léghajóból. Ennek lehetőségét vetíti előre az a koncepció, miszerint az EU-t „kétemeletes” építménnyé kellene átszervezni. Az „alsó szint” létesítése azt jelentené, hogy a kemény mag zsilipeket építene be saját maga és a félperiférikus képződmények közé, amelyek hatékonyan tudnák limitálni azt az energiát, amely a kemény magból a félperiférikus ballaszt-övezet felé áramlik, ugyanakkor ezen övezet erőforrásait keményen alárendelhetné a mag érdekeinek. Egy ilyen konstrukció már lehetővé tenné az ún. „visegrádi országcsoport” beemelését az európai integrációba – csak itt felvetődik, nyer-e Magyarország annyit a csatlakozással, amennyit veszít a magamagát egyoldalú kiszolgáltatásával?

A világgazdasági feltételrendszer változásával és a rendszerváltással együtt járó, elképzelhetetlenül nagy vérveszteségek miatt *legyöngült magyar társadalom és gazdaság tehát számára nagyságrendekkel kedvezőtlenebb nemzetközi gazdasági közegben kénytelen túlélni vérveszteségeit.* Ezeket nem tanácsos bagatellizálni.

3. Általános jövőkép

A mai ismereteim szerint elképzelhető fejlődési pályákat az 1. ábrában foglalom össze. Az ábra vízszintes dimenziója az idő: az 1930-as évekből a XXI. század '50-es éveig terjedően. A máig (g pont) terjedő 2/3 évszázadban hat törésvonalat húztam be: a nagy válságét (a pont), a II. világháború Magyarországon való átviharzását (b pont), a hidegháborús gazdaságba való átfordulását (c pont), az 1956-os összeomlását (d pont), a fellendülés forrásainak kiapadását (e pont) és a rendszerváltását (f pont).

A függőleges dimenzió valamiféle komplex „fejlettségi szint” vagy „állapot” (nem tévesztendő tehát össze a szokvány GDP/fő fejlettségiszint-mutató fokozataival).

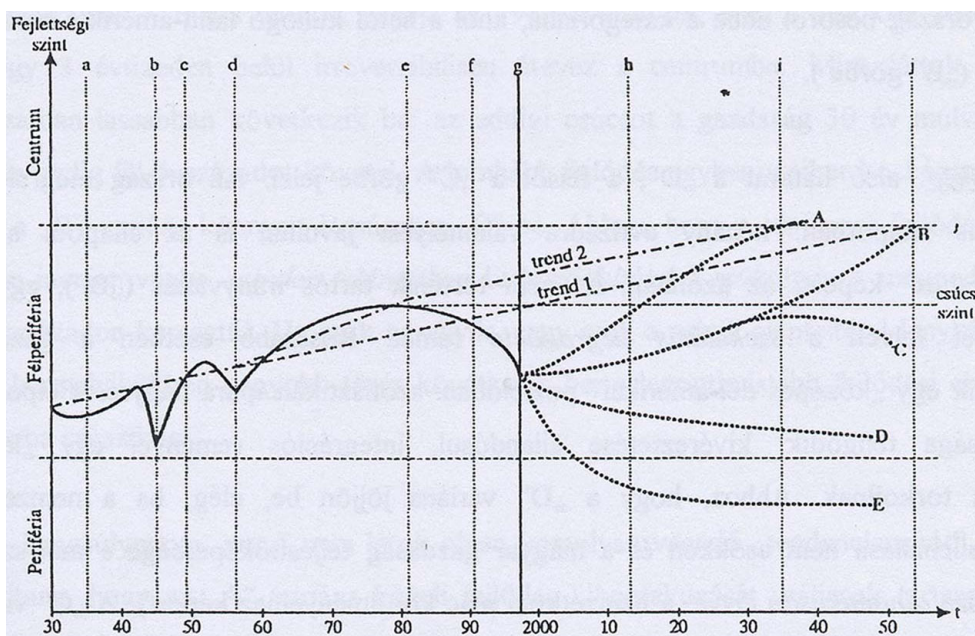
A pont-vesszős vonal, meg a belőle kiágazó vessző-kétpontos vonal a fejlődési trendeket jelzi: a „trend 2” figyelembe veszi azt, hogy az 1960-as években kulmináló időszakban a magyar gazdaság fejlődési irányzata meggyorsult, ez a gyorsulás azonban a világgazdasági irányváltás következtében „körülménye-fogyottá” vált, vagyis a fejlődési felső korlát visszakapta a II. világháború előtti „iránytangensét” („trend 1”).

A lehetséges tendenciák jövőre való kivetítése még négy időpont kiemelését tette szükségessé: azokét, amikor a fejlődés várhatóan eléri az 1970-es évek közepén tapasztalt csúcs-szintet (h és i pont), valamint azokat, amelyeken a fejlődés várhatóan belesimul valamelyik trendvonalba, s egyben eléri a centrum-szint alsó határát (j és k pontok).

A tényleges, érzékelhető fejlődést a folytatódó görbe jelzi: ezen 1930 és a jelen idő között négy degradációs szakasz van jelölve: az 1929-33-as világválság hatása, Magyarország hadműveleti területté való válásának hatása, a hidegháborús torzulás és az 1956-os törés együttes hatása, valamint az a degradáció, amely a világgazdasági átrendeződést követően megindult, s amelyet súlyosbítottak a rendszerváltás megrázkódtatásai. A grafikus ábrázolás érzékelteti, hogy ez az utóbbi, napjainkban végbement degradációs folyamat szerintem a legsúlyosabb – mindenekelőtt a statisztikailag nem mérhető tényezők (a társadalom szét-esése, letargiája, a termelésitényező-garnitúra dekompozíciója, az institutionális felépítmény

szétzilálódása, az intellektuális tőke pusztulása, a gazdasági döntési központok – mikro- és makroökonómiai értelemben egyaránt – fokozatosan külföldre helyeződése stb.) miatt. Nem véletlen, hogy a félperiferikus sávban a mai Magyarország pozícióját nagyjából az 1920-as évek végi szintre rajzoltam, ami kb. azt jelenti, hogy „néhány évvel egy totális háborús összeomlás és megcsonkítás után, egy közelgő válsággal szembeni védekezésképtelen erőnlétén”. Igaz, ez a „háborúvesztés” nem területektől, természeti erőforrásoktól, munkaerőtől fosztotta meg a gazdaságot, hanem szétrombolta ipari és mezőgazdasági termelőerőinek jelentékeny hányadát, felborította belső és külső piacának jelentős részét, összezavarta értékrendjét, belekényszerítette egy „tohuwabohu” átszerveződésbe (ti. abba, hogy mesterségesen „szobrászkodjon ki” egy olyan termelési-forgalmi rendszert néhány év alatt, amelynek *legbelsőbb lényegéhez tartozik a hosszú időn keresztül tartó kiválogatódás útján, szerves folyamatokban kialakulás*. Ez csaknem olyan feladat, mintha egy gyerek kezébe nyomnék egy doboz legót, hogy tíz perc alatt csináljon belőle kutyát, amely ugat, csóválja a farkát és csontot eszik), s a nemzetközi piacokon teljesen védtelenné tette azokkal a hatásokkal szemben, amelyeket egy kemény protekcionizmussal és egy biztos háttérrel maga mögött is alig tudott kivédeni.

1. ábra. Fejlődési forgatókönyvek a XXI. század első felére

Öt forgatókönyvet rajzoltam az ábrába. Ez tulajdonképpen *négy fejlődési sávot jelent*: az egymás alattak úgy is felfoghatók, mint egyazon jellegű fejlődés „ha minden sikerül” és „ha minden rosszul megy” variánsai.

Egyik jövőkép: folytatódik az a tendencia, amely az 1980-as évektől kezdve tapasztalható, mert

- a nemzetközi politikai, gazdasági és piaci körülmények (a „közegellenállás”) olyan kedvezőtlenek lesznek, hogy azt a magyar kormányzat ideális gazdaságpolitikával sem tudja kompenzálni; vagy mert
- nem következik be érdemi változás sem a külső helyzetben, sem a hazai gazdaságpolitikában, ezért a „mélyrepülés” folytatódik; vagy mert
- a külső körülmények ugyan javulnak, de a hazai gazdaságban az eddig eltelt idők már visszafordíthatatlan károsodást okoztak, s ezért az ország képtelen helyesen reagálni a kedvező fordulatra.

Az ábrán a jövőkép „optimista” megjelenése a „D” görbe: Magyarország szerencsésebb esetben nem süllyed a „mély-periféria” kategóriájába, de nemzetközi pozíciója *tartósan vissza-süllyed* a két világháború közötti szintre, Európa outsider „hátsó udvarává” válik, amely a nemzetközi gazdaság bármely jelentősebb mozgását hevesen reagálja le, ha az kedvezőtlen számára; és képtelen lereagálni, ha az kedvező volna számára. Szerencsétlenebb esetben az ország besorol abba a kategóriába, ahol a hátul kullogó latin-amerikai országok menetelnek („E” görbe).

Másik jövőkép: alsó határát a „D”, a felsőt a „C” görbe jelzi. Az ország megreked a félperiférikus állapotban: néhány évtizedre valamelyest javulhat is az állapota a mai „mélyrepülés-hez” képest, az azonban, ha nem történik tartós irányváltás („B”), egy idő múlva ismét felveti a *szekuláris degradáció* rémét. Rosszabb esetben a gazdaság megállapodik egy „közepes dél-amerikai” pozícióban: szofisztikált ipara nagyrészt elpusztul, mezőgazdasága tengődik, kivéreztetése állandósul, integrációs reményei egy „loméi” megoldásba torkollnak. Ahhoz, hogy a „D” variáns jöjjön be, elég, ha a nemzetközi környezet ellenállása nem csökken és a magyar gazdaság teljesítőképessége a mai szinten marad (persze *dinamikusan értve*: a nemzetközi piac körülményeihez képest). A „C” variáns bekövetkeztéhez már valaminek javulnia szükséges: akár a nemzetközi környezetnek, akár a gazdaságpolitikának. Ha ez a *javulás nem elégséges mértékű* vagy túl rövid ideig tart, a gazdaság nem kap annyi többlet-energiát, hogy az emelkedő pályán tudjon maradni. Sajnos, ennek elég nagy a valószínűsége, a degradáció ugyanis eléggé előrehaladott állapotban van ahhoz, hogy a hazai és a (felhajtható és „igába fogható”) külföldi források vagy kevésnek bizonyuljanak, vagy hatásuk hamarabb apadjon el a kelleténél.

Harmadik jövőkép: akár külső, akár belső (akár mindkét) okból a lefelé zuhanás megállítható, majd lassan enyhe emelkedésbe vihető át. Ennek szerényebb változata a már tárgyalt „C” görbe, optimistábbja pedig egy stabilizálódott fejlődés, amely bizonyos – mindenképpen igen hosszú – idő múlva „belesimul” a szerényebb trendbe, és úgy fél évszázad alatt eléri a centrumszint alsó határát. A „B” variáns megcélzásához azonban már igen céltudatos, s az ország valódi érdekeit számba vevő, megmozgató gazdaságstratégiára van szükség, amelynek a nemzetközi környezeti hatás milliméternyi javulása esetén is eredményeket kell tudni produkálnia. Csak erre támaszkodva lehet esetleg számítani arra, hogy az európai centrum magasabb szinten veszi a magyar gazdaságot számításba a mai („loméi”) színvonalnál.

Negyedik jövőkép: Felső, „A” variánsában a gazdaság akkora lendületet vesz fel – nem is a távoli jövőben –, hogy néhány évtizeden belül visszasimul a „golden sixties” fejlődési lehetőséget javító hatását is magában foglaló évszázados trendbe, s egyben – úgy másfél évtizeden belül – maga mögött hagyja az 1980-as csúcst, eléri a „szökési sebességet” és mintegy 3 évtizeden belül irreverzibilisen átevez a centumba. Mint láttuk, ez a „B” változatban lassabban következik be: az eddigi csúcst a gazdaság 30 év múlva éri el, az áttörés pedig fél évszázadot követel. A lomhább fejlődés egyben a siker kockázatát is növeli, ezért a „B” variáns könnyen átcsúszhat „C”-be. Ahhoz, hogy a tényleges fejlődés az „A-B” sávban menjen végbe, *minden tekintetben kedvező feltételek szükségesek*, mégpedig az egész fél évszázadon keresztül. Ha csak az egyik, vagy csak a másik alapfeltétel lanyhán kedvező, vagy bármelyikükben nagyobb törés következik be, a legoptimistább fejlődési elvárás a „B-C” sávba csúszik le.

Ma – hangsúlyozom: *ma* – nem látok olyan komolyan veendő „tendenciacsírá”, amely arra bátorítana, hogy az „A” variáns közeli fejlődés kibontakozását reálisnak tartsam. Azt sem tartom valószínűnek, hogy az ország „belesuvadjon” a harmadik világba. Hatodik érzékem, a ma kivehető tendenciák alapján, a „C-D” forgatókönyv bekövetkeztét sejtí: talán inkább „C”, mint „D” hangsúllyal: de ehhez, mint említettem, *a gazdaságpolitikának valamelyest már „gerincesebbé” kellene válnia* – és ez elbizonytalanít. Továbbá ehhez a keleti külső környezetben valamelyes stabilizálódásra és külgazdasági pozíciónk legalább részleges

visszahódítására volna szükség – és ez is elbizonytalanít. Végül ahhoz, hogy egy „C” típusú fejlődés biztosan beinduljon, tehát a „B”-be való átfejlődés reményével, ahhoz a Centrumnak Magyarországot legalább olyan szemmel kellene látnia, mint, mondjuk, Katalóniát vagy Csehországot – és ez is elbizonytalanít. *Qui vivra, verra.*

4. A külgazdasági környezet prognózisa

4.1. A módszer vázlatos ismertetése

Az előrejelzés alapja a különböző irányú és erősségű tendencia elhajlások bekövetkeztének valószínűségbecslése. A tendenciaváltozások három irányúak:

- vagy az adott társadalom-gazdaság számára *kedvező a változás*, vagyis a fejlődés akadályai kisebbek, eredményessége szembetűnőbb, feszültségei csökkennek;
- vagy *kedvezőtlenek a változások*: az élet megnehezedik, az egyensúly labilissá válik, a fejlődés elé gátak kerülnek;
- vagy *minden marad* úgy, ahogyan a megfigyelés idején tapasztalható.

A változás lehet *enyhe*, vagy *karakterisztikus*, *erős*, úgy is mondhatnánk, hogy drámai. Ilyen módon a forgatókönyv „lapjait” öt fokozat köré lehet elrendezni:

- A fokozat: erős, kedvező fordulat,
- B fokozat: enyhe, kedvező fordulat,
- C fokozat: a tendencia nem mutat érzékelhető módosulást,
- D fokozat: enyhe, kedvezőtlen fordulat,
- E fokozat: erős, kedvezőtlen fordulat.

Természetesen nem lehet megkockáztatni azt, hogy egyértelműen elkötelezzük magunkat bármely tendenciamódosulás mellett: ez még mindig jóslás volna, és nem prognózis. Mindössze annyira vállalkozhatunk, hogy *bekövetkezési valószínűségsorokat* vonultatunk fel: legalább egy optimista, egy semleges és egy pesszimista variánst – ami nem egyenlő azzal, hogy az optimista variáns szerint az A fokozat, a semleges szerint a C, a pesszimista szerint az E következik be, hanem a következőt jelenti.

- az *optimista* variáns esetében az A és B fokozat bekövetkeztének jóval nagyobb a valószínűsége, mint a C-é, de még ezé is jelentékenyen meghaladja a D-ét, s az E-nek minimális az esélye arra, hogy valósággá váljék;
- a *semleges* variáns esetében a C-nek van relatíve a legnagyobb esélye a valóra válásra, a B és D ennél kisebb, de még jelentős eséllyel rendelkezik, itt az A és E egyformán alig esélyes;
- a *pesszimista* variáns az optimista inverze: itt a D és E bír jelentős esélyekkel a megvalósulásra, a változatlanság ezeknél kevesebb valószínűséggel indul, s az A és B rendelkeznek minimális esélyekkel.

A semleges variáns egy normális Gauss-görbe, amelynek kulminációs pontja a C szektorban van: a pesszimista variánsok Gauss-görbéinek kulminációs pontjai a D és E szektor felé, az optimistáké az A és B szektor felé hajlanak el.

Az „alig” és a „nagy” valószínűség közötti diapazon (terjedelem) erősen függ az előrebecslés időhorizontjától. Minél rövidebb a befogott idő, annál jobban közeledhet a „nagy” értéke az 1-es (bizonyosság), illetve „alig” értéke a 0-hoz (lehetetlenség). Hosszú távú prognózisok esetében még az is elképzelhető, hogy a „nagy” értéke a 0,6, az „alig”-é pedig a 0,2-0,3 körül van, ami azt jelenti, hogy a 0,5 (bizonytalanság) értéktől felfelé (bekövetkezési valószínűség) kevésbé merünk becsülni, inkább a bekövetkezések kizárását célozzuk meg.

Az értelemzavarások kiküszöbölése végett a továbbiakban megtartom a „nagy – jelentős – közepes – kicsi – alig” esély-fokozatokat, de számszerűsítem őket: „nagy” = 5, „jelentős” = 4, „közepes” = 3, „kicsi” = 2, „alig” = 1. Így a görbék emelkedési pontjai számszerű értékeket kaphatnak: csak egyre kell vigyázni, ti. arra, hogy ezeket az értékeket ne azonosítsuk a megvalósulási esélyszázalékokkal. Az 5 tehát nem a teljes bizonytalanságot jelöli (az 50%-ot), hanem az adott körülmények között reálisan becsülhető maximális bekövetkezési esélyt. Minden variáns A+B+C+D+E „osztályzat-összege” 10 egységet fog kiadni, vagyis egy-egy variáns összes esély-értékei kimerítik a bekövetkező tendenciamódosulási lehetőségek összességét.

1. táblázat: A fokozatok és a variánsok esély-értékei

Variánsok→ Fokozatok↓	OPOP	OP	SE	PE	PEPE
A	4,5	1,6	0,5	0,3	0,1
B	3,0	4,5	2,1	1,0	0,9
C	1,5	2,6	4,8	2,6	1,5
D	0,9	1,0	2,1	4,5	3,0
E	0,1	0,3	0,5	1,6	4,5
Σ	10,0	10,0	10,0	10,0	10,0

(Az OPOP az erősen optimista, a PEPE az erősen pesszimista variánst jelöli.)

Amikor egy adott ország vagy régió tendenciaalakulását próbáljuk előrebecsülni, e variánsból hármas csokrokat célszerű összeszednünk: egy, az alkalomhoz leginkább illő *közepes* variáns mellé egy *ehhez képest* optimista, illetve pesszimista variánst tűzünk.

Az 1. csokor olyan jövőképsávot fog be, amelyben a tendenciamódosulások lehetőségeinek tengelye a „semleges” valószínűségi sorozat, a kedvező szélsőség az „optimista”, a kedvezőtlen pedig a „pesszimista” sorozat. A 2. csokor esetében a tengely ugyancsak a „semleges” sorozat, ám a szélsőségek az „erősen optimista” és az „erősen pesszimista” variánsok között ingadozhatnak. A 3. csokor egy optimizmusra hajló jövőképet mutat: ez esetben a tendenciamódosulási lehetőségek tengelye az optimista esélysor, ennél kedvezőbb lehetőség az erősen optimista, és a legrosszabb variáns, ami bejöhethet, az a semleges sor. Ennek mintegy tükörképe a pesszimistán hangolt jövőkép, ahol a legkedvezőbb valószínűségi sor a „semleges”, a tengelyben a pesszimista megítélés áll, de az események eltolódhatnak az erősen pesszimista variáns felé is. „Osztályzatokkal” kifejezve:

2. táblázat: Lehetséges jövőképek

I. jövőkép:

Variánsok→ Fokozatok↓	OP	SE	PE
A	1,6	0,5	0,3
B	4,5	2,1	1,0
C	2,6	4,8	2,6
D	1,0	2,1	4,5
E	0,3	0,5	1,6

II. jövőkép:

Variánsok→ Fokozatok↓	OPOP	SE	PEPE
A	4,5	0,5	0,1
B	3,0	2,1	0,9
C	1,5	4,8	1,5
D	0,9	2,1	3,0
E	0,1	0,5	4,5

III. jövőkép:

Variánsok→ Fokozatok↓	OPOP	OP	SE
A	4,5	1,6	0,5
B	3,0	4,5	2,1
C	1,5	2,6	4,8
D	0,9	1,0	2,1
E	0,1	0,3	0,5

IV. jövőkép:

Variánsok→ Fokozatok↓	SE	PE	PEPE
A	0,5	0,3	0,1
B	2,1	1,0	0,9
C	4,8	2,6	1,5
D	2,1	4,5	3,0
E	0,5	1,6	4,5

Csodát ne várjunk: az egész módszer főleg arra jó, hogy rendszerezze és képpé tegye, bevéssze tudatunkba a körülmények adta tendencia elhajlások természetes irányát. Ha ez megtörténik, a valóságos – semmiféle sémába be nem szorítható – körülmények és tendenciák vizsgálatakor ezzel a nagybani, „durva” osztályozással már nem kell majd bajlódniuk, nem okoz nagyobb zavarokat az, hogy e területen eltévedünk, kihagy a figyelmünk.

4.2. Fejlődési forgatókönyv-vázlatok

A világgazdaság különböző természetű és erősségű erőterek szövevénye. Ezek a terek *vonzó és taszító erővel* egyaránt hatnak egymásra is és a „köztes” képződményekre is. Másfelől vonzásuk lehet *felfelé húzó* (forrásátömlesztő vagy forrástöbblet keletkezését indukáló, egyensúly-javító, innováció-gerjesztő stb.), de lehet *lefelé gyömöszölő* (forrás kiszívó, termelékenység-rontó, információs és ellátási elszigetelő stb.) hatással az adott képződményre. Végül e hatások hathatnak *stabilan vagy változó erősséggel, illetve előjellel rövid és hosszú távon*.

Magyarországra a három nagy, globális horderejű gazdasági centrum (Nyugat-Európa, Észak-Amerika és Kelet-Ázsia) közül, földrajzi és tradicionális okok miatt *a nyugat-európai centrum* hat a másik kettőt sokszorosan meghaladó erővel, és ennek is a keleti „lebenye”,

azaz Németország és Ausztria, kisebb mértékben Olaszország és Svájc. Az észak-amerikai centrum hatása minimális, a távol-keletie ennél valamivel erősebb, de az európai mellett nem mondható számottevőnek. Ugyanakkor a magyar gazdasági fejlődésre a globális centrumokon kívül még két tényező van számottevő hatással: egyfelől a kelet-közép-európai fél-periféria övezet, és ezen belül különösen két szovjet utódállam: *Oroszország* és *Ukrajna*, másfelől, az ország jelentős eladósodottsága folytán, *a nemzetközi hitelpiacot uraló* hatalmas, transznacionális hálózat, beleértve ebbe az ENSZ szakosított pénzügyi intézményeit is.

A magyar gazdaság ennél fogva két erőközpont közé van „becsípve”, egyfelől a nyugat-európai centrum, másfelől az orosz érdekszféra közé. A nyugat-európai centrum *par excellence Németországot jelenti*, szélesebb értelemben véve pedig az *EU-t*. Ezt a „becsípődési” helyzetet egyfelől módosítja az EU nyugati szárnyának hatása, másfelől a néhai „kis-KGST”-szomszédságé, némileg az USA és Japán hatása. Más dimenzióban az egész gravitációs rendszert áthatja a globális pénzügyi rendszer Magyarországra gyakorolt hatása.

Feltételezésem, hogy a magyar gazdaság fejlődési tendenciáit ezek az erőközpontok nagyjából a következő arányokban befolyásolják.

A *nemzetközi pénzügyi hálózat* kb. 70-80%-ban determinálja az egész külgazdasági mozgásunkat és nemzetgazdasági politikai mozgásterünket. Ezt a tényezőt tehát a földrajzi jellegű vonzerők számításánál egységesen veszem számításba.

Az európai centrum gravitációs hatását a magyar gazdaságra mintegy 60%-nyira becsülöm, ennek legalább 3/4-e, azaz 45%-nyi a „keleti lebenyre” esik. A magyar gazdaság mozgási játéktérét az adósságlánc itt is 4/5 részben determinálja, vagyis a 60, illetve 45%-os gravitációs erőből 48, illetve 36% a régió és a hitelpiac közös gravitációs terében mozog. *Magyarország külgazdasági kapcsolatrendszerének 1/3-ában nem történhet semmi, ami akár az EU „keleti lebenyének”, akár az adósságszolgálatot ellenőrző pénzügyi erőknek érdekei ellen volna.* Ugyanez vonatkozik a kapcsolatrendszer kb. felére az egész EU és a nemzetközi pénzügyi rendszer vonatkozásában. Ehhez képest másodrendű, noha a magyar gazdaságra nézve még mindig determináns erejű a „keleti” térség mintegy 25%-os hatása – ami nem a kereskedelmi forgalom arányát jelzi; ezt a kedvezőbb exportszerkezet és a létfontosságú energia- és nyersanyagellátási lehetőségek multiplikációs hatásával kiegészítettem. Itt a kapcsolatrendszer 1/5-ét érinti az adósságszolgálat adta kööttségek részleges determináló hatása.

A másik két globális centrum együttes hatását mintegy 10%-ra becsülöm. Ez is jóval nagyobb, mint a forgalomarányos ráta. Reménybelileg e két viszonylat jelentős technikaszerzési forrássá válhat. A 80%-os determináltság itt a forgalom 8%-át érinti. Végül a „kis-KGST”-szomszédság gravitációs erejét 3, a világ összes többi részéét 2%-nyira becsülöm, ami szerényebb a forgalomarányosságnál. Összességében: lásd a 3. táblázatot.

3. táblázat: Az egyes régiók gravitációs hatása a magyar gazdaságra

Régió	Gravitációs erő, %	Ebből az adósságteher által determinált mozgástér
Egész Európa	60	48
„Keleti lebeny”	(45)	(36)
„Orosz”	25	20
USA-Japán	10	8
„Kis-KGST”	3	2,4
Egyéb	2	1,6
Σ	100	80

Ha e becslésem helytálló, valóban nem túlzás „becsípődésről” beszélni – lényegében az EU és az orosz érdekszféra között. A többi viszonylat – gravitációs erőhatás – „szennyeződés-ként” mérhető csak le. Ez nem kedvező, és perspektívában erősen módosítandó is, ám ma adottságként kell venni, különösen az olyan hatástendenciák felmérésekor, amelyeket kénytelenek vagyunk elszenvedni, már csak a földrajzi közelség miatt is. Nem látszik megengedhetetlennek ezért az az egyszerűsítés, miszerint az „egész Európán” és az „oroszon” kívüli tényezők hatásától eltekintek, s az ezentúl „Nyugat”-nak nevezett EU-hatást a magyar gazdaság fejlődési lehetőségeire 70%-os erősségűnek, a „Kelet”-nek elkeresztelt orosz-ukrán stb. hatást pedig 30%-os erősségűnek tekintem, ami azt jelenti, hogy Európa durván kétszer akkora befolyást gyakorol a további sorsunkra, mint a volt KGST-övezet. Ehhez az „osztályzat”-sorozathoz úgy jutok el, hogy a 0,7-tel súlyozott „Nyugat”-osztályzatok és a 0,3-mal súlyozott „Kelet”-osztályzatok mértani átlagának összegét 10,0-nek véve %-arányban szórom az A – E értékeket.

Mielőtt a becsléseket elvégeznénk, tisztázni kell, milyen fejlemények értendők a két számba vett régió: a „Ny” és a „K” esetében „kedvező fordulat = A”, „enyhén kedvező fordulat = B”, „tendenciamódosulás-nélküliség = C”, „enyhén kedvezőtlen fordulat = D” és „kedvezőtlen fordulat = E” fokozatok alatt?

A-fokozat, azaz kedvező fordulat

„Ny” esetében: mindenekelőtt az *integráció mélyítési lehetősége*, ami alatt a 15 országból álló régió „kemény magjának” (D, F, GB, B, NL, L, I, DK) csaknem egységes nemzetgazdaságként való mozgását értem a reálszféra területén, a piaci mechanizmusok egységesülését és a gazdaságvezérlés erős szinkronját a 15-ös együttesben, s végül az EU félperiferikus szegmenseinek (GR, E, P, IRL és a Mezzogiorno) lépéstartásra elegendő teljesítményét. Ebből következően a *régió globális centrumpozíciójának stabilizálódását és enyhe térnyerési lehetőségét* a nemzetközi technikai fejlődésben, az árupiacokon csakúgy, mint a tőkekihelyezések területén. Mindez azzal járhat, hogy a Nyugat, világpozíciójának veszélyeztetése nélkül megengedheti magának az integráció enyhe „hígítását” további félperifériális helyzetű, de némi „rásegítéssel” a centrum-helyzet közelébe felfejleszhető országok bekebelezésével. Itt mindenekelőtt Csehország és Szlovénia fog számba jönni, de ha az A-fokozat megvalósulási esélyei közelednek az „OPOP”-görbéhez, felcsillanhat a második vonal: Lengyelország, Magyarország, Szlovákia, Horvátország és a Baltikum szovjet utódállamainak az EU-hoz való szorosabb kapcsolódására, netán teljes jogú tagként való befogadására is.

„K” esetében: mindenekelőtt a *volt szovjet térség politikai szétesési folyamatának megállítása* és a gazdaság szétzilálódásának megfordulása értendő kedvező fordulaton. Ehhez tartozik a európai utódállamok és Kazahsztán nemzetgazdaságainak *újra-integrációja*, egyfelől az ágazati kapcsolatok, másfelől a pénzügyi folyamatok területén. Ez a – noha félperifériális (fajlagos) teljesítményű, de *hatalmas abszolút* piaci erőt, és emellett jelentős, „polgáriasított” csúcstechnikát és K+F kapacitást is magának mondó – régió képes lesz vonzerejének jelentős részét visszaszerezni a kelet-közép-európai sávban, Kínában és (talán) a Közép-Keleten is (ezúttal ide értve Irakot, Iránt, Afganisztánton kívül a kaukázusi és közép-ázsiai utódállamokat is). Erősen valószínű, hogy egy ilyen fordulat nem ékelődhet be egy OPOP-valószínűségi sorba: ez a globális centrumok gazdasági és politikai nyomását váltaná ki a térség felé.

Egy ilyen fejlemény *nem tenné a keleti térséget devizában bővelkedővé*: csúcs-szektorainak berendezésekkel és *know-how-val* való ellátása, valamint a piacgazdaságból kinövő „újgazdagok” rétegének magas minőségű fogyasztási javakkal való ellátása nagyjából fel-emésztí a változatlanul főleg alacsony feldolgozottságú termékekből álló export devizaszerzési lehetőségeit. Ha a KGST-időkhöz képest *szerényebb mértékben* is, de újjászülethet

az igény a volt KGST-partnerek élelmiszer-, ipari fogyasztási cikk-, gyógyszer-, gép- stb. importja iránt. Persze a KGST-nél jóval kedvezőtlenebb csereviszonyok mellett a partnerek tekintetében – egyfelől a politikai „bábáskodási” szándék hiánya, másfelől az alternatív beszerzési lehetőségek (Dél-Korea, Tajvan stb.) miatt. Feltehetően a kelet-közép-európai sávnak számolnia kellene a keleti „érdekszférába való behabarási” próbálkozásaival, mindenekelőtt politikai nyomások segítségével. Azt, hogy a kelet-közép-európai sáv melyik országa milyen mértékben képes ezeket a „KGST-restaurációs” (az idézőjel nagyon komolyan veendő) kísérleteket elhárítani, illetve mennyiben jelentenek ezek számára alternatívát az európai centrumhoz való illeszkedéssel szemben, azt részben a „K” által kínált feltételek, részben a sáv gazdaság válságából való kikecmergésének sikerei, de főképpen (70%) a „Ny” által kínált alternatíva fogja meghatározni. Vagyis a „K” A2-fokozatú fejlődésének a horizonton való feltűnése, illetve egy ilyen lehetőség valószínűségének megnövekedése némi módosulást hozhat magával az említett 70:30 gravitációs viszonyokban is: a legnagyobb valószínűséggel Szlovákia esetében, de megjelenhet a lengyel és a cseh orientációban, valamint Magyarországon is.

B-fokozat, azaz enyhén, vagy esetleg ellentmondásosan, veszélyeztetetten kedvező fordulat

„Ny” esetében: a Ny Centrum globális pozíciója kedvező konjunkturális periódusokban némileg erősödik: ez részben eredménye az EU kemény mag integrációja lassú, ellentmondásokkal és kompromisszumokkal teli mélyülésének, részben ösztönzést is ad az ilyen irányú fejlődésnek; kedvezőtlen konjunkturális periódusokban azonban a Ny pozíciója kisebb-nagyobb mértékben veszélyeztetetté válik – olykor átmeneti, érzékelhető gyengülés sem kizárt –, ilyenkor az integráció mélyülése leáll. Az eredő hatás mindenesetre a *lassú – nem kielégítő ütemű – mélyülés, a globális pozíció hosszú távon mért, permanensen megkérdőjelezett tartása mellett.*

Az európai centrum ez esetben ellenérdekel az EU „hígításában” – noha valószínűleg nem kényszerül a Közösség rejtett „tisztítására”, vagyis a „kétlépcsős integrációra” sem. Még Csehország és Szlovákia teljes jogú tagként való felvétele is kérdéses, a többi várománnyal legfeljebb a társulási szerződés némi módosításáról („Lomé-2”) lehet szó.

„K” esetében: az alaptendencia azonos az „A”-fokozatával, de minden tényező gyengébb és sebezhetőbb formában jelentkezik. Megindul az orosz-ukrán konszolidáció és a rendszer-váltás okozta szerkezeti roncsolások helyrehozatala mind országon belül, mind pedig az orosz-belorusz-ukrán-kazak viszonylatban, de elmaradnak a szükséges szerkezeti változások, torz marad a belső és a regionális piac, hatalmassá válik egyfelől a tökehiány, másfelől felütheti ismét a fejét a knapp élelmezési helyzet, eluralkodik a feketegazdaság – mindezek a kormányzatok tudnak valamit segíteni, de ez felemészti energiáik jelentős részét. A régió a saját bajaival – gyenge egyensúlyával, törekeny növekedésével, kölcsönös bizalmatlanságon alapuló „FÁK” együttműködéssel – van elfoglalva, ennek következtében pozíciókat veszít, még a volt szovjet térségben is (Közép-Ázsia), de Kelet-Közép-Európában egészen biztosan. A legnagyobb vívmány, amit elér az, hogy (a) nem sodródik be valamelyik globális centrum érdekeltségi szférájába; (b) elkerüli a gazdasági összeomlást, ellenben némileg sikerül stabilizálnia a „félperifériális” teljesítményszintet is, s megőrizni a gazdaság csúcs-szektorait. Viszont beilleszkedése a világ gazdasági hálózatba nem gyorsul fel.

„K” ez esetben fokozottan rá van utalva a kelet-közép-európai kapcsolatokra, de ennek fejében kevesebbet tud e sávnak felajánlani, akár piac, akár ellátás tekintetében. Így a lehetőségeket azok a gazdaságok tudják jobban kiaknázni, amelyek forrásokat tudnak (hitel vagy működő tőke formájában) „K”-nek átengedni.

C-fokozat, azaz a jelenlegi tendenciák továbbélése

„Ny” esetében: a három centrum-övezet versengésében érzékelhető, bár nem állandó és nem drámai térvész. Európa intellektuális fölénye már nemcsak Észak-Amerikával, hanem a Távol-Kelettel szemben is gyengül, minőség előállító képességét a többiek utolérlik. Ismét előtérbe kerül integráltságának relatív gyenge foka. Versenyképessége nincs végletesen veszélyeztetve, de időnként kérdésessé válik: ez a távol-keleti centrum hatása főképpen. Ez a folyamatos, „kúszó” térvész kielezi a harcot a kollektív védekezés-támadás hívei, a nemzetközi kitérési stratégiákat preferálók, valamint azok között, akik az Atlanti kooperációt tartják megoldásnak a távol-keleti centrum erősödésének ellensúlyozására. Nyíltabbá válnak továbbá az integráción belüli hegemoniatörekvések, ami bomlasztólag hathat az EU-ra, de legalábbis erősen fékezi a mélyülési tendenciákat. Ugyanakkor a degradációs tendenciák szélén való táncolás elriasztja az EU-t a többletterheket jelentő bővítésektől. Svájcon és Norvégián kívül nemigen van reális esély a teljes jogú tagként való csatlakozásra. Ellenkezőleg: a „kemény mag” a közösségen belüli gyenge láncszemek kötődésének lazítására is rá fog hajtani, s nagy a valószínűsége annak, hogy az EU kétfokozatúvá válik (a harmadik fokozat a társulási egyezményeké).

A jelenlegi tendenciák továbbgördülése nemcsak a teljes jogú EU-tagság szempontjából érintik fájdalmasan a kelet-közép-európai térséget, hanem az áru- és tőkekapcsolatok intenzitásának növelésére való európai hajlandóság, valamint a tőkeáramlás területén is. Egy, a gyengülés szélén táncoló Európa a keleti sávban főként elhelyezési piacot lesz hajlandó látni – kevésbé kooperátort vagy technika leadási területet, és még kevésbé olyan régiót, ahol a keletkező tőkefeleslegei versenyképes határfokkal tudnak hasznosulni egy régióhoz képest.

„K” esetében: a szovjet birodalom legpotensebb utódállamainak gazdasági állása évtizedekre elhúzódik, ennek következtében politikai helyzetük is labilis marad és újra-integrációjuk is egyenetlenül, vontatottan és alacsony határfokkal halad előre. Oroszország középhatalmi státusa, valamint félperifériális helyzete ugyan nem enyészik el (azaz nem kerül *alacsonyabb* világ gazdasági pozícióba, mint pl. Brazília), de stabilizálódni is csak rövid időre képes, ami inkább geopolitikai, valamint katonai helyzetének, semmint gazdasági erejének lesz köszönhető.

Ez a kelet-közép-európai sávra vonatkozóan azt jelenti, hogy a „K” bizonytalan „rezsihordozó” lesz a Ny-tal kiépítendő gazdasági kapcsolatok hátterében: ugyanakkor a szomszédban folyamatosan lappangó politikai bizonytalanság arra fogja csábítani a „Ny”-ot, hogy e sávot „gyepűként” használja és ne előretolt hídfőállásként „K” felé.¹¹

D-fokozat, azaz mérsékelten kedvezőtlen fordulat a tendenciákban

„Ny” esetében: a C-fokozatnál leírt, „kúszó” térvész tendencia manifeszt állapotba jut, az európai struktúra szempontjából kedvezőtlen területeken jelentkező „keményebb” konjunkturális hullámvölgyek idején akkora térvész következik be, amekkorát a konjunkturális viszonyok javulásakor csak részben lehet visszafoglalni. Teljesen mindegy, hogy ez a térvész Amerikával vagy Távol-Kelettel szemben következik-e be – ám, ha az amerikai centrum ugyanilyen „rossz stratégiai passzba” kerül, óhatatlanul megkezdődik az EU „leg-

¹¹ A gyenge és megosztott K ugyanis nem jelent közvetlen terjeszkedési veszélyt a kelet-közép-európai sáv számára. Ha mégis, a Ny (ez esetben Amerikával karöltve, és csendes japán szimpátia mellett) politikai-katonai fenyegetéssel le tudja beszélni K-t a „jaltai” állapotok rekonstrukciós próbálkozásairól. Annak se volna különösebb értelme, hogy a Ny ezt a sávot – a hidegháborús korszak Ausztriájához hasonlóan – valamiféle „kirakat-ablaknak” építse ki a K „fellazítása” céljából. Amennyiben a K *nem kommunista* (és ez a valószínű), a Ny érdeke nem a lakosság fogyasztási vágyainak felkorbácsolása, hanem a nyomorúság békés elviselésére való rábeszélés.

nyugatibb” szárnyának erős vonzódása az atlanti együttműködéshez, s vele párhuzamosan az EU „keleti lebenyének” önállósodása. Az EU-ban legvirulensebb német nagygazdaság ui. hajlamossá válik a kevésbé dinamikus francia, németalföldi, angol partnereket koloncként tekinteni, és vagy „bepréseli” őket saját hegemóniája alá, vagy megszabadul tőlük.

Sajátos módon a D-fokozat bekövetkezte fogja a legjobban megkönnyíteni az erre leginkább felkészült kelet-közép-európai országok (CZ, SLO, SK, PL, H, HR) teljes jogú (külső körös) tagságának megvalósulását az EU-ban. Ugyanakkor tisztában kell lenni azzal, hogy ebben az esetben a szerencsés bekerülés kevés kézzelfogható haszonnal fog járni: egyfelől egy gyengülő közösség lesz a befogadó, amelynek ama tagjai, akikkel a kapcsolat-intenzifikálás és kapcsolat-szervesítés a kelet-európai periféria több évszázados álma, követelése – éppen elfelé eveznek tőle; a csatlakozás tehát inkább egy újjászülető német „nagyter”-hez való sodródás lesz, mintsem „európaizálódás”, annak tiszta értelmében.

„K” esetében: az orosz államszövetség legfeljebb a kaukázusi peremvidékeken morzsolódik tovább (leválások, világgóccok), de gazdasági gyengülése és politikai instabilitása állandósul. A másik két szláv utódállamot ez a tendencia magával sodorja, vagy legalábbis lebénítja a „mélyrepülés” folytatása ellen harcoló erőket. A külföldi tőke számára a térség riasztó lesz, a mégis betelepülő tőke főleg a piacot akarja megszerezni és a nyersanyagforrásokat – az orosz, ukrán stb. fél számára igen kedvezőtlen feltételek között. Vagyis a jelenlegi („C”) tendencia – ami a lassú további degradálódás tendenciáját extrapolálja – karakterisztikusabban jelenik meg a D-ben. A gazdasági szétesési folyamat lassanként felemészt a katonai potenciált is. Oroszország vagy „eladja” Nyugat valamelyik hatalmi központjának nukleáris erőforrásait (atomfegyverzetét, K+F kapacitását stb.), hogy gazdaságának „polgári” szegmenseit legalább félperifériális szinten fenntartani és üzemeltetni tudja – jobbára belpiacra –, vagy pedig megkezdődik az ország *kiszámíthatatlanná válásának folyamata* (pl. szélsőséges nacionalista erők kormányzás-közelbe való kerülése). A D-fokozatban ez a tendencia még csak csírájában értendő.

Ez a tendenciaváltozás a kelet-közép-európai sáv számára már igen előnytelen. Nemcsak a gazdasági együttműködés lehetőségei enyésznek el, de a K „rothadási folyamatának” manifesztté válása felerősíti Ny-on a fentebb említett „gyepű”-modell alkalmazására való hajlamokat.

E-fokozat: kedvezőtlen fordulat a fejlődési tendenciákban

„Ny” esetében: a D-fokozatnál leírt tendencia drámai erősségűvé válik: Európa jelentékeny piaci pozíciókat veszít, az integráció *de facto bomlásnak indul* (a centrifugális erők meghaladják a centripetális erőket = lényegében *mindenki* EU-n kívüli megoldásokat kutat saját degradációjának megállítására). Újra kezdenek kiformálódni a II. világháborút megelőző évtized csoportosulásai, nem feltétlenül katonai paktumok formájában, de a gazdasági és politikai orientáció szempontjából Európa három darabra fog szakadni: az „antant”-körre, a német befolyási területre és az ezektől mindinkább újra elszigetelődő keleti régióra.

Kelet-Közép-Európa törekvései is diverzifikáltakká váltak – minden ország a maga vélt vagy valós érdekei és történelmi tradíciói parancsát követi, ám csaknem mindegyikük igen lanyha nyugati érdekeltséggel fog találkozni.

„K” esetében: az orosz államalakzat vagy atomjaira bomlik, vagy egyértelműen valamelyik világcentrum gazdasági-politikai-katonai befolyása alá kerül. Erre a legesélyesebb az Egyesült Államok, Ukrajna esetében az EU „keleti lebenye”, Kelet-Szibéria esetében pedig nem lehet kizárni a japán befolyás alá kerülést sem. Gazdasági kapacitását tekintve egy ilyen fordulat esetén a K-nek nehéz lesz bennmaradnia a félperifériális sávban. Minthogy ez a forgatókönyv a K országainak kormányzatai és közvéleménye számára világossá teszi, hogy a

rendszerváltást a nyugati hatalmi központok mintegy háborús fegyverletételként fogják fel, történelmi „büntetést” szabnak ki a „legyőzött népekre” (az I. világháborút lezáró Versailles-környéki békediktátumokhoz hasonlóan); a térséget „prédaként” kezelik: sem koncepciójuk, sem anyagi eszközük nincs arra, hogy a térséget lehetőségei szerint illesszék be a nemzetközi piacgazdaságba – a keleti politikában nehezen kiszámítható folyamatok indulhatnak el (némileg a weimari köztársaság bukásának analógiájára építhető a veszélyes tendencia jövőképe).

A kelet-közép-európai sáv vagy maga is ebben a veszélyes irányban mozdul el, vagy tényleg „gyepű”-vé degradálódik, ez esetben ui. a Ny-nak már tényleg nem marad más választása, mint „tampont” helyezni maga és a „dühöngő” K közé.

Kevésbé lehet számítani ilyen szélsőséges tendenciára abban az esetben ha a K-t mondjuk az USA „gyarmatosítja”. Ez azonban meg fogja növelni a feszültséget a három világcentrum között – és Kelet-Közép-Európa ismét csak a „két frontvonal közötti senki földjén” találhatja magát.

A forgatókönyvek persze erősen elnagyoltak. Nem gondolnám, hogy pusztán illusztrációnál nem érnek többet: valami esélye még a legfantasztikusabbnak tűnő forgatókönyvnek is van. Itt kanyarodik vissza a gondolatmenet a valószínűségi sorokhoz, illetve azok K–Ny-i egybeolvasztott változataihoz, amelynek taglalását az A-B-C-D-E tendenciafokozatok forgatókönyveinek vázolója kedvéért félbeszakítottam.

A két tendenciasor párosítását elvileg 25-féleképpen lehet elvégezni.

4. táblázat: A variánsok és a regionális irányultság párosítása

Ny	K	Ny	K	Ny	K	Ny	K	Ny	K
OPOP	OPOP	OP	OPOP	SE	OPOP	PE	OPOP	PEPE	OPOP
OPOP	OP	OP	OP	SE	OP	PE	OP	PEPE	OP
OPOP	SE	OP	SE	SE	SE	PE	SE	PEPE	SE
OPOP	PE	OP	PE	SE	PE	PE	PE	PEPE	PE
OPOP	PEPE	OP	PEPE	SE	PEPE	PE	PEPE	PEPE	PEPE

Ennek semmi gyakorlati haszna nem volna: hiszen első rátekintésre is látszik, hogy a permutációs esetek nagy része irreális. Hat variánst választok hát ki, mint emberi számítással a legesélyesebbeket:

5. táblázat: A legesélyesebb variánsok

Ny	K
OP	SE
SE	SE
PE	PE
OPOP	OP
SE	PEPE
PE	PEPE

Elvégezve a fentebb ismertetett, egyszerű számítást, a következő eredményekhez jutunk.

6. táblázat: A fokozatok és a variánsok kapcsolatai számszerűsítve

Fokozat	OP-SE	SE-SE	PE-PE	OPOP-OP	SE-PEPE	PE-PEPE
A	1,0	0,5	0,3	3,1	0,3	0,2
B	3,3	2,1	1,0	4,2	1,7	1,0
C	3,8	4,8	2,6	2,2	3,2	2,1
D	1,5	2,1	4,5	0,3	3,0	3,9
E	0,4	0,5	1,6	0,2	1,8	2,8
Σ	10,0	10,0	10,0	10,0	10,0	10,0

A tendenciák elég világosan kiolvashatók – különösen akkor, ha a táblázat adatait valószínűséggörbéként ábrázoljuk.

2. ábra. Ny-K kombinált tendenciamódosulási valószínűséggörbék

[AZ ELEKTRONIKUS VÁLTOZATBÓL AZ ÁBRA HIÁNYZIK!]

Az OPOP-OP görbe – hivatásához híven – „hurrá”-optimista kicsengésű. Leginkább az 1. ábra csupa-ponttal rajzolt görbéjére emlékeztet. Az alatta lévő SE-SE görbe is nagyjából követi az említett ábra folytonos vonallal jelölt görbét, csakúgy, mint a PE-PEPE, amely az előző ábra szaggatott vonallal jelzett szuper pesszimista megoszlásával rokon. Vagyis a kelet-közép-európai sáv fejlődésének nemzetközi környezetét a 70%-os súlyú Ny szuperkedvező feltételei tehetik kedvezővé, de a K szuperkedvezőtlen feltételei, noha csak 30%-os a súlyuk, szuperkedvezőtlené változtathatják, a Ny mérsékelten lanya hatása mellett. Ezt támasztja alá az enyhébb, PE-PE változat is, amely enyhíti az E-fokozat bekövetkezési valószínűségét, de erősíti a D-ét – egyébként tendenciájában ugyanaz, mint a PE-PEPE.

Amennyiben a Ny jelenlegi tendenciái folytatódnak, a K pedig az összeomlás felé sodródik (SE-PEPE) a kedvező feltételek bekövetkezése csaknem 0-ra esik (ami magától értetődő), a kedvezőtlen tendenciaváltozások különböző folyamatainak bekövetkezési esélyei eléggé kiegyenlítődnek. Ennek a variánsnak csaknem inverze az OP-SE görbe, ahol a Ny mérsékelten kedvező tendenciái, a K jelenlegi gyötrődéseinek folytatódása mellett, a köztes sáv B és C feltételfokozatai közötti esélyeket egyenlítik ki.

Végeredményben tovább szűkíthető a realitási kör: a hat lehetőség közül a két szélsőséget (OPOP-OP és PE-PEPE) kizárhatjuk, vagy legalábbis kevés valószínűséget adhatunk kibontakozásuknak. *Marad a SE-SE, amit olyan „közepes” variánsnak foghatunk fel, amely azt mondja, hogy „semmi lényeges változás nem fog történni”. Ezzel mentesülünk a tárgyalása alól. Marad továbbá az OP-SE, amely Ny felől csillant fel némi reménysugarat. Ez nem fog jelentősen javítani a köztes sáv külgazdasági környezetén, még akkor sem, ha feltételezzük, hogy K-en a helyzet nem romlik. Végül marad a látószögünkben az SE-PEPE, amely 70%-ban a jelenlegi nyugat-európai tendenciák fennmaradását feltételezi, a szovjet „tetem” szétesésének erősödése mellett – nos, ez a mainál jóval kedvezőtlenebb nemzetközi környezeti viszonyokat valószínűsít Kelet-Közép-Európa számára.*

A MAGYAR POLITIKAI ERŐTÉR 2020-BAN

Andor László

Bevezető gondolatok

A magyar társadalom nem kevés ad hoc és implicit jóslattal indult neki a rendszerváltásnak. Az egyik leggyakrabban idézett, aforisztikus előrejelzés Ralf Dahrendorftól származik. Az Angliában működő német professzor sokat emlegetett mondása szerint a politikai rendszerváltáshoz hat hónap, a gazdasági átmenethez hat év, a kulturális átalakuláshoz pedig hat évtized kell.

Milyen előrejelzést implikál a dahrendorfi gondolat?

1. A politikai rendszerváltás az alkotmányozás viszonylag rövid szakasza után lezárul, a rendszer minősége, alapvető szerkezeti elemei tekintetében a továbbiakban változás nem várható.
2. A politikai kultúra átalakulása 2020 körül még csak félúton lesz, és körülbelül a XXI. század közepére várható, hogy a magyar politikai kultúra hasonul a nyugat-európaihoz.
3. A gazdasági átmenetnek önálló menetrendje van, sikere és eredményessége nem áll összefüggésben sem a politikai rendszer formálódásával, sem a kulturális átalakulással.

A Dahrendorf-paradigma és követői szerint a poszt-kommunista átmenet jól kiszámítható, előre felmérhető folyamat, amelynek végállomása is meghatározható: a volt szocialista országok át fogják venni a kontinens nyugati felének társadalmi, politikai és kulturális normáit. Még csak azt sem feltételezhetjük, hogy regionális vagy nemzeti sajátosságai komoly szerepet játszanak a jövőben; ezek legfeljebb apró módosításokat idézhetnek elő egy alapvetően közös és általános forgatókönyvben.

A hazai publicisztikába és társadalomtudományi irodalomba ebben a leegyszerűsített formában beivódott dahrendorfi paradigma rokon vonásokat mutat a rendszerváltás, a globális peresztrojka másik nyugati ideológusának, az amerikai Francis Fukuyamának azon gondolatával, miszerint a gorbacsovi reformok által elindított változások a történelem végét jelzik. Fukuyama szerint azért volt ez elmondható, mert a kommunizmus lehanyatlásával megszűnt az utolsó ideológiai kihívás is a szabad piacgazdasággal és a liberális demokráciával szemben. (Fukuyama számolt még ugyan az iszlám és a különféle agresszív nacionalizmusok jelenlétével, ezek ellenállását azonban inkább egyfajta utóvédharcnak, és nem reális alternatívának tekintette.)

Fukuyama sokat idézett és sokat bírált gondolatmenetéből igen fontos észrevennünk, hogy az amerikai gondolkodó a kelet-európai változásokat világtörténelmi jelentőséggel ruházza fel, régiókat tulajdonképpen a világtörténelem kulcsának tekinti. Nemcsak a saját jövőnk szempontjából kell tehát feltennünk a kérdést: valóban véget ért a történelem a volt szovjet blokk országokban? Valóban megnyugtatóan rendezték a bekövetkezett politikai fordulatok a volt szocialista országok gazdasági és társadalmi helyzetét? Valóban minden a legnagyobb rendben folyik 1989 óta, és e folyamat vége kizárólag az Európai Unió eszmeiségében megtestesülő paradicsomi állapot lehet?

Azokban az országokban, amelyek 1997 nyarán meghívót kaptak az Európai Unióba való belépést előkészítő tárgyalásokra, nem teljesen megalapozatlan a kormányok által folytatott sikerpropaganda. Tőlünk délre és keletre azonban az állandósuló válság jelei mutatkoznak. A sikeres modernizáció szigetei itt-ott felbukkannak ugyan, de az elmaradottság tengere veszi

körül őket, és az államszocializmus viszonylagos létbiztonsága is megszűnt a kelet-európai országokban élő tízmilliók számára. Mivel pedig ez a térség nem szigetelhető el a csatlakozás első körébe kijelölt államoktól (erre komoly kormányzati szándék sem mutatkozik egyelőre), a leszakadók válságai erőteljesen kihathatnak a felzárkózóban levő országokra is.

A felzárkózás és leszakadás dilemmája, a nyugati modernitáshoz való csatlakozás esélyei és a keleti perifériára való kisodródás veszélye közötti egyensúlyozás és útkeresés az a tényező, amely leginkább meghatározza a magyar társadalom következő évtizedeit, és benne a politikai rendszer alakulását is. Dahrendorf, Fukuyama és mások az átalakulás egy lehetséges kimenetelét vázolták fel. A kilencvenes évek, a tényleges átalakulási folyamat tapasztalatai alapján azonban egy sor független változatot kell még megvizsgálnunk, és át kell tekintünk, melyek azok a függő változók, amelyek alapján ítéletet mondhatunk a politikai erőter alakulásáról. Ezt követően választhatók fel a politikai folyamatok alternatív forgatókönyvei az egy emberöltő utáni időszakra.

1. A politikai jövő független és függő változói

A társadalmi és politikai folyamatokban az okok keresésekor és az okozatok vizsgálatakor némi leegyszerűsítéssel független és függő változókról beszélhetünk. A matematikai fogalmak alkalmazása annyiban indokolt, hogy a racionális társadalomtudomány nemcsak a természeti, de a társadalmi folyamatokban is feltételezi a függvényszerű kapcsolatokat, törvények uralmát, miközben – és ennyiben fel kell ismernünk e fogalmak korlátait – el kell ismernünk, hogy az alkalmazott változók mérhetősége felettébb problematikus, és a felismert kapcsolatok képletszerű összefoglalása gyakorlatilag lehetetlen.

Az előrejelzés korlátainak felismerése nem jelenti az előrejelzés lehetetlenségéről szóló állítások elfogadását. Ez utóbbit diktálná a posztmodern, a nyolcvanas-kilencvenes években elterjedt, s Magyarországon is divattá vált szellemi irányzat. A posztmodern felfogás szerint a történelem pontszerűvé válik: visszatekintve nem más, mint diskurzusok összessége, előretekintve esetleges, kiszámíthatatlan, sőt befolyásolhatatlan is. E felfogás részletekbe menő bírálata ezúttal nem feladatunk, az elhatárolódás azonban fontos. Ha nem is megjósolható a jövő, bizonyos folyamatok előrejelezhetőek, a különféle távoli jövőalternatívákkal való megismerkedésnek pedig éppen a jelen és a közeli jövő befolyásolása szempontjából lehet jelentősége.

1.1. Független változók

A belpolitikai folyamatokat alakító független változók között elsősorban a külpolitika és a gazdasági helyzet szerepét kell megvizsgálnunk, és itt kell említést tennünk bizonyos demográfiai tényezőkről is.

A külpolitikai meghatározottság szempontjából térségünkben döntő szerepe van és lesz az európai és az atlanti integráció előrehaladásának, valamint a kelet-európai, és különösen az oroszországi viszonyok konszolidációjának. Ez a kettős külpolitikai determináció, amely hazánk esetében már évszázados hagyománynak tekinthető, maga is a legtágabb világpolitikai folyamatok függvényének tekinthető. Maga is beágyazódik ugyanis a három tőkés centrum (USA, EU és Japán) versengésének viszonyrendszerébe, valamint a centrumok és a perifériák (Észak-Dél) látens és nyílt ellentmondásaiba. A szakirodalom, a politikai retorika és publicisztika gyakran hivatkozik e jelenség megragadása érdekében az úgynevezett globalizációra, mint az utóbbi két évtized sajátos és drasztikus átalakulására.

A globalizáció létező folyamat, nemcsak ideológia, de nem annyira új, mint sokan feltételezik. A világgazdasági kötelékek több évszázados, ha nem évezredes múltra tekintenek vissza. Ami fordulatszerű változáson ment keresztül a múlt század végén, majd újból a legutóbbi két évtizedben, az a *távoli társadalmak egymásra hatásának sebessége*. A gazdasági és politikai láncreakciók korábban is végigfutottak a világon, de ma ez sokkal gyorsabban történik, mint akár két-három évtizeddel ezelőtt, s ez önmagában is megnehezíti a különféle előrejelzési kísérleteket, növelve azok bonyolultságát és hibahatárát.

A kis államok számára adottságként kezelendő külpolitikai determinációhoz hasonló jelentőségű szempont a gazdaság prosperitása, ami persze nem tekinthető teljesen független változónak, hiszen a gazdaságban nem természeti folyamatok játszódnak le, és a politikai történéseknek és döntéseknek is komoly visszahatásuk van a gazdasági folyamatok alakulására. A gazdasági teljesítmény nagyban befolyásolja a társadalmi kohézió alakulását, ami a belpolitikai konfliktusok mennyiségét és minőségét határozza meg.

A globalizáció fejezetén belül elemzett jelenségcsoport új eleme az ezredforduló időszakában az úgynevezett kelet-ázsiai kihívás, vagyis a rendkívül hatékony, feltörekvő ázsiai nemzetgazdaságok megjelenése a világpiacokon. Ez a dinamikus országcsoporthoz önmagában is heterogén, hiszen magában foglal egy olyan klasszikus tőkés nagyhatalmat, mint Japán, egy gigantikus reformkommunista országot (Kína), valamint több kis-, közepes és nagyméretű tőkés gazdaságot, amelyek hol felemás demokráciák, hol brutális diktatúrák vezetése alatt foglalnak el egyre szilárdabb pozíciókat a világgazdaság élmezőnyében (Dél-Korea, Tajvan, Malajzia, Thaiföld, Indonézia, Szingapur stb.). Magyarországról nézve ezzel az országcsoporthoz a közvetlen külpolitikai ráhatás szempontjából nem szükséges foglalkozni, mivel a nagyhatalmi rivalizálás európai erőterében még a legerősebb ázsiai országok (Japán és Kína) sem jelennek meg. Annál inkább megvizsgálandók azonban a közvetett hatások, úgymint elsősorban a kelet-ázsiai (elsősorban kínai, vietnami és indonéz) bérszínvonal lefelé húzó hatása a világ összes ipari rendszerében, másodsorban pedig a japán eredetű munkaszervezeti formák hatékonysági megfontolásokból történő átvétele más kontinenseken, és ennek kihatása a társadalmi és politikai viszonyokra. Ez utóbbi hatás a nyugat-európai gazdaságokban egyértelműen kimutatható (toyotizmus), aminek az EU-csatlakozásra váró országokban is komoly következményei várhatók.

Az objektív, külső determinációk mellett középtávon független változóként kezelhetjük a politika szubjektív tényezőit is. Bár minden korszak a maga igényei szerint termeli ki a neki megfelelő, a történelem által diktált feladatoknak eleget tevő politikai elitet, a történelmi töréspontokon kialakuló politikusi generációk átöröklődnek az ilyen időszakokat követő évtizedekre. Jelen körülményeink között feltételezhetjük, hogy a jövő század harmadik évtizedére a rendszerváltás politikai generációja szinte teljesen kicserélődik, és ez a maitól eltérő politizálási stílusnak és nézeteknek nyit majd utat.

A rendszerváltás első parlamentjének politikai pártjaiban nagy számban volt jelen az a generáció, amely a negyvenes évek második felének koalíciós éveiben, valamint 1956-ban alapozta meg politikai felfogását és kultúráját. Jelen volt a kilencvenes évek első felében egy középgeneráció is, amely 2020-ra eléri az 1990-ben legidősebbek életkorát, de az ő kicserélődésük is hamar megkezdődött, és valószínűleg nem lesz indokolt, hogy ők az 1990-es idősékhöz hasonló nagy számban maradjanak az aktív politikában.

A jövő évszázad első évtizedeiben bekövetkező politikai generációváltás egyben azt is jelenti, hogy a rendszerváltás időszakát terhelő ideológiai ballasztok és politikai elfogultságok a fordulatot követő harminc év után már feloldódhatnak, eltűnhetnek. Már az 1994-es parlamentben megjelent egy újabb generáció, az MSZP-frakció harmincas-negyvenes korosztálya, akik az 1989-et megelőző másfél-két évtizedben a KISZ-ben szocializálódtak, de az

államszocialista reformokat maga alá temető rendszerváltás kisodorta őket a politikai karrierlehetőségek főáramából. Az ő visszatérésük már 1994-ben új szint hozott a politikába, mégpedig *a pragmatizmus megerősítésével*. 2020 körül viszont már ők lesznek a kiöregedő generáció, bár még jelentős vezető pozíciókat tarthatnak a kezükben.

Az 1994-ben visszatért KISZ-generációhoz hasonlóan a politikai érettség életkorán valamivel túl lesz már 2020-ra az első FIDESZ-generáció, amelynek tagjai az ötvenes évek vége és a hatvanas évek közepe között születtek. Belőlük csak egy-két évtizeddel később lehetnek a rendszerváltás nagy tanúi, 2020 körül ők még kormánytiszségek birtokosai vagy várományosai lehetnek, tekintve, hogy a rendszerváltás történelmi eufóriájával olyan erkölcsi és politikai tőkére tettek szert, ami egy életen át e két tucát – ma még mindig – fiatal ember politikai üzemanyaga lehet.

1.2. Függő változók

A politikai jövőkép függő változói közül kiemelkedő jelentőséggel bír a kormányzati rendszer, a pártrendszer és a politikai kultúra alakulása.

A kormányzati rendszer igen tág kategória, elsősorban az államhatalmi ágak alkotmányos elrendezését értjük alatta. Ennek elemzése során foglalkozhatunk olyan kritériumokkal, mint az alkotmányosság, a jogállamiság és a parlamentarizmus, amelyeket a napjainkban uralkodó politikaelméleti felfogás a demokratikus berendezkedéssel azonosít. A történelem végét hirdető elméletek szerint ennek a berendezkedésnek a beláthatón túli jövőben már nincs alternatívája. Nézetünk szerint azonban – ha tekintetbe vesszük a felsorolt független változók adta eshetőségeket – e kormányzati modell alternatíváival, de legalább is instabilitásával hosszú távon számolni kell.

Míg a kormányzati rendszert inkább statikus tényezőnek tekintjük, egy lépést teszünk a politika dinamikus elemzése felé a pártrendszer elemzésével. A pártrendszer közvetíti a társadalomban kialakult erőviszonyokat az államhatalom felé. E közvetítés döntően a rendszeres parlamenti választások során történik meg, a pártrendszer struktúrája azonban rendszerint ennél hosszabb távú tendenciákat képez le. Ennek fő oka, hogy a politikában megjelenő két alapvető tényező: az érdek és az ideológia egyaránt a társadalom szerkezetéből táplálkozik, és így csak viszonylag lassan változtatja jellegét, és ritkán mutat törésszerű változásokat.

Egy kialakult pártrendszerben aszerint beszélünk erőviszonyokról, hogy mely párt vagy pártok határozzák meg a politika arculatát, melyek vannak legnagyobb hatással a közélet különböző fórumaira, mindenekelőtt a végrehajtó hatalomra. Így például hosszú távon Magyarországon is kialakulhat egyfajta kétpártrendszer, mégpedig szocialista-konzervatív váltógazdálkodással, ami a politikai rendszer westminsterizálódásának velejárója lehet. Alternatív lehetőségként létrejöhet sokpártrendszer szociáldemokrata hegemoniával, ami az európai periféria jellegzetes formációja, s az európai integráció kedvező alakulásával, a csatlakozás 2002-2010 közötti megvalósulásával alakulhat ki. Végül pedig létrejöhet egy hegemonia nélküli, versengő sokpártrendszer, amit leginkább a francia struktúrához hasonlíthatunk a jelentősebb országok közül. Egy ilyen konstelláció a választási rendszer arányosításának következményeként alakulhat ki, és ebben az esetben – a patthelyzet permanens veszélye miatt – az is elképzelhető, hogy a valóságos politikai hatalom a parlamenti rendszeren kívülre helyeződik.

A pártrendszer vizsgálatának keretében foglalkozhatunk a politikai baloldal és jobboldal viszonyával, a kettő közötti konfliktus élességével és szimmetriájával. Megint csak megemlítendő, hogy a történelem végét hirdetők szerint a bal- és jobboldal megkülönböztetés

értelmét veszítette, nézetünk szerint azonban ez a polarizáció továbbra is az európai politika alapvető jellemzője marad. A baloldal-jobboldal megkülönböztetés, és e viszony tendencia-jellegű alakulása szorosan összefügg a társadalmi és kormányzati erőviszonyok alakulásával, vagyis azzal, hogy a különféle érdekképviselések közvetlen és közvetett formában hogyan tudják befolyásolni a politikai döntéshozatalt. A politika kulcskérdése marad továbbra is, hogy a munkavállalók és munkáltatók miként tudnak egyezkedni a mindenkori kormányokkal. A baloldal-jobboldal különbségtétel azonban éppen hogy nem a napi érdekarc szempontjáról szól, hanem arról, hogy a társadalmi fejlődést meghatározó hosszú távú döntéseket mely politikai erők tudják inkább befolyásolni.

A politikai jövő függő változói közé tartozik végül a *politikai kultúra*, ami lényegében a fent leírt ideológiai és érdekarc formáit, társadalmi szokásrendjét foglalja össze. A politikai kultúra milyensége tehát nagymértékben függ azoktól a konkrét feladatokról, amelyekkel egy társadalomnak, s azon belül a különböző csoportoknak szembe kell nézniük. Nemcsak tanulóképeségről van tehát szó, ahogy azt a Dahrendorf-paradigma alapján feltételeznénk. Nemcsak arról, hogy a magyar társadalom képes-e lemásolni a nyugati viselkedési formákat. Politikai magatartását ugyanis csak kisebb részben befolyásolják a máshol látott minták, sokkal nagyobb szerepe van a személyes tapasztalatoknak. Ez egy pragmatikus hozzáállást jelent, ami a magyar társadalomra sok más tekintetben is különösen jellemző. A pragmatizmus e vonatkozásban azt jelenti, hogy a politikai intézményeket azok hasznossága felől közelítjük, ami az eredeti funkciótól egészen távol eső felhasználást is eredményezhet.

A politikai kultúra szervezett formákban történő megnyilvánulásait egy adott országban alapvetően befolyásolja a *civil társadalom állapota*. Ez a fogalom a politikatudományi és szociológiai elemzések egyik közkezdelt, ám annál megbízhatatlanabb kategóriája. A társadalom autonóm, hatalmi megfontolásoktól mentes szerveződéseit és megnyilvánulásait hivatott leírni, mégis döntő szerepe van a politikai rendszer kereteinek kialakításában és működtetésében. A társadalomkutatók rendszerint a civil társadalom erősségét vagy gyengeségét állapítják meg. A magyar politika jövőjét leíró foratókönyvek szempontjából a civil társadalom erőssége két esetben játszhat komoly szerepet. Vagy egy kiegyensúlyozott demokratikus rendszer kiegészítőjeként és támaszaként, vagy pedig éppen ellenkezőleg: a legális parlamenti politika alternatívájaként, széles hálózatokban megszerveződő ellenmozgalomként.

2. Foratókönyvek

A politikai jövőképek független és függő változóinak megfelelő kombinációival kialakíthatók azok az alternatív foratókönyvek (szcenáriók), amelyek alapján elképzelhető, milyen politikai erőviszonyok uralkodhatnak a 2020-as évek Magyarországon. *Ezek a jövőképek tehát a külpolitikai és gazdasági determinációkhoz rendelnek hozzá belpolitikai állapotokat* (szereplőket, intézményeket, hatalmi viszonyokat). Az itt bemutatandó négy fejlődési pálya a lehetséges alapmodellek felvázolásának tekinthető. A politikai jövőképek nyilvánvalóan tovább árnyalhatók, soruk tovább bővíthető, amennyiben egyes, itt részletkérdésként kezelt mozzanatoknak önálló determináló erőt tulajdonítunk.

2.1. Európai integráció és kiegyensúlyozott fejlődés

Az úgynevezett euroatlanti integráció a kilencvenes évek külpolitikai konszenzusának egyik alapköve volt. Az euroatlanti jelző egyszerre fejezte ki az Európai Közösséghez, majd Unióhoz mint elsősorban gazdasági integrációhoz, valamint a NATO-hoz mint katonai tömbhöz való tartozás igényét. Ez egyben azt is jelentette, hogy az újonnan demokratizálódó

kelet-közep-európai államok, és köztük Magyarország is egyformán lojálisnak tekintette magát a nyugat-európai nagyhatalmak és az Amerikai Egyesült Államok irányában is.

Bár a kilencvenes évek politikai retorikája nem kis mértékű szkepszist és kritikai érzéket igényel, egy ilyen optimista scénárió sikere nem teljesen kizárt. Egy ilyen kedvező forgatókönyvnek azonban nemcsak az unión belüli feltételei vannak, hanem azon kívüliek is. Ilyen mindenekelőtt az, hogy a különböző nagyhatalmak, illetve a rivalizáló gazdasági régiók közötti verseny békés mederben folytatódjon, ami feltételezi a közöttük folyó koordináció fennmaradását és erősödését, ideális esetben az ENSZ keretében működő világszervezetek égisze alatt. Emiatt nem mellékes Magyarország szempontjából a világszervezetek sorsa, illetve működésük hatékonysága, mert csak ebben az esetben tartható maga az európai integrációs folyamat is civilizált és kiegyensúlyozott keretek között.

Amennyiben a nyugat-európai integrációs folyamatok nem sokkal maradnak el a tervezett programtól, és nem teszik próbára túlzottan a tagországok és a felvétel előtt állók gazdasági és politikai stabilitását, úgy elképzelhető, hogy a kilencvenes évek reformjai egy tartós és kiegyensúlyozott fellendülést alapoznak meg. Ennek igen kedvező hatása lenne a társult országok fejlődésére, nemcsak a gazdasági folyamatok alakulását tekintve, hanem az általános társadalmi, kulturális és politikai folyamatokat tekintve is.

Az 1997-es elképzelések szerint előrehaladó és megvalósuló euroatlanti integráció azt jelentené, hogy 2020-ra Magyarország mögött már két évtized NATO és másfél évtized EU-tagság állna. A maastrichti folyamat viszonylagos sikere és a tőkés centrumok békés együttműködésének fennmaradása esetén ez azt jelentené, hogy Magyarország számára a tőkés gazdaság és a polgári demokrácia intézményeit egy erős nemzetközi beágyazottság erősítené meg, és e keretek közül esetleges belpolitikai kezdeményezések útján sem lenne kimozdítható.

A kiegyensúlyozott gazdasági fejlődés és a stabil nemzetközi kapcsolatrendszer hosszú távon biztosíthatja a rendszerváltás nyomán kialakult magyar politikai rendszer stabilitását. Ez lényegében azt jelentené, hogy – a tőlünk nyugatra fekvő országokhoz hasonlóan – Magyarország az Európa Tanács által képviselt és oltalmazott politikai értékek jegyében fejlődne az elkövetkező évtizedek során, maradéktalanul tiszteletben tartva az emberi jogokat, a parlamenti pluralizmust és a jogállamiság elvét. Ez egyben azt is feltételezi, hogy a jövő század első évtizedeiben is a mérsékeltnek tekinthető politikai pártok határozzák meg a belpolitikai színpetet. A domináns pártok mérsékelt arcúata – Nyugat-Európához hasonlóan – akkor is megmaradhat, ha a liberális mező a jelenleginél is jobban összeszűkül.

A civil társadalom állapotát tekintve az európaizáció optimista forgatókönyve elsősorban azt jelentené, hogy a kontinens nemzeteinek közössége elegendő erővel tud fellépni a társadalmi autonómia hálózatainak védelmében, és a gazdasági hatalom koncentrációját ellensúlyozandó tényleges tartalommal tudja megtölteni a szubszidiaritás jelszavát. Ebben az esetben a civil társadalom szervezetei Magyarországon is inkább rendszerkonform kulturális tevékenységekre irányulnának, nem pedig a politikai hatalom szerveinek ellensúlyozására törekednének.

Amennyiben a jelenlegitől nem sokban különböző Európai Unió keretei között konszolidálódik a magyar politika, úgy nemcsak a mérsékelt politikai erők dominanciáját lehet előre jelezni, hanem azon belül a szociáldemokrácia, a mi esetünkben a Magyar Szocialista Párt kitüntetett szerepét is. Az EU perifériáján, kevésbé fejlett országaiban egyértelműen megfigyelhető a szociáldemokrácia hegemoniája, ami részben a közös európai szociális normák betartatásának igényével és ezzel összefüggésben a munkavállalók politikai érdekképviselőinek erősségével magyarázható. Legalább ilyen fontos, a szociáldemokráciát strukturálisan támogató tényező azonban az európai újraelosztás rendszere. Ez azt jelenti, hogy a

permanens redisztribúció (közös regionális, strukturális és mezőgazdasági alapok elosztása) eleve olyan pártokat igényel a kormányhatalomban, amelyek politikai filozófiájába jól illeszkedik ez a fajta gazdaságpolitika. Eszerint Magyarországon – hasonlóan a többi EU-tagjelölt országhoz – a szocialista párt egyfajta természetes kormánypárttá válhat, hosszú évtizedekre a kormányhivatalokhoz szögezheti magát, annak minden előnyével és hátrányával együtt.

A közkézen forgó politikai sztereotípiákkal ellentétben a szocialisták hegemoniája nem jelentene semmiféle veszélyt a multinacionális társaságok működésére. Éppen ellenkezőleg: a szociáldemokrata politikát lényegében a multinacionális tőke és a helyi munkásosztály kompromisszumaként és koalíciójaként kellene értelmezni. Az ilyen koalíciók feltételezik az ország gazdasági és politikai nyitottságát. Ez valóban azt is jelenti, hogy bizonyos helyzetekben a multinacionális tőke nagyobb befolyással bír a kormánypolitikára, mint a nemzeti tőkés csoportok, de a koalíció fennmaradása érdekében ez a munkásság nagy részének – döntően újraelosztás formájában történő – anyagi kompenzálásával történik.

Az európai periféria országaiban a szociáldemokrata modelltől olyan esetekben találunk eltérést, ahol a nemzeti kérdés megoldatlan és akut válságokat okoz (Írország, és kisebb mértékben Görögország). Magyarország esetében sem kizárt, hogy a sikeres EU-csatlakozás ellenére – a kisebbségben élő magyarok helyzete miatt – a nemzeti probléma tartósan fennmarad, és meghatározó hatást gyakorol a hazai politikai színpadra. Nem feltételezhetjük azonban, hogy a környező országok esetleges EU-csatlakozása önmagában megoldást jelent az ott élő magyarság problémáira. Amint azt Ausztria példája mutatja, az EU-tagság önmagában még nem feltétlenül csillapítja az agresszív nacionalista és rasszista tendenciákat, sőt esetenként még fokozhatja is azokat.

2.2. Periférikus fejlődés kiújuló válsághelyzetekkel

Az európai integrációs folyamat és különösképpen az újabb kibővítési forduló elmaradása beigazolhatja azokat a várakozásokat, amelyek szerint az EU a kilencvenes években kényszerhelyzetekben felelőtlen ígéreteket tett, és így illúziókat táplált a felzárkózni kívánó kelet-közép-európai társadalmakban. Ez önmagában még nem jelentené azt, hogy ezek az országok elszigetelődnének a nyugat-európai bloktól, de azt igen, hogy az újabb modernizációs hullám megint csak féloldalas, felemás eredményekkel járna. Az egyes területeken elért eredményeket más területeken felhalmozódó feszültségek és válságjelenségek kísérik.

A periférikus fejlődési pálya valósága tudatosulhat a társadalomban akkor is, ha az ország EU-csatlakozása bekövetkezik, de a csatlakozó volt szocialista országok másodrendű, nyíltan is diszkriminált helyzetbe kerülnek. Ez következhet be például azzal, ha a csatlakozási tárgyalások során oly módon változtatják meg az unió redisztribúciós rendszerét, hogy az új tagországok ne részesülhessenek azokból a támogatásokból, amelyeket az eddigi EU-periféria gazdaságai élvezhettek. A nemzeti kudarcélmény tehát nemcsak a csatlakozás elmaradásával, de annak megvalósulásával is bekövetkezhethet, ami új típusú sérelmi politikát gerjeszthet. A nemzeti elégedetlenség talaján, a nacionalista középosztály (kisvállalkozók, parasztság, hivatalnokréteg) bázisán a szélsőségesnek tekintett pártok számottevő parlamenti képviselőhöz juthatnak, de a forгатókönyv szerint erejük még nem elegendő ahhoz, hogy meg tudnák határozni a parlamenti politika napirendjét.

A ki-kiújuló kisebb-nagyobb válsághelyzetek, egyensúlyvesztések a centralizációs törekvések felé terelhetik a politikai elitet. A kormányzati rendszer további központosítása egyértelműen antidemokratikus jelleget öltene, ám ez a modernizációval, az Európa felé való meneteléssel a továbbiakban is igazolható lenne. Az európai jövő hangoztatásának azonban ebben az esetben már elég egyértelműen az lenne a szerepe, hogy a további szociális

áldozatokat elfogadtassa és elviseltesse a védekezésre egyre kevésbé képes, egyre inkább kiszolgáltatottá váló civil társadalommal.

A kilencvenes évek második felében a magyar parlamenti politika nem jár távol attól, hogy egyértelműen erre a pályára kerüljön. Az 1994-es választások után a sajtó és a szakértők a szélsőségek kudarcát, a mérsékelt irányzatok győzelmét és a választópolgárok bölcsességét ünnepelték, ezt követően azonban az egyik jelentős ellenzéki párt, a Független Kisgazda Párt visszavitte a parlament falai közé a nyugat-európai normák által kijelölt kereteket igencsak fenyegető politizálási stílust. Később más, akkor már kevésbé jelentős pártok, elsősorban a Kereszténydemokrata Néppárt mutatott elfajulási jeleket, ami miatt nyugati partnerei ki is tessékelték a kereszténydemokrata pártok nemzetközi szervezetéből.

A modernizáció kudarcai, a társadalmi feszültség kiújulásával járó problémák tovább fokozhatják a parlamenti pártok elfajulását, s az újabb parlamenti választások nem feltétlenül tudják majd kirekeszteni az országgyűlésből a nyugat-európai normáknak nem megfelelő politikai erőket. A tartós jobboldali kihívás esetén elképzelhető, bár nem szükségszerű, hogy ezzel szimmetrikusan, a parlamenti baloldalon is radikalizálódás következhet be. A Magyar Szocialista Párt mind ez idáig felettébb stabil pártként működött, és a négy éves kormányzati ciklus során imponáló frakciófegyelmet mutatott. Elképzelhető azonban, hogy a regionális különbségek fokozódásával, a társadalmi ellentétek mélyülésével, ellenzékbe szorulva, és különösen a jobboldali kihívásra adandó válasz kényszere alatt az MSZP is szétszakadhat, vagy más, radikálisabb baloldali párt is a parlamentbe kerülhet. Az 1998-as parlamenti választások időszakában erre csak a Munkáspártnak, illetve a vele esetleg szövetségre lépő MSZDP-nek lenne esélye, de ennek valószínűsége e pártok kóros összetétele és megújulásra való képtelensége miatt is egyre csökken. *Nem zárható ki azonban, hogy az ezredforduló időszakában, vagy az azt követő egy-két évtizeden belül új baloldali párt alakul.*

Egy új baloldali párt megjelenése elsősorban akkor valószínű, ha az MSZP továbbra is kritikátlanul viszonyul az európai csatlakozás programjához, és különösen az úgynevezett euroatlanti integrációs elképzeléshez. Ebben az esetben Magyarország sok más európai országhoz hasonlóan már európai problémaként élne meg sok olyan nehézséget, amelyeket eddig a rendszerváltás terheként élt meg, s az európai integrációhoz való kritikus hozzáállás – Skandináviához vagy a mediterrán országokhoz hasonlóan – alapot teremtené a radikális, kommunista, trockista, pacifista és környezetvédő hagyományokat ötvöző szocialista pártok működéséhez. Egy ilyen párt parlamentbe kerülése persze nemcsak az objektív helyzettől, de a választási rendszertől is függ. Az említett országokban a (listás) választási rendszer viszonylag könnyűvé teszi a kisebb pártok parlamentbe jutását, míg nálunk képviselőjük szándékosan korlátozott.

2.3. Szélsőséges nacionalizmus és háborús konfliktusveszély

A szélsőséges nacionalizmust közvetlen konfliktusforrásnak tekintette az elemzők jelentős része az 1989-es fordulatot követő néhány év során, amikor a gazdasági teljesítőképesség megrendülése, az államszocialista országok jövedelmi szintjének zuhanásszerű csökkenése a politikai stabilitást fenyegető tényezőnek mutatkozott, és sokak szemében átmenetinek tüntette fel a rendszerváltás demokratikus vívmányait. A weimarizálódás víziója volt ez, amely nemcsak egyes országok demokratikus jövőjét látta veszélyeztetve, de ezen keresztül az egész régió stabilitását, közvetve (a harmincas évek tapasztalataiból kiindulva) pedig az egész világ békéjét és biztonságát.

A weimarizálódás perspektívája fokozottan foglalkoztatta az elemzőket a délszláv polgárháború elhúzódása miatt, a balkanizálódás veszélyét is a régió politikai jövőjét alakító tényezők közé emelve. Az euroatlanti integrációs folyamat felgyorsítására tett ígéretek nyomán ez

a diskurzus elhalványult, a kettős integráció elakadása azonban ismét előtérbe állíthatja az efféle várakozásokat. Egy ilyen forgatókönyv feltétele nem egyszerűen a gazdasági fejlődés megrekedése és egy elhúzódó gazdasági és társadalmi válság kialakulása, hanem az is, hogy a térség sorsában érdekelt nagyhatalmak egymást keresztező, egymásnak ellentmondó impulzusokat adjanak a régió államainak. E szempontból valóban figyelmeztető a délszláv háború, hiszen annak előidézőjeként mindkét említett szempont (gazdasági válság és nagyhatalmi politikai zűrzavar) szerepet játszott.

A weimari köztársaság megszületését lehetővé tevő, de egyben annak végétét is meghatározó Párizs környéki békeszerződések instabil államstruktúrákat hoztak létre, és ezzel tűzveszélyes állapotokat teremtettek a Németország és a Szovjetunió közötti területeken. Az 1989-es rendszerváltást követően kialakult helyzet annyival rosszabb, hogy a szövetségi államok (Szovjetunió, Csehszlovákia, Jugoszlávia) felbomlása nyomán még elaprózottabb államszerkezet jött létre, amely különféle gazdasági és társadalmi válsághelyzetek esetén melegágya lehet a nemzetközi feszültségeknek és konfliktusoknak. Ilyen helyzetben a térség stabilitása két módon jöhet létre. Vagy egy hegemon külső hatalom befolyásoló tevékenysége (végső esetben beavatkozása) által, vagy pedig több külső nagyhatalom befolyásának kiegyensúlyozásával. Az előbbi helyzetben több apró konfliktus fordulhat elő, az utóbbiban kevesebb, de az már a nagyhatalmi összeütközés veszélyét is hordozza.

Ha a közép-európai térség stabilitása két, három vagy négy külső hatalom befolyásának egyensúlyteremtő hatásán nyugszik, úgy e relatív stabilitás törékenysége a nagyhatalmi erőviszonyok megváltozásával, illetve e változás anticipálásával mutakozhat meg. Ha egészen konkrétan német, amerikai, francia és orosz (esetleg ezen kívül angol és olasz) érdekeltségek egyensúlyozzák ki térségünket, úgy a német gazdasági, politikai és katonai erő felértékelődése, vagy ennek anticipálása felbátoríthatja a német szövetségben álló közép-európai nacionalizmusokat, mindenekelőtt a magyar és a horvát nemzeti törekvéseket. Súlyos belpolitikai válságok esetén a nemzetközi helyzet ilyesfajta percepciója agresszív fellépésekre és kalandor akciókra ösztönözheti a nacionalista erőket. Ilyen helyzet különösen akkor állhat elő, ha az ezredforduló időszakában nem sikerül konszolidálni az Egyesült Nemzetek Szervezetét és más olyan globális és multikontinentális szervezeteket, amelyek ez idáig a nagyhatalmi politika egyensúlyteremtő mechanizmusaiként funkcionáltak.

A belpolitikában ez a fejlődési pálya azt jelentené, hogy a parlamenti demokrácia szabályait vagy a nemzetközi együttélés normáit figyelmen kívül hagyó politikai erők hosszabb-rövidebb időre meghatározó pozícióba kerülhetnének az államhatalom csúcsain, vagy ennek veszélye tartósan fennállna. Utóbbi esetben a szélsőséges pártok a pusztá jelenlétükkel is hatást tudnának gyakorolni a kormányzati politikára, sok tekintetben politikájuk feladására, meghátrálásra tudnak kényszeríteni a kormányzó mérsékelt irányzatokat. Viszonylagos népszerűségük és a kormányzó erők hitelvesztése folytán ilyen esetben sem az igazságszolgáltatás, sem a szabad sajtó nem jelent kellő ellensúlyt és stabilizáló erőt a nagy társadalmi támogatottságot élvező, agresszív törekvésekkel szemben. Ilyen helyzetben a kormányzati rendszerben bekövetkező centralizáció foka messze meghaladhatja azt, ami az esetleges modernizációs kampányokhoz szükséges, és jellegében is nyilván más lenne.

A belpolitikában egy ilyen erőviszony-eltolódás nemcsak azt jelentené, hogy az agresszív irányzatok nagyobb teret nyernének a törvényhozó és a végrehajtó hatalomban, hanem azt is, hogy a politikai rendszer keretei válnának a szélsőséges politikai erők játékszerévé. A belső legitimáció meggyengülése és a külső támogatás elmaradása esetén a mégoly mérsékelt kormányzó erők is a demagóg ellenzék foglyává válhatnak (csakúgy, mint például a Német-kormány idején történt). A válságkezelő szerepben tetszelgő nacionalizmus felkorbácsolásával az állami politika részévé válhatnak az antiszemitizmus és a cigányellenesség elfeledettnek hitt elemei. Az idegengyűlölet és az intolerancia valóságos célpontja ez esetben a

multinacionális tőke lenne, amelynek rovására sikeres kampány esetén teret nyerhetnek különféle hazai tőkés csoportok és a középosztály is. Ezek az erők retorikájukban igyekeznék megnyerni szövetségesül a hazai munkásságot is, ám valószínűbb, hogy sikeres politizálás esetén annak is csak egy részét részesítenék kedvezményekben a nagy többség rovására.

Magyarországon háborús konfliktus kizárólag belső bázison nem érlelődhet meg, ahhoz vagy a nagyhatalmak politikai beavatkozására van szükség, vagy a környező államokkal kialakuló provokatív viszonyrendszer elmérgesedésére, vagy mindkettőre (a kettő kölcsönhatására). A kilencvenes évek második felében semmi határozottat nem mondhatunk arról, hogy hosszú távon az ilyen veszélyek akkor erősödnek-e fel jobban, ha Magyarország az előttünk álló tíztizenöt (esetleg még több) évben is kívül reked az Európai Unió falain, vagy pedig akkor, ha az erősítésjellegű schengeni határ választja majd el szomszédai háromnegyedétől, beleértve a Kárpát-medence kisebbségben élő magyarságát.

2.4. Forradalmi válság

A tőkés rendszer fejlődési lehetőségeinek kifulladás regionális, kontinentális, sőt globális méretekben is előidézhetheti egy forradalmi helyzet kialakulását, egy átfogó társadalmi átalakulás megindulását. Ezt az elméleti lehetőséget a rendszerváltás triumfalizmusa, az államszocialista rendszerek reform- és válságkorszaka, illetve a szovjet blokk összeomlása és a Szovjetunió felbomlása látszólag maga alá temette. Mindaddig azonban, amíg a rendszerváltások nyomán kialakult berendezkedések tartós és megnyugtató megoldást nem jelentenek az érintett országok és az azok sorsát árgus szemekkel figyelők számára, az ilyen fejlemények semmiképpen nem zárhatók ki. A tőkés társadalom, a piacgazdaság, a parlamenti demokrácia ugyanúgy egy tökéletlen és sokat kritizált rendszer marad, mint 1989 előtt. Ami eltűnt, az a rendszeralternatíva közvetlen jelenléte és fenyegetése. Ami megmaradt, a rendszer immanens ellentmondásai, újra- és újratermelődő feszültségei, amelyek nemcsak a volt államszocialista országokban és az azoknál sokkal nyomorultabb körülmények között tengődő, úgynevezett fejlődő országokban éleződhetnek ki, hanem a fejlettnak tekintett, erős és a nemzetközi rendszert meghatározó államokban is.

Akár az Európai Unión belül, akár azon kívül megtörténhet, hogy a tényleges döntéshozatal oly mértékben távolodik el a civil társadalomtól, hogy az általános és széles körű elégedetlenséget szül. A maastrichti folyamat (a monetáris unió létrehozása) egyébként is magában rejt egy ilyen elfajulás lehetőségeit. A forradalmasodás forгатókönyve esetén azonban a koncentrált gazdasági és politikai hatalommal szemben nem gyenge, hanem éppen hogy erős civil társadalom áll, amely képes a parlamenti struktúra ellenében fellépni. A civil szerveződések ilyen esetben messze nem politikamentes kulturális tevékenységekben merülnek ki, hanem politikai töltettel bíró alternatív hatalmi szervekké válnak, és esetleg saját fegyveres erő kiépítését is megkezdik, a hivatalos intézményrendszertől átvéve egyes államhatalmi funkciókat.

A döntési pozíciók társadalomtól való eltávolodása esetén fogalmazódhat meg a radikális demokratizálás igénye, amely nemcsak a politikai intézmények tökéletesítését, de a gazdasági folyamatok fölötti társadalmi ellenőrzés megteremtését is jelentheti. Ez a demokratizálási igény a polgári engedetlenség különböző megnyilvánulásain keresztül törhet utat magának, nemzetközivé terebélyesedő politikai mozgalmak keretében. Ezek a mozgalmak és megmozdulások egy határon összeütközésbe kerülhetnek a legális hatalommal, kettős hatalom alakulhat ki, vagyis a társadalom különböző csoportjai megosztottá válhatnak az állami szuverenitás és politikai lojalitás tekintetében. Polgárháborús helyzetek alakulhatnak ki, bár nem szükségképpen kell ezeknek valóságos fegyveres harcba torkollniuk.

A forradalmi helyzet nem egyszerűen abban manifesztálódik, hogy a parlamentben erősödnek meg a szélsőséges irányzatok, hanem abban, hogy maga a parlament és vele együtt a végrehajtó hatalom marginalizálódik a valóságos társadalmi folyamatok befolyásolása terén. A döntéshozatal más, közvetlen formái alakulhatnak ki, ami átmeneti jelleggel anarchikus állapotokat idézhet elő. A politika alakításának színhelyévé az utca válik, s a fennálló parlamenti és kormányzati testületek választási lehetősége arra korlátozódik, hogy vagy követik a tömegek közvetlenül kifejezett akaratát, vagy megpróbálnak ellenszegülni annak.

Az elektronikus korszak számos új technikai lehetőséget szolgáltat a társadalmi ellenállás és a polgári engedetlenség megvalósítására. Ez azonban nem jelenti szükségképpen azt, hogy egy forradalmi helyzetet nagygyűlések, a tömegek tényleges utcai összefüvetele nélkül kell elképzelnünk. Az Egyesült Államokban például éppen a nyolcvanas-kilencvenes évek hozták magukkal a sorozatos, többszázezer főt megmozgató demonstrációkat, amelyekre korábban csak elvétve volt példa. A technikai korszakváltás, a kibertér kitágulása tehát igazából nem helyettesíti, hanem – a szervezés, a lebonyolítás és a közkapcsolatok formálása tekintetében – megkönnyíti a tömegdemonstrációk megvalósítását ott, ahol arra ok és igény adódik.

Magyarországon a jelenleg létező politikai és társadalmi szerveződések között nem igazán találhatunk olyat, amelyek egy ilyen radikális demokratizálási kezdeményezés bázisát jelenthetnék, sőt képesek lennének kiélezett helyzetekben a nyílt konfliktusok felvállalására. Ahhoz tehát, hogy ilyen helyzet alakulhasson ki, új mozgalmaknak kell létrejönniük, mégpedig az euroatlanti csatlakozás kísérőjelenségeként. Amennyiben ezek az erők az elkövetkező tíz év folyamán kezdetleges formában megjelennek, úgy – az euroatlanti integráció negatívumainak bírálatából – elegendő erkölcsi és politikai tőkét tudnak felhalmozni ahhoz, hogy egy későbbi válsághelyzetben, egy új társadalmi rend igényének felmerülése esetén vezető pozícióra törjenek.

A rendszerváltás időszakában megszületett, s a kilencvenes években domináns politikai erők egy forradalmi válsághelyzetben nemcsak hogy meggyengülhetnek, de végső felmorzsolódásukra is sor kerülhet. Különösen akkor, ha egyidejűleg nemzetközi kapcsolatrendszeik (a különféle internacionálék és más nemzetközi hálózatok) is szétzilálódnak. A korábbi vagy a ma is meglévő nemzetközi szervezetek romjain új, egymással is versengő világszervezetek jöhetnek létre, kontinentális vagy világméretben szembeállítva egymással az ellentétes ideológiájú politikai erőket.

A nemzetközi, illetve globális struktúrák átrendeződése nélkül sem Magyarországon, sem a térség más országában nem alakulhat ki tartós forradalmasodás, hiszen nemzeti vagy akár regionális elszigeteltségben minden forradalmi kezdeményezés eleve halálra ítéltnek tekinthető. Ahhoz tehát, hogy a rendszerváltás után harminc évvel ismét forradalmi átalakulással kelljen számolnunk a volt államszocialista országokban, és így Magyarországon, mély társadalmi válságnak kell kialakulni az OECD-országok jelentős részében, mindenneelőtt az európai országokban. Ennek valószínűsége e pillanatban nem tűnik számottevőnek, de egyáltalán nem zárható ki.

Összegezés

A hivatalos politika természetéből adódik, hogy mindig kötelességének érzi a lehető legjobb eredményeket megcélózni, és azokat reálisnak, elérhetőnek is hirdeti a társadalom előtt. Amennyiben a megvalósítás az ígéretektől és az elvárásoktól elmarad, úgy azért az előre nem látott körülmények, illetve a belpolitikai ellenfél (helyzettől függően a kormány vagy az ellenzék) a felelős. E tanulmányban igyekeztünk megmutatni, hogy *a társadalomtudomány talaján állva különbséget kell tenni a politikai retorika és a társadalmi valóság között, mert az utóbbi (a társadalmi valóság) olyan korlátokat is állíthat a közösségek cselekvése elé, amelyekkel az előbbi (a politikai retorika) nem akar számolni.*

Magyarországon – csakúgy, mint a többi közép-kelet-európai országban – a rendszerváltás, valamint a NATO- és EU-csatlakozási tárgyalások megindulása felkorbácsolta az ígéretést és a várakozásokat egyaránt. A politikai elit kötelességének érzi, hogy hirdesse a békés, boldog, demokratikus és piacgazdasági Európa eljövételét. Ezzel a felhőtlen jövőképpel kapcsolatban azonban befejezésképpen két problémára kell emlékeztetnünk. Az egyik az, hogy a politikai jövőképek fókuszába helyezett Európa-kép inkább a nyolcvanas évek Európájából, és nem a kilencvenes évek átalakulási folyamatából táplálkozik. Nyugat-Európa maga is átalakulóban van, és ez a folyamat hosszú távon a várakozásoktól eltérő irányba terelheti a csatlakozásra váró magyar társadalom fejlődését is. A másik probléma az, hogy a leggördülékenyebb integrációtól sem várható, hogy néhány évtized alatt a nyugat-európai fejlődési pálya centrumához közelítse a hazai állapotokat. Ezen az időtávon a legvalószínűbb forgatókönyv szerint Magyarország akkor is az európai periféria része marad, ha az ezredforduló időszakában tagsági viszonyt nyer bizonyos integrációs szervezetekben. *A XXI. század harmadik évtizedébe az életszínvonal, a gazdasági és politikai erőviszonyok tekintetében hasonló Magyarország léphet be, mint amit a kilencvenes évek közepéről ismerünk.* Bár a politikai diskurzus elsősorban határozott és számottevő javulást ígér ehhez képest, a külső körülmények kedvezőtlen alakulása esetén a jelenleginél lényegesen feszültebb és instabilabb állapotok is kialakulhatnak ugyanekkora valószínűséggel.

Felhasznált irodalom

1. Ágh, Attila: Defeat and Success as Promoters of Party Change: The Hungarian Socialist Party after Two Abrupt Changes, *Party Politics* 1997. 3.
2. Balázs Péter: *Az Európai Unió külkapcsolatai és Magyarország*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1996
3. Bartlett, David L.: *The Political Economy of Dual Transformations: Market Reform and Democratization in Hungary*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1997
4. Boilard, Steve D.: *Russia at the Twenty-First Century: Politics and Social Change in the Post-Soviet Era*, Harcourt Brace, Philadelphia, 1998
5. Brzezinski, Zbigniew: A Geostategy for Eurasia, *Foreign Affairs* 1997. 5.
6. Dahrendorf, Ralf : *The modern social conflict: an essay on the politics of liberty*, University of California Press, Berkeley, 1990
7. Feldsten, Martin: EMU and International Conflict, *Foreign Affairs* 1997. 6.
8. Fukuyama, Francis: *The end of history and the last man*, Free Press, New York, 1992
9. Heilbroner, Robert: *21st Century Capitalism*, Norton, New York, 1993
10. Huntington, Samuel: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon and Schuster, New York, 1996
11. Kaldor, Mary and Ivan Vejvoda: Democratization in east and central European countries, *International Affairs* 1997. 1.
12. Kourvetaris, George A. and Andreas Moschonas eds.: *The Impact of European Integration: Political, Sociological and Economic Changes*, Praeger Publishers, Westpoint, 1996
13. Pipes, Richard: Is Russia Still an Enemy? *Foreign Affairs* 1997. 1.

GAZDASÁGFEJLŐDÉSI ALTERNATÍVÁK

Lóránt Károly

Bevezető gondolatok

A magyar gazdaság fejlődési alternatíváinak megítélésénél mindenek előtt arról kell fogalmat alkotnunk, hogy a világ és különösen az a régió, amelybe tartozunk merre halad a következő évtizedben, esetleg évtizedekben. Általános tapasztalat ugyanis, hogy egy-egy ország – különösen, ha az a kisebb, nem történelemformáló országok közé tartozik – többé-kevésbé úgy fejlődik, ahogy azt környezete lehetővé teszi, vagy behatárolja. A magyar gazdaság perspektíváinak megítélésénél meg kell tehát válaszolnunk, hogy közvetlen környezetünk, Európa, merre tart a jövőben, ehhez pedig ismernünk kell a világban lejátszódó fő fejlődési folyamatokat.

Szent Ágoston, a IV. században élt nagy egyházi gondolkodó mondotta, hogy a jövőt nem ismerhetjük, hiszen az még nincs, a jövőről csak a múlt ismeretében mondhatunk véleményt. A múlt, a történelem ismeretében úgy gondoljuk, hogy két olyan történelemformáló erő van, ami meghatározta a társadalmak fejlődését: *a tudományos és technikai fejlődés és a társadalmak által vallott értékrendek (eszmék) változása.*

1. A társadalmak fejlődését meghatározó történelemformáló erők

1.1. A technika fejlődése

A történelem fejlődésében (ha egyáltalán beszélhetünk fejlődésről a történelemben) a tudományos és technikai ismereteket tarthatjuk első helyen meghatározónak, mert a tudományos és technikai ismeretek az a terület, ahol a mai emberiség leginkább eltér az évszázadokkal vagy évezredekkel ezelőtt élt elődeinktől. A történelemben jól láttuk, hogy *a technika fejlődése* (akár a haditechnikáé, akár a gőzgép, gépkocsi, számítógép megjelenése) hogyan *alakította át a társadalmakat.* Új és újabb szakmák, termelési módok jelentek meg, a társadalom hagyományos keretei felbomlottak, új társadalmi viszonyok alakultak ki. Például az ipari forradalommal a rendi társadalmak felbomlottak, de felbomlottak a hagyományos nagycsaládi közösségek is. A céhek átadták helyüket a modern gyáriparnak, a nagyipari munkásságnak. A XX. század végén azután ugyancsak a technikai fejlődés függvényében megfigyelhettük a XIX. század társadalomformáló erőinek ismételt átalakulását. A technikai fejlődés eredményeként megszűnt az igény a nagy tömegben együtt dolgozó munkaerőre: az automatizálás egyre inkább helyettesítette az embert. A nagyvállalatok elnéptelenedtek, a munkaerő az ember személyes jelenlétét nélkülözni nem tudó szolgáltatásokba áramlott át, de ugyanakkor individualizálódott is, a munkahelyek elaprózódtak, ami jelentősen átalakította az egyes társadalmi rétegek érdekérvényesítési lehetőségeit.

A múlt század végétől kezdve a modern munkásosztály már sikerrel szervezte meg önmagát érdekeinek védelmére és a XX. század közepére igen komoly érdekvédelmi szervezeteket hozott létre, amelyek segítségével megvalósította azt az államberendezkedést, amit jóléti államnak hívtunk.

A technikai fejlődés ezt az érdekérvényesítő képességet ásta alá, mert megszűntek azok a nagyüzemek, ahol emberek tízezreit lehetett bizonyos érdekvédelmi célok érdekében megszervezni. A XX. század végére az érdekvédelem gyengülésével a jóléti állam eszméje mint uralkodó eszme lehanyatlott, és jórészt magával rántotta magát a jóléti társadalmat is.

A jövőben a mai tendenciákat figyelembe véve az várható, hogy a tudományos és technikai fejlődés két fő területen lesz gyors, társadalomalakító hatású.

Továbbra is gyors lesz a fejlődés az információ tárolás, -feldolgozás és -továbbítás területén. *Az információs forradalom a következőkben jelent változást a korábbiakhoz képest:*

- a munkavégzések egyre nagyobb része valamilyen információ feldolgozásához, vagy önálló alkotó tevékenységhez kapcsolódik, amihez nem kell egy meghatározott munkahely, hanem bárhol elvégezhető, akár a munkavállaló (alkotó) otthonában, ami esetleg a Föld ellenkező oldalán található, mint ahol a munkát kiadják,
- egyetemek, kutató intézetek kapcsolódhatnak össze a földkerekségen, hiszen a kutatási eredményeket továbbítani, vagy az információs technológia segítségével létrehozott konferenciákon megvitatni már ma is rutintevékenységgé számíthat,
- azonos érdeklődésű emberek teremthetnek szoros kapcsolatot az egész világon, ami újfajta közösségeket hozhat létre.

E hatások együttesen egy globális világtársadalmat hoznak létre, amelynek lényege, hogy *földrajzilag távol élő emberek kerülnek egymással kapcsolatba és gondolkodásuk, kultúrájuk kölcsönösen hatni fog egymásra*. Miközben tehát *a technikai fejlődés* egyfajta közösségek (a nagyvállalati munkásság, az azokra épülő szakszervezetek és pártok) befolyását nagymértékben csökkentette, *egy másik fajta közösséget teremt*.

A tudományos és technikai fejlődés másik fő iránya, ahol még jelenleg is tart a forradalmi változás, az a *biotechnológia*. A biotechnológia fejlődése főleg az emberek egészségéhez kapcsolódik és olyan *új etikai kérdéseket vet fel*, amelyekkel korábban nem kellett szembenézni.

Míg azonban a biotechnológia fejlődést nagyobb távlatban tartjuk társadalomformáló erőnek, az információs technológia (és minden, ami ehhez kapcsolódik) a közvetlenül előttünk álló időszakban lesz a fejlődés meghatározója.

1.2. Az értékrendek átalakulása

A gazdaság és társadalom fejlődésében a technikai fejlődést tartjuk elsődlegesnek, mert a technikai fejlődés abszolút jellegű: amire egyszer az emberiség rájött, annak legnagyobb része örök ismeretként megmarad, és befolyásolja a gazdasági és társadalmi életet. Az értékrend azonban olyan, amit ciklikusan változónak tarthatunk. Az értékrendben is legfontosabbnak azokat a tanításokat tartjuk, amelyek arra adnak választ, hogy az emberi közösségekben milyenek legyenek a politikai és gazdasági alá- és fölérendeltségi viszonyok, a jövedelemelosztás, vagyis hogy milyen osztályokból, rétegekből álljon a társadalom, és hogy ezek hogyan viszonyuljanak egymáshoz.

A feudális társadalmakban a társadalom tagozódása örökérvényű, gyakran isteni eredetűnek tartott volt. A polgári forradalmak ezt szétérték, és létrehozták a jog szempontjából való egyenlőséget. A szocialista forradalmak és általában a szocialista mozgalmak az emberek anyagi egyenlőségét kívánták megvalósítani.

Az értékrend szempontjából a következő évtizedekben az fontos, hogy az Európát a második világháború után jellemző kereszténydemokrata-szociáldemokrata konszenzus – amelynek lényege a jóléti állam – megrendült, helyét egyre inkább *a szociáldarwinista eszméket valló neoliberálisizmus* veszi át, amely a társadalmat küzdelemnek fogja fel, ahol győztesek és vesztesek vannak, és mindenki maga tehet arról, hogy mely kategóriába kerül (a legjobban rátermett él tovább). E téren azonban az ideológiai harc még nem dőlt el, de arra számíthatunk, hogy *a következő évtizedeket domináns módon a neoliberális ideológia fogja befolyásolni*.

1.3. A globalizáció

A tudományos és műszaki fejlődéssel, valamint az értékrend átalakulásával a világban egy olyan jelenség alakult ki, amelyet *globalizációnak* neveztek el. A globalizáció része a már említett információs társadalom, a földrajzilag távol eső társadalmak egymásra hatása, de e mellett a globalizációnak gazdasági és társadalmi szempontból is igen fontos meghatározó eleme a neoliberális eszmékből következő *globális tőke* mozgás.

A neoliberális gazdasági elmélethez szorosan kapcsolódnak azok a társadalomfilozófiai elvek is, amelyek a korábbi, a társadalmi szolidaritásra épülő jóléti állam eszméjét az egyéni felelősségvállalással helyettesítik. E filozófia jegyében a korábbi, *az egyenlő életesélyre való törekvést felváltotta az egyenlőtlenségek korlátlan növekedésének helyeslése*, a munkanélküliség „természetes” rátájának, a szegénység természetes mivoltának elfogadása.

Hívei szerint a neoliberális elvek alkalmazásának gazdasági fellendüléshez kellett volna vezetnie, amelyben a növekvő hatékonyság következtében még a vesztesek is jobban járnak. *A valóságban ennek éppen az ellenkezője történt:*

- a gazdasági növekedés lelassult és erős konjunktúraciklusok jellemzik;
- a pénztőke szabad áramlása – a hírközlésben lejátszódott forradalom által is segítve – korábban soha nem látott spekulációs tevékenységhez vezetett. A féktelen spekuláció már egész földrajzi régiók gazdaságát (Délkelet-Ázsia) rombolta le;
- a termelőtőke szabad áramlása csökkenő munkabérek, munkanélküliséget, állandó létbizonytalanságot eredményezett;
- a liberalizáció és a dereguláció hatására a gazdaságpolitika ellenőrzése egyre inkább kikerült az egyes nemzeti kormányok hatásköréből, és demokratikus eszközökkel nem ellenőrizhető nemzetközi pénzügyi központok, multinacionális vállalatok kezébe megy át;
- erőteljes jövedelem differenciálódás indult be, egyrészt az egyes országokon belül, másrészt az egyes országok között;
- a pénz és termelő tőke jelentős koncentrációja figyelhető meg, a tényleges hatalom egyre kevesebb multinacionális vállalat kezében koncentrálódik;
- az egyes országok társadalmi egyre inkább kettészakadnak egy szűk, igen gazdag és egy egyre inkább elszegényedő, széles társadalmi rétegre. A nemzetközi pénzintézetek és a multinacionális cégek vezetőiből kialakulóban van egy „világelit”, amely identitásában nem az adott ország társadalmának érdekei, hanem a hatalmát (és kiemelkedő jövedelmét) biztosító nemzetközi pénzügyi szervezetek felé elkötelezett.

2. A jövő társadalmi a jelenlegi tendenciák folytatódása esetén

2.1. A globális káosz forgatókönyve és a globális osztálytársadalom modellje

Ha a globalizációs folyamat az eddigi tendenciáknak megfelelően folytatódik tovább, akkor az egyre növekvő mennyiségű *spekulációs pénztőke a gazdasági ciklusok szélsőséges fel-erősödését és mély gazdasági válságokat hoz magával*. A jövedelemkülönbségek országokon belül és országok között tovább növekszenek, ami növekvő társadalmi feszültségekkel jár és egyes országokban szélsőséges politikai erők hatalomra jutását is előidézheti. A gazdaságpolitika irányítása egy szűk, demokratikus eszközökkel nem ellenőrizhető elit kezébe kerül, de tulajdonképpen még ők is ki lesznek téve a piaci hatásoknak, vagyis *a világgazdaság és benne az egyes országok egy ellenőrizhetetlen pénzügyi mechanizmus hektikus változásának*

lesznek alávetve. Az egyes országok gazdasági és nemzeti szuverenitása gyakorlatilag megszűnik. A világ egy tőketulajdonosokból, árutermelőkből, munkavállalókból és fogyasztókból álló konglomerátummá áll össze. Ez a *globális káosz forgatókönyve*.

Ez az állapot azonban hosszú távon nem maradhat fenn. A káoszból majd ki fog emelkedni egy politikai erő, ami rendet teremt. Ez a rend a jelenlegi tendenciák mellett könnyen egy *világméretű osztálytársadalom*hoz vezet, amelyben a hatalmat a hierarchikusan összeszerveződött tőketulajdonosok tartják a kezükben a szervezetlen tömeggel szemben. A társadalmi pozíciók örökletesek, nincs társadalmi mobilitás, az uralkodó elitbe – társadalmi méretekben – bekerülni nem lehet. Ez a *globális osztálytársadalom modellje*.

A fejlődés „*globális káosz*” modellje gazdasági és politikai instabilitás miatt nem hozhat gazdasági felemelkedést szélesebb társadalmi rétegek számára. Más a helyzet azonban a „*globális osztálytársadalom*” modelljével, mert ebben a modellben már rend uralkodik, és a politikai stabilitás hozhat gazdasági felemelkedést is. Ugyanakkor ez a modell sem hozhat gazdasági többlet-eredményeket, mondjuk egy regionális együttműködéshez képest, mert a ma ismert technika és előrelátható műszaki fejlődés mellett az egyre nagyobb méreteknek már nincs gazdasági hozadéka. Egy 100-300 milliós regionális piac egy normális oligopolista versenyhez elegendő számú cég számára biztosíthat gazdaságos üzemméreteket. A további tőkekoncentráció tehát hatékonysági érvekkel nem támasztható alá, az csakis a politikai hatalom koncentrálását szolgálja.

A globális osztálytársadalom elfogadható forma lehet az „*elitek*”, a tőketulajdonosok, de nem elfogadható a társadalmak szélesebb rétegei számára. A globális osztálytársadalom modellje ellentmond olyan évszázados európai értékeknek, mint a népszuverenitás, a népek önrendelkezési joga, a társadalmi igazságosságra való törekvés.

2.2. Regionális integráció

A globális osztálytársadalommal szemben egy választható modell a *regionális integráció*. Ez a modell azt jelenti, hogy egymás mellett lévő országok, amelyek együttesen már létre tudnak hozni egy 100-300 milliós piacot, előbb szabadkereskedelmi társulást hoznak létre, majd egyre jobban összehangolják gazdaságpolitikájukat, úgy, hogy a társulás hatékony gazdasági védelmet nyújtson a tagországoknak (mintapélda a Közös Piac). Egy-egy ilyen regionális integráció azután meghatározott kapcsolatba léphet más integrációkkal a valóban globális, tehát közös problémák megoldása érdekében, miközben megtartja azt a jogát, hogy gazdaság- és társadalompolitikáját a régió népessége kívánságának megfelelően alakítsa ki.

2.3. Európa jövője

Az elkövetkező évtizedekben arra kell számítani, hogy egyrészt folytatódni fog a globalizáció, ezen belül a tőke koncentrációja. A gazdasági és ennek következtében a politikai hatalom a jelenlegi fejlett országok egyre kevesebb számú multinacionális vállalata kezében fog összpontosulni. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan lejátszódik egy másik mozgás is, az egyes országok igyekezni akarnak gazdasági és politikai szuverenitásuk egy részét megőrizni, ezért regionális együttműködéseket kezdeményeznek, illetve a már meglévők hatékonyságát akarják majd növelni. Ebben a helyzetben a világ mintegy hét nagytérsegre bomlik, amelyek sajátos függő kapcsolatrendszerben lesznek egymással. A *vezető régió az észak-amerikai térség* maradhat még évtizedeken át. Ennek ellenpólusa *Kína és az ázsiai térség* lehet, ha megfelelő együttműködést tudnak kifejleszteni, mindenesetre e térségben a tényleges stabilizáló tényező Kína marad. Az *Európai Unió* a harmadik nagy integrációs központ, amelynek világgazdasági jelentősége hosszabb távon megmarad. A többi térség, így *Dél-*

Amerika, Kelet-Európa, az iszlám világ és Fekete-Afrika a következő évtizedekben a világ periferiái maradnak, bizonytalan gazdasági és politikai folyamatokkal terhelt.

Ebben a keretben az *Európai Unió egy viszonylag zárt egységet alkot*, hiszen kereskedelmének 80%-a a közösségen belül zajlik. Fejlődésére évtizedes távlatban ráüti a bélyegét a valutaunió – amelynek megvalósítása, a maastricht-i kritériumok teljesítése – restriktív gazdaságpolitikát kíván meg. A restriktív politika miatt e térségben a következő évtizedben igen mérsékelt marad a gazdasági növekedés, a munkanélküliség magas szinten marad, az integrációs források (a közös költségvetés) lassan növekszik, és mindez *kitolja a közép-európai országok csatlakozását a következő évtized második feléig*. Hosszabb távon az egységes valuta és pénzpolitika, valamint az *egyes tagországok szükségképpen eltérő fejlődési dinamikájából, helyzetéből származó ellentétek kiélezik a belső vitákat*. Ekkor vagy megerősödik az integráció eszméje, és ennek megfelelően az Európai Unió a jelenleginél lényegesen nagyobb központi költségvetést alakít ki, hogy az egységes valutából eredő feszültségeket megoldja, vagy megerősödik a nemzeti önzés, és ekkor az Unió, ha formálisan nem is, de gazdasági szempontból egyre inkább érdekvédő *szubrégiókra bomlik*.

A közép-európai országok és így Magyarország szempontjából is lényegében mindegy, hogy mikor lesznek az Európai Unió tagjai, mert a csatlakozásig az Unió úgy alakítja át finanszírozási rendszerét, hogy a belépők sem komolyabb támogatást, sem pedig piacokat nem kaphatnak. Amire számíthatnak, az csak az infrastruktúra (utak, hírközlési hálózatok) kiépítéséhez nyújtott kezdeti segítség, amelynek hasznát is az Unió gazdag országainak befektetői fogják látni (mert a támogatási pénzekből ők hozzák létre e létesítményeket, az ő tulajdonukba kerül, és az üzemeltetésből származó haszon is őket illeti, ha pedig ilyen haszon nem remélhető, támogatás sem lesz).

Kelet-Európa esetében a politikai és gazdasági bizonytalanság még évtizedeken keresztül tovább folytatódhat, mert a gazdasági stabilitáshoz politikai stabilitás kell, amely vagy diktatúrán vagy egy megizmosodott és politikailag is összetartó vállalkozói-tulajdonosi rétegen alapul. Az új tulajdonosi réteg helyzetének megszilárdulása azonban csak több évtizedes perspektívában várható, mert legalább egy generációnyi idő kell, míg a rendszerváltozás során (szükségképpen illegitim módon) szerzett vagyon a társadalom szemében legitimé válik. A politikai diktatúra „rendteremtése” is reménytelennek látszik, mert ahol erre példa volt (Dél-Amerika), ott ennek mindig a katonaság volt a bázisa, ami Kelet-Európában szintén szétesett. *Kelet-Európában tehát a következő évtizedekben zűrzavaros, hektikusan változó helyzettel kell számolnunk.*

3. Magyarország helyzete

A fenti helyzetértékelésből az következik, hogy *Magyarország a következő évtizedekben nem kaphat pozitív impulzust gazdasági környezetétől*. Nyugat-Európa irányából sem jelentősebb támogatásra, sem piacokra nem számíthat, a keleti kapcsolatokat pedig az állandó bizonytalanság jellemzi majd. Ehhez járul még, hogy a rendszerváltás során minden jövedelmezőbb iparág többségi külföldi tulajdonba került, és az 1998. évvel már megkezdődött a tulajdonnal kapcsolatos jövedelmek nagyarányú kivonása az országból.

Emiatt *a jelenlegi helyzet semmiféle optimista előrejelzésre nem ad okot*, de a legnagyobb bajt mégsem a kedvezőtlen külső és belső feltételek jelentik, hanem az, hogy *az ország gazdaságpolitikáját gyakorlatilag kialakító, ténylegesen uralkodó „elit” a neoliberais gazdaságfilozófiát erőlteti az országra*, ami nem is teszi lehetővé, hogy az ország jelenlegi helyzetéből kitörjön. Ez a politika folytatólagosan a hetvenes évek közepe óta tart és a rendszerváltás óta rosszabbodott, abban az értelemben, hogy még kevésbé felel meg az ország adottságainak.

3.1. A jelenlegi gazdaságfilozófia folytatódásának hatása

A jelenlegi gazdaságpolitikai kialakulását a 70-es évek közepének hitelfelvételeitől számíthatjuk, ami az ország nagyarányú eladósodásához vezetett. 1978-ban az adósság olyan mértéket ért el, hogy az ország fizetéseképtelensége közvetlen veszéllyé vált. Ekkor a gazdasági vezetés a helyes irányba változtatott a gazdaságpolitikán, ám az időközben bekövetkezett kamat-robbanás az országot adósságcsapdába ejtette, ami annyit jelent, hogy erőteljes forráskiáramlás mellett is növekedett az ország adóssága.

A 80-as években lehetőség lett volna a szovjet relációra kifejlesztett és az olajárrobbanás után már túlzottan bizonyult gépipar leépítésére, a világpiacon versenyképesebb ipari szerkezet létrehozására. Ám az egyre inkább felülkerekedő neoliberális gazdaságpolitika ezt megakadályozta, *az uralkodó közgazdasági paradigma ugyanis az volt, hogy a gazdasági szerkezetnek piaci hatásra kell változni*, ami természetesen képtelenség volt, hiszen az egyedi vállalatoknak nem volt forrása a szükséges átalakításhoz. Az iparszerkezet változatlansága azt jelentette, hogy a magyar gazdaság egy, a világpiacon versenyképtelen vállalati szerkezet mellett tért át a piacgazdaságra, vagyis nyitotta meg piacait a külföldi cégek versenye előtt.

A rendszerváltás idején az akkorra már teljesen *felülkerekedett neoliberális szellemű gazdaságpolitika olyan intézkedés-sorozathoz vezetett*, amely az elkerülhetetlennél messze nagyobb veszteségeket és hosszú távú megkötöttséget okozott az országnak. Ezek közül a legfontosabbak a következők voltak:

- még 1989-ben a magyar politika javasolta a Szovjetunióknak, hogy az egymás közötti kereskedelemben térjünk át a dollár elszámolásra. Ezzel a javaslattal a szovjet relációjú rubelaktívum felhalmozódását kívánták elkerülni. Az áttérés az akkori külkereskedelmi szerkezetben évi másfél milliárd dolláros veszteséget okozott hazánknak, és máig tartó hatása az orosz relációjú 1 milliárd dollár körüli passzívum;
- a rendszerváltás kezdetén mintegy két év alatt gyakorlatilag minden importkorlátozás megszűnt, anélkül, hogy a hazai ipar és kereskedelem megfelelő védelmet kapott volna. Ezt a hatást felerősítette a privatizáció, amelynek során minden jövedelmezőbb iparág többségi külföldi tulajdonba került, beleértve még az infrastruktúra jelentős részét is (például vízszolgáltatás). Ennek két következménye lett: egyrészt a magyar ipar és mezőgazdaság bel- és külföldi piacainak nagy részét elvesztette és hatalmas külkereskedelmi hiány alakult ki a gazdaság többé-kevésbé magyarnak tekinthető részében. Ez a hiány vezetett 1995-ben a Bokros csomaghoz és vezet majd jelentős további korlátozásokhoz. Másrészt a külföldi tulajdonosok jövedelmük egy részét kiviszik az országból (ami egyébként természetes), és ezzel jelentősen rontják a fizetési mérleget;
- 1991-ben négy olyan törvény született, amelyek – a külső eladósodást követően – nagyarányú belső eladósodást hoztak létre. Ezek a Számviteli-, a Pénzügyintézeti-, a Csőd- és a Jegybanktörvény. E törvények olyan feltételeket írtak elő, amelyek vagy eleve teljesíthetetlenek voltak, vagy pedig irreálisan nagy áldozatokat követeltek. E törvények hatására első lépésben egy csődsorozat következett be, amelynek következtében a kereskedelmi bankok hiteleinek minősége nagymértékben romlott. Mivel ezzel egy időben a Pénzügyintézeti törvény a korábbinál sokkal szigorúbb, ún. tőke-megfelelési mutatót írt elő, a tömeges bankcsődöt és a gazdaság teljes összeomlását csak hatalmas mértékű (évi mintegy 100 milliárd forint) költségvetési támogatással lehetett elkerülni. A Jegybanktörvény előírta, hogy a költségvetési hiányt jegybanki kölcsön helyett a pénzügyi piacról kell finanszírozni. Ez az intézkedés, a bankkonszolidáció pénzigényével és a 35%-os infláció közepette nagyarányú belső eladósodási spirált alakított ki. 1997-98-ban a költségvetési

bevételek már közel egyharmadát az adósságszolgálat fizetésére használták fel, amelynek végeredménye az oktatás, az egészségügy és általában a költségvetésből finanszírozott szféra nagymértékű leromlása volt.

Ezek tehát azok az előzmények, amelyek – a neoliberális gazdaságfilozófia további alkalmazása esetén – megszabják az ország sorsát a következő egy-két évtizedben. *A kialakult helyzet nem teszi lehetővé a magyar ipar korszerűsödését, versenyképessége nem fog javulni, a külföldi tulajdon tovább nő*, ami annyit jelent, hogy potenciálisan egyre nagyobb volumenű tőkerepatriálásra kerülhet sor. Ez lehetetlenné teszi a magyar gazdaságpolitika számára, hogy kiszámítható gazdaságpolitikát alakítson ki, hiszen egyik évről a másikra az országot elhagyó pénzek nagyságrendje több milliárd dollárral is változhat (1998-ban egymilliárd dollárral nőtt a külföldre utalt tőkejövedelem, és ez csak mintegy a fele annak, amit a külföldi tulajdonosok már ma is potenciálisan hazautalhatnának). E feltételek mellett a magyar gazdaság egy állandósuló stop-go ciklusban lesz, az egy-két éves fellendüléseket meg-megújuló „Bokros” típusú csomagok fogják követni a költségvetésből finanszírozott szféra állandó szűkülése mellett.

Ez az alternatíva – függetlenül az Európai Unió csatlakozástól – összességében *lassú fejlődést* fog eredményezni. Várható, hogy – ahogy eddig is – a leggazdagabb rétegek jövedelmei tovább gyarapodnak (a reálnövekedést meghaladó reálkamatok miatt). A társadalom mintegy harmadának helyzete konszolidált lesz, de *kialakul egy leszakadó kétharmad rész, amelyből egyharmad állandó megélhetési gondokkal fog küszködni. Magyarország az Európai Unió periferiájává válik*, szerepe az olcsó munkaerő szolgáltatása, az ország gazdaságát lényegében a multinacionális cégek uralják, a magyar gazdaságpolitikának nem lesz érdemi ráhatása a dolgok menetére.

Azt, hogy a magyar gazdaság jelenleg ezen a pályán halad, a statisztikai adatok jól jelzik: 1997-ben az egy keresőre jutó reálbér az 1968. évinek, tehát a harminc évvel korábbinak felelt meg, az egy főre jutó tej- és húsfogyasztás a 70-es évek elejét jellemző szintre esett vissza, az ezer lakosra jutó lakásépítés alacsonyabb, mint 1950-ben volt, a lakosság aktivitási rátája az 1910-es évek szintjén van, az ország népessége évente egy kisvárosnyival (40 ezer fő) fogy.

3.2. A gazdaságfilozófia esetleges megváltoztatásának hatása

A neoliberális gazdaságfilozófia a fent jelzett negatív hatását természetesen nemcsak nálunk fejt ki, hanem minden gyengébben fejlett országban, ahol alkalmazzák, sőt még a fejlett országokban (például az Európai Unióban) is jelentkezik részben a növekedési ütem alacsony mértékében, részben a munkanélküliség magas szintjében. Ezért világszerte *mozgalmak indultak a neoliberális gazdaságfilozófia megváltoztatása érdekében*. Ezek a mozgalmak részben közgazdasági iskolákhoz filozófiai irányzatokhoz kapcsolódnak, részben pedig politikai mozgalmakhoz (például szakszervezetek), de az is előfordul, hogy egy-egy ország kilép a sorból és szembefordul az IMF által erőletett politikával (Malaysia), és vannak olyan jelentős országok, ahol sohasem vették át ezt a filozófiát (Kína, India). Ez a helyzet lehetőséget ad olyan gazdaságfejlődési változat kidolgozására is, amely elveti a neoliberális gazdaságfilozófiát és olyannal helyettesíti, amelyet az adott ország feltételeire alakítanak ki, és amelyben az állam hathatósan beavatkozik a termelő és a szolgáltató kapacitások világpiacon való versenyképessé tétele érdekében.

A magyar gazdaságpolitikának nem feltétlenül kell frontálisan szembefordulnia a neoliberálizmussal, bár még egy ilyen forradalmi változás is elképzelhető, hanem elég egy kilencven fokos fordulatot kell végrehajtania, hasonlóan ahhoz, ahogy annak idején az új mechanizmus eltért a szovjet modelltől. Az Európai Unió gazdaságpolitikájának eszköztárában bőven található olyan elemek, amelyeket a hazai viszonyokra alkalmazva lehetőséget biztosítanak az ország érdekeinek hathatós védelmére. Néhány példa a beavatkozási lehetőségekre:

3.2.1. A valuta átválthatóság korlátozása

A valutakonvertibilitás alapja a gazdaság nemzetközi versenyképessége. A második világháború után évtizedekig tartott, amíg a nyugat-európai országok valutái többé-kevésbé átválthatókká váltak. A neoliberális ideológia célja a fejlődő és a feltörekvő országok piacainak, ezen belül pénzpiacainak megnyitása volt a spekulációs tőke előtt. Ezért az eladósodott és fizetéseképtelenné vált országok pénzügyi konszolidációjának feltételül – többek között – a valuta fokozatos konvertibilissé tételét szabták. Egy fejletlen, a fejlett ipari országok gazdaságával nem versenyképes ország számára a valutakonvertibilitás csak akkor teremthető meg, ha a belső gazdaságát olyan mértékben húzza össze, hogy a gazdaság importigénye meg egyezzen az adott ország termékei iránti kereslettel. Ez a feltétel tulajdonképpen lehetetlenné teszi az adott ország fejlődését. Az elmúlt év krízise nyomán Malaysia és Oroszország függesztette fel valutájának szabad átválthatóságát.

Hazánk, bár ezt tőlünk senki nem kérte, *a lehető legnagyobb mértékben konvertibilissé tette a forintot*, aminek következménye az igen magas kamatláb és a gazdaság magyarnak tekinthető részének igen lassú növekedése vagy stagnálása. Ezért hazánk esetében is végig kell gondolni, hogy milyen eszközökkel lehet gátolni a tőke szabad mozgását. E téren több fokozat lehetséges és a legdrasztikusabbhoz, az átválthatóság teljes felfüggesztéséhez csak akkor érdemes fordulni, ha a spekulációs tőke kiáramlása következtében megrendül az ország fizetési helyzete.

3.2.2. Az importigényesség korlátozása

A külső gazdasági kapcsolatok szintjének növekedése egy ideig hasznos, mert lehetővé teszi, hogy az egyes országok adottságaiknak megfelelően szakosodjanak. Egy bizonyos ponton túl azonban a külső kapcsolatok potenciális károkozási lehetősége (például válságok, háborúk esetén) már meghaladja a munkamegosztás pozitív hatását. *A külső kapcsolatoknak tehát van egy optimális szintje.* Magyarország esetében a külső függőség (az import aránya a GDP-ben) ma már túlzott (53%). Ez az arány a Magyarországgal összehasonlítható dél-európai országok esetében egy nagyságrenddel alacsonyabb (Portugália 37%, Spanyolország 25%, Görögország 24%). Ez indokolja az import GDP-hez viszonyított arányának mérséklését.

Az ország importigényességét mérsékelné például, ha a következő években az egyes területeken várható beruházások, beszerzések jelentős hányadát hazai termelésből fedeznék. Szükség van a WTO konform piacvédelmi eszközök jelenleginél jóval bátrabb alkalmazására is, ideértve például a globálkvóták rendszerét, a dömping tevékenység korlátozását stb. Ezzel egyidejűleg törekedni kell a másodlagos piacvédelem eszközrendszerének (környezetvédelmi, fogyasztóvédelmi, különböző minőségi előírások stb.) széles körű alkalmazására. Az állami befolyásolás alá eső piacokon a hazai tulajdonú cégeket előnyben kell részesíteni.

A külgazdasági deficit jelentős része – az energiahordozó- és nyersanyagimportnak zöme (2 milliárd dollár/év) – a FÁK országaiból származik, viszont az ezt ellentételező exportunk a harmadára csökkent. A pénzügyi krízis miatt az ellentételező technikák (például barter) szélesebben alkalmazandók. Gazdaság-diplomáciai eszközökkel, a nagy energia exportőrökkel folytatott tárgyalásokkal el kell érni, hogy az energiaszállításokért cserébe elfogadják a magyar árukat. Erre most Oroszország pénzügyi problémái miatt jó esély van.

A gazdaság importigényessége mérséklésének igen hatékony eszköze lehet *területi termelői-fogyasztói szövetkezetek szervezése*. A területfejlesztési és egyéb gazdaságfejlesztési (például a kis- és közepes vállalkozások fejlesztését támogató) alapokat fel lehet használni oly módon, hogy a bér és egyéb kifizetések túlnyomó többségét hazai termékek vásárlására használják fel. Mivel az átlagos lakossági igények 60-70%-a Magyarországon egy 100 km sugarú körben gazdaságosan kielégíthető, az ilyen módon megszervezett termelői-fogyasztói szövetkezetek hatékonyan működhetnek, és egyben dinamizálhatják a gazdaságot.

3.2.3. Az export fejlesztése

Az elmúlt húsz évben piaci hatásokra nem alakult ki erős exportszektor a magyar gazdaságban, és a nemzetközi tapasztalatok is kivétel nélkül azt mutatják, hogy hatékony exportszektor az utólagosan felzárkózó országoknál csak erőteljes állami rásegítéssel jöhet létre. Ha ezt az alapelvet elfogadjuk, akkor azokat a megoldásokat kell megtalálni, amelyek a társult EU tagság feltételei mellett lehetővé teszi az exportszektor gyors fejlesztését. Ilyen lehet például a kis- és középvállalkozások exportjának állami segítése a műszaki fejlesztés, a piacra jutás és a marketing munka költségeinek jelentős átvállalásával.

3.2.4. Együttműködés a CEFTA országokkal

A Közös Piac a magyar gazdaság – fennállásának első negyedszázadában – azért volt sikeres, mert lényegében azonos fejlettségű országok fogtak össze. A fejlett ipari országokkal való egyoldalú kapcsolat azt jelenti, hogy a gyengébb ország ipara nem fejlődhet, és hogy a jövedelmeket folyamatosan kivonják a félperifériákról, mint ahogy az ebben a pillanatban hazánk esetében is történik. Ezért *az Európai Unióhoz való csatlakozásig, amihez még legalább 10 év van hátra, célszerű erőteljesebben fejleszteni a közép-európai országokkal való együttműködést*, de ezt a törekvést a csatlakozás után is fenn lehet és kell tartani.

Összegezés

A felsorolt gazdaságpolitikai intézkedések a jelenlegi neoliberális gazdaságfilozófiával szemben határozott fordulatot igényelnek. E fordulat végrehajtása azonban nem könnyű, mert a neoliberális gazdaságfilozófia fenntartásához külföldön és belföldön is jelentős érdekek fűződnek, ezért a váltás támogatására minél szélesebb körben kell a politikai erőket felsorakoztatni. A külső támogatás valószínűleg megszerezhető azoktól a nyugati politikai mozgalmaktól, amelyek abban érdekeltek, hogy minél fejlettebb országok csatlakozzanak hozzájuk. A belső támogatáshoz pedig meg kell nyerni a szakszervezeteket, a szakmai és a civil szervezeteket.

A fenti stratégia mellett *valószínűsíthető, hogy a magyar gazdaság kitör a stagnálásból, illetve az alacsony szintű stop-go ciklusokból és hosszabb távon dinamikusabban képes fejlődni*. Ebben az esetben – bár a félperiféria szerep akár generációnyi időre megmarad –, mégis valamit le lehet dolgozni a jelenlegi hátrányunkból és nagyobb létbiztonságot, magasabb életszínvonalat lehet nyújtani a társadalom szélesebb rétegei számára. A már kialakult és az egyre inkább erősödő latin-amerikai társadalmi modellt valamelyest vissza lehet fordítani a jóléti állam irányába. Bizonyos fokú védelmet lehet szerezni a multikkal szemben is, így *a globális osztálytársadalom modellje helyett a regionális együttműködésből fakadó biztonságot lehet megvalósítani*.

ASPIRÁCIÓK, VÁRAKOZÁSOK A HAZAI LAKOSSÁG ÉS VÁLLALATOK KÖRÉBEN

Nováky Erzsébet

Bevezető gondolatok

A múlt és a jelen az objektív folyamatok (mint például a világgazdasági és a hazai gazdasági fejlődés lehetséges útjai, a politikai forgatókönyvek) oldaláról sokféle lehetséges jövőt kínál fel. Vajon hogyan értékeli ezeket a társadalom: elfogadja-e számára is lehetséges alternatívának, vagy csupán olyanoknak, amelyeket elviselni kényszerül, de igazán nem ezeket szeretné megvalósulni látni. Az is lehetséges, hogy a lakosság talál a lehetséges jövők között a számára kedvező változatot, de az is lehetséges, hogy nem, és ezért nem is hajlandó semmi sem tenni annak megvalósulásáért.

Fontos tehát, hogy lássuk, milyen a magyar lakosság viszonya a jövőhöz, milyen a jövőorientáltsága, miért és mit hajlandó tenni, *milyen várakozásai, aspirációi* vannak. Az egyén új értékek szerinti gondolkodásának és tevékenységének, illetve az azokhoz való alkalmazkodásának alapvető feltétele az egyén *jövőre orientáltsága*. Nem kevésbé fontos annak ismerete, hogy milyen a társadalmi intézmények, vállalatok/vállalkozások jövőorientáltsága.

Ezek az ismeretek alapvető jelentőségűek a „*Magyarország holnap után*” kép kidolgozásához.

1. A jövőorientáltság értelmezése

A jövőorientáltság elméleti definíciójának megalkotásához a szociálpszichológiában kereshetők az alapok. Az 1930-1940-es években a szociálpszichológiai kutatásokban – azokon belül is elsősorban a fejlődés-, a személyiség-, munka- és társadalomlélektani kutatásokban – megjelent az időperspektíva, s a jövőperspektíva problematikájának kutatása. A kérdéskör különösen akkor került előtérbe, amikor a kutatók a fiatalok érzelmi és intellektuális fejlődését vizsgálva keresték ezek motivációs háttérét, és az időperspektíva/jövőperspektíva összetevőit. Az időperspektíva kutatások azonban nemigen folytatódtak. Ezzel kapcsolatban a pszichológia egyetlen szakágában sem alakult ki összefüggő, folyamatos és következetes kutatási vonulat. A témakör ugyanis olyan összetett vizsgálatokat igényel, amelyek egyik aspektusa a pszichológiának a fejlődés- és társadalomlélektan körébe tartozik, másik aspektusa pedig személyiséglélektani pszichológiai vonatkozású.

„Az időperspektíva és a jövőorientáció első átfogóbb konceptualizálási kísérletei Piaget-nél és Lewin-nél található.” (Piaget, 1927; 1946; Lewin, 1931; 1935 in: Váriné, 1992, 62. old.) „A jövőorientáció Piaget értelmezésében olyan kognitív sémát jelent, amelyben a jövőbe vetített események oksági összefüggésekbe és idői sorrendbe szerveződnek. Ennek a kognitív sémának mérhető az időbeli kiterjedése, differenciáltsága, koherenciája, reális vagy irreális volta. Innen ered, hogy a Piaget-hoz kapcsolódó kutatók a jövőorientáció strukturális megközelítését tanítómesterüktől származtatják. Figyelemreméltó mozzanat azonban, hogy Piaget-nál a struktúra fogalom nem veszíti el történelmi dimenzióját, vagyis voltaképpen olyan funkcionális struktúra, amelyet keletkezésében és fejlődésében vizsgált. A hozzá kapcsolódó későbbi kutatásokban a jövőorientációt kognitív struktúraként vizsgálták ugyan, de a történelmi szempont mellőzésével, vagyis merev, statikus kognitív képződményként.” (Váriné, uo.)

Lewin az ember és az idő kapcsolatának összetettebb megvilágítására tett kísérletet. Bevezette az időperspektíva fogalmát, „amely az egyénnek a tudatosság és a realitás különböző szintjein formálódó múlt-, jelen- és jövőképét, illetve múltja, jelene és jövője iránti beállítódását foglalja magában. Lewin az ún. mezőelmélet kifejtésekor külön fejezetet szentelt az időperspektívának.” (Váriné, i.m. 63. old.) Lewin és kutatótársai „inkább a jövőperspektíva motiváló és cselekvést szabályozó aspektusára voltak kíváncsiak, méghozzá az egyén fejlődésében és társadalmi érvényesülésében alapvető jelentőségű összefüggésekben.” (Váriné, uo.) Lewinnél tehát *a jövőperspektíva mint kognitív és motivációs struktúra jelenik meg*. Az általa bevezetett „pszichikus tér” magában foglalja az egyén jövőre vonatkozó anticipációit, reményeit, vágyait és félelmeit. A „pszichikus tér” összekötő szerepet tölt be – mintegy hidat alkot – az egyén élményekben megjelenő múltja és jelene, valamint a célokban, reményekben, vágyakban és félelmekben megjelenő jövője között. A célok kitűzése, azok megfogalmazása mozgósító erővel bír a jelen cselekedeteire, ugyanakkor a jelenbeni cselekedetek közelebb vihetnek a korábban kitűzött célokhoz, vagy eltávolíthatnak azoktól. A későbbi kutatások a jövőorientáció két formáját különböztették meg: a jövőhöz való pozitív viszonyt, az igazi jövőorientáltságot, és a jövőt elkerülni vágyót. A jövőhöz való pozitív viszony azt fejezi ki, hogy az egyén vonzódik a jövő felé, tudja, hova akar eljutni, míg a jövőt elkerülni vágyó csak azért kíván a jövőbe eljutni, mert a múltból és a jelenből akar menekülni.

A jövőperspektíva ember- és kultúrspecifikus jelenség. Kialakulását tekintve visszanyúlhatunk az emberré válás folyamatához: az ember fennmaradása szempontjából mind fontosabb volt a tájékozódási képességének fejlesztése. Ez a képessége térben és időben egyre tágult: az ember először csak a lakókörnyezetét vette birtokba, majd érdeklődését egyre inkább kiterjesztette az általa lakott nagyobb régióra, az egész földrészre, később azon is túl. Érdeklődése az időben is tágult. Már nemcsak a tegnap, a ma és a holnap, hanem a holnap után is érdekelt. Bár egyes állatfajok is rendelkeznek a tájékozódás képességével – mint pl. a költöző madarak több száz kilométeres távolságot tesznek meg emberi irányítás nélkül, egyes halfajták nagy-nagy nehézségek árán felúsznak az ívás helyére, számos háziállat „este hazamegy a gazdájához” – mégis az ő tájékozódásukat nem tekintjük jövőorientáltságnak. Ilyen irányú képességüket ugyanis kizárólagosan az ösztönük hajtja. Az embernek van meg egyedül az a képessége, hogy orientációs képességét orientáltsággá emelje, amelyben a kognitív és a motivációs, valamint a tudatos és a nem tudatos megközelítés egyaránt megjelenik.

Az ember képessége tehát abban is egyedi, hogy nemcsak a múltba tud tekinteni, nemcsak a jelent éli át, hanem képes kitekinteni a jövőbe is, a még nem létezőről is véleményt tud alkotni, s ki tud alakítani valamilyen viszonyt a jövőhöz. Az ember tehát nemcsak térben, a jelenben és a közvetlen jövőben tájékozott, mint sok más élőlény, hanem állandóan tudatában van bizonyos mértékig annak is, hogy mi várható közvetlen környezetén túl és hosszabb távlatban.

A jövőorientáltság – kizárólag – az embernek az a tulajdonsága és képessége, amely lehetővé teszi, hogy gondolkodását nemcsak a múlt és a jelen szabályozzák, hanem folyamatosan érvényesülnek a jövőre vonatkozó előfeltevései és a jövővel szembeni elvárásai is. Az embernek van múltba tekintő történelmi szemlélete, de van jövőszemlélete is, ami jövőorientáltságában fejeződik ki. A jövőorientált ember döntéseit és cselekedeteit inkább jövőbeni szándékai, céljai és vágyai vezérlik, mint múltbeli tapasztalatai. Tevékenységének hajtóerejét a jövő inspirálja (Nováky – Hideg – Kappéter, 1994).

A jövőorientáltságot (és annak megnyilvánulási formáit) a *pszichikai/pszichológiai tényezőkön* (pl. egyéni attitűdök, az egyén teljesítménymotivációja és terhelhetősége, az alkotó gondolkodásra és a jövőorientált szemléletre neveltség) kívül *biológiai tényezők* (pl. speciális emberi agyi struktúrák) és *társadalmi tényezők* (pl. a civil társadalom fejlettsége, a gazdasági helyzet szilárdsága illetve labilitása, a változásokban való részvétel kényszere) *egyenként*

befolyásolják. Különböző korok, kultúrák és társadalmak eltérő mértékben és módon engedik megérezni, meglátni és irányítani a jövőt, az egyének, a csoportok és a társadalom jövőjét. A társadalmak abban is különböznek, hogy más-más lehetőségeket kínálnak fel az egyéni életutak megformálására: míg az egyik idején egyértelmű életút- és karrieralternatívák fogalmazhatók meg, egy másik fennállásakor ezekre nincsen lehetőség, az egyének igen bizonytalanok választásaikban. A jövő tudatos tervezése a XX. században erősödik fel, amikor egyre inkább előtérbe kerül az időhöz és a jövőhöz való tudatos viszony.

A biológiai, pszichikai/pszichológiai és társadalmi tényezők minden embert más-más mértékben érintik. Hatásuk függ az egyén társadalmi hovatartozásától, a jövőhöz való (egészséges vagy zavart) viszonyától, nemétől, életkorától, iskolai végzettségétől, személyiségi adottságaitól, és sok egyéb tényezőtől. Minthogy az emberek és életútjuk nagyon különbözőek, ezért nyilvánvaló, hogy különböző jövőorientáltság felel meg a különböző egyéneknek és csoportoknak.

A jövőorientáltság számos összetevőt tartalmaz. Kutatásaink bizonyították, hogy *a jövőorientáltság az alábbi összetevőkkel jellemezhető:*

- a jövő iránti érdeklődés,
- a jövőről való gondolkodás,
- a jövő érdekében végzett tevékenységek,
- a jövőre vonatkozó várakozások.

A jövő iránti érdeklődéssel az tártható fel, hogy milyen az ember legkezdetlegesebb viszonya a jövőhöz, a jövő mennyire érinti őt meg, s a jövő beletartozik-e az érdeklődési világába vagy sem. A jövőről való gondolkodás már magasabb szintű viszonyt feltételez a jövőhöz. Nemcsak a tiszta, gyermeki kíváncsiság jelenik meg, hanem a jövő irányába mutató tudatos gondolkodásról van szó. Az érdeklődés és a gondolkodás (bármennyire is pozitív), a jövőhöz való passzív viszonyt fejez ki. Az ilyen tulajdonsággal rendelkezőről azt mondjuk, hogy passzív jövőorientáltságú. A jövő érdekében végzett tevékenységek aktív viszonyt alakítanak ki a jövőhöz. A tevékenységek különböző formákban – fizikai tevékenységek (pl. a környezet tisztán tartása) és szellemi cselekedetek (pl. előrejelzések készítése és az előrejelzésekben foglaltak népszerűsítése) – jelenhetnek meg. A két jövőtevékenység között nincsen hierarchikus viszony, tehát nem a tevékenység fizikai vagy szellemi volta különbözteti meg az aktív jövőorientáltság erejét, hanem az adott tevékenységkör gyakorisága és sokszínűsége.

A *várakozások*, az elvárások természetes velejárói a jövőorientáltságnak, különösen a passzív jövőorientáltság egyik megjelenési formája. Erős *jövőformáló erővé* válhatnak, ha szisztematikusan beépülnek a gondolkodásunkba és a tetteinkbe.

Sok esetben szigorúan nem különíthető el az érdeklődés és a gondolkodás folyamata, ezért a jövőorientáltság gyakran az alábbi három összetevővel jellemezhető:

- a jövő iránti érdeklődés és a jövőről való gondolkodás,
- a jövő érdekében végzett tevékenységek,
- a jövőre vonatkozó várakozások.

A jövőorientáltság nemcsak a jövőhöz való összetett, tudatos, aktív viszonyban jelenik meg, hanem különböző összetevőinek eltérő mértékű meglétében vagy hiányában, és az összetevők közötti nem teljesen tudatos vagy nemcsak harmonikus, sőt az egyes összetevők közötti diszharmonikus viszonyokban is.

2. A jövőorientáltság hazai empirikus vizsgálata

2.1. A hazai empirikus vizsgálatokról

Az 1990-es évek elején kezdtünk hazai jövőorientáltság vizsgálatokat folytatni. Az 1992-es lakossági célmintán végzett kutatási eredményeink arról győzték meg bennünket, hogy az egyén jövőorientáltsága létező és mérhető kategória. A demokratizálódás irányába mutató társadalom átalakulásának folyamatában ennek különös jelentősége van, hiszen az egyéni döntéshozás egyre jelentősebb szerepet tölt be a társadalom működésében, abban, hogy a társadalom milyen gyorsan és hatékonyan termeli ki a szociális innovációkat. A vizsgálati eredmények azt mutatják, hogy a jövőorientáltságon keresztül betekintést nyerhetünk az egyének gondolkodásmódjába, viselkedési mintáiba és értékrendszerükbe is. A kis mintából nyert információk sokasága és sokszínűsége a vizsgálat országos kiterjesztésére ösztönzött bennünket.

1995-ben 1000 háztartásban érdeklődtünk az iránt, hogy milyen az azokban élők viszonya a jövőhöz, és hogyan jelennek meg náluk a jövőorientáltság különböző összetevői.

Az 1990-es évek második felében vizsgálatainkat kiterjesztettük a társadalmi intézményekre is: gazdasági/gazdálkodó intézményeket, vállalatokat illetve vállalkozásokat vizsgáltunk, feltárva azok jövőhöz való viszonyát. Az 1997-ben végzett kérdőíves felméréssel ezért azt vizsgáltuk, hogy vajon hazai nagyvállalataink, az 1998-as felméréssel pedig azt, hogy vajon a szolgáltató vállalatok/vállalkozások nyitottak-e a jövőre, vállalnak-e elkötelezettséget a jövőért, azaz jövőre orientáltak-e. Vizsgáltuk azt is, hogyan jelennek meg náluk a jövőorientáltság különböző összetevői.

2.2. A hazai lakosság jövőorientáltságának főbb jellemzői

A magyar társadalom különböző időpontokban vett mintáinak jövőorientáltság vizsgálata azt mutatja, hogy *társadalmunk alapvetően jövőre orientált*. Érdeklődik a jövő iránt, gondolkodik róla, s tanulással és munkával (illetve többletmunkával) tesz is a jövőért, főleg saját jövője érdekében. *Munka- és tanulás-centrikus társadalom képe rajzolódik ki előttünk*. Ez a jövőorientáltság azonban zavarokkal terhelt. A várakozások félelmekhez társulnak, s *megjelennek a jövősokk jelei is*. A lakosság jelentős része ugyanis úgy gondolja, hogy bár saját jövőjének ő a kovácsa, a saját kezében van a sorsa, mégsem képes azt befolyásolni, nemigen tud érte tenni. A rendszerváltás utáni lelkesedés és hit megkopott az 1990-es évek közepére. *Társadalmunk nyitottsága a jövő felé esélyt ad arra, hogy a magyar lakosság éljen a folyamatokban rejlő változtatás lehetőségével, megújítsa a folyamatokat, illetve kedvező irányba terelje azokat*.

Lássuk részletesebben a kialakult képet!

Az empirikus vizsgálatok azt mutatják, hogy *a magyar lakosság nagyon praktikus okokból foglalkozik a jövővel*: a család és a gyermekek jövője, valamint a jövő befolyásolása szerepelnek a jövő iránti érdeklődés legfőbb okaként. A család, a gyermekek első helyre kerülése azt tükrözi, hogy a jövővel való kapcsolatot az elsődleges életközösség és az életnek a gyermekekben való folytatódása teremti meg. A jövő befolyásolásának és tudásának igénye az élet megszervezése szempontjából válik jelentőssé. *A jövővel való foglalkozás tehát közvetlen kapcsolatban van a létfenntartással és a munkatevékenységgel*. A válaszolók kb. azonos százalékban tartják a jövőt félelmetesnek és bizonytalanoknak, és hasonló arányban közelednek hozzá kíváncsisággal. Lényegesen kevesebben említik a jövőért érzett felelősséget és azt, hogy bíznak a jövőben, illetve, hogy többet, jobbat várnak a jövőtől. Ebből nemcsak arra következtethetünk, hogy mintasokaságunk általában pesszimista a jövővel szemben, hanem

arra is, hogy ez a pesszimizmus együtt jár a jövőért érzett felelősség tudatosulásának alacsony szintjével is.

Figyelemre méltó, hogy a másoknak tulajdonított okok között a család és a gyermekek jövője az ötödik helyre került, míg a gazdasági helyzet a második helyre tornászta fel magát, továbbá a „tudni szeretné, hogy mi lesz” és a „jövő befolyásolása” is helyet cserélt. Ebből úgy tűnik, hogy a válaszolók másokról inkább feltételezik azt, hogy anyagiak miatt érdeklődnek a jövő iránt, mint saját magukról. De lehet, hogy ez az igazi, őszinte válasz! A jövőről való gondolkodás okait kutatva azt látjuk, hogy itt az aktualizálás a jellemző, vagyis a saját jövőről való gondolkodás indoklása konkrétabb és személyre szólóbb, mint a jövő iránti érdeklődése. A jövőtől való félelem sorrendben előbbre kerülése és a nagyobb arányban való megjelenése, valamint a bizakodásnak az utolsó helyre kerülése azt jelzi, hogy az egyéni jövőt itt és most a nagy többség pesszimistán látja. Ennek ellenére erős a törekvés a jövő befolyásolására, de az abban való egyéni felelősség egyáltalán nem jelenik meg a válaszokban. A jövőről való gondolkodás témaköreit és időtávjait illetően a jövőkutatás azt feltételezi, hogy a hétköznapi emberek általában saját, a családjuk és a lakóhelyük rövidebb távú jövőjével foglalkoznak (ebben a sorrendben), az ország és a világ jövője, valamint a nagyobb időtávlatok már ritkábban és esetlegesen kerülnek érdeklődési körükbe. Ettől a hipotézistől előzően a válaszolók érdeklődési sorrendje: család, világ, ország és lakóhely. A lakóhely tehát kevésbé foglalkoztatja a válaszolókat, mint ahogyan azt vártuk.

A jövőorientáltság két szélső pólusát a 45 ezer Ft/fő feletti, magas jövedelműek, valamint a non-profit szférában dolgozók képviselik. Az előbbieknél egyáltalán nem tapasztalható a jövősök és többségükre a jövőre orientáltság a jellemző, míg az utóbbiak esetében a jövőre orientáltság nem tapasztalható, ugyanakkor közel felükre a jövősök a jellemző.

A fiatalok, a városiak, az észak-dunántúliak, az érettségivel vagy annál magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők, a közepes és a magas (a 30 ezer Ft/fő feletti) jövedelműek, a foglalkoztatottak, a vállalkozásokban, a közigazgatásban és a szellemi szolgáltatásokban dolgozók csoportjai esetében a jövőre orientáltak aránya meghaladja a jövősököket képviselők arányát. Ugyanakkor az öregek és a nyugdíjasok, a falusiak, a dél-dunántúliak, az észak-magyarországiak, a csak 8 általánost végzetek, a nyugdíjasok, a soha nem dolgozók, valamint az állami és az önkormányzati vállalatoknál dolgozók csoportjaiban a jövősök gyakrabban fordul elő, mint a jövőre orientáltság. Az önállóak és a közép- és a felsővezetők csoportjára az a jellemző, hogy mind a jövősök, mind a jövőre orientáltság átlag feletti és egyaránt tizedüket-egyharmadukat jellemzi.

A jövővel kapcsolatos problémák, veszélyek mérséklését és elkerülését jelentő technikákkal a magasabb jövedelműek egyértelműen fel vannak fegyverkezve. A főiskolát és egyetemet végzetek, valamint a közép- és felsővezetők és a közigazgatásban dolgozók egyaránt többféle jövőveszélyt elkerülő technikát választottak már maguknak. Az időskorúak és a nyugdíjasok, valamint az állami vállalatoknál dolgozók körében csak a végrendelet az, ami az átlagtól eltérően a jövőhöz köti őket. A magasabb jövedelműek csoportjában a félretett pénzzel rendelkezők aránya kétszeresen meghaladja a csoportátlagot: 80%-uknak van félretett pénze. Jövőveszélyt elkerülő technikák tekintetében a legnehezebb helyzetben a községekben lakók, a csak 8 általánost végzetek és a munkanélküliek vannak, akiknek átlag alatti a részesedése mindenfajta jövőveszélyt elkerülő technikát illetően.

A válaszolók nemcsak gondolkodnak a jövőről, hanem tesznek is érte. A jövőépítés fő formái: a tanulás és a munka. Ez a kétfajta tevékenység teszi ki az összes tevékenység közel felét. A válaszadók úgy vélik, hogy szeretneik jobb élete is azokra a tevékenységekre alapozható, amelyeket ők a saját jövőjük érdekében végeznek. Figyelemre méltó, hogy míg a saját jövőjük érdekében végzett tevékenységek között legfontosabbnak a tanulást, továbbképzést minősítet-

ték, addig a szerettei jövője érdekében végzett tevékenységek között a gyermekek taníttatása csak a második helyet foglalja el, és a legfontosabb az anyagiak megteremtése. A tanulást tehát a mostani felnőtt generációk saját szempontjukból fontosabbnak tartják, mint a következő generációk életének megalapozásában. A jó anyagi körülmények megteremtését perspektivikusan fontosabbnak látják, mint az intellektuális tőkeképzést. Megdöbbentő volt, hogy a válaszolók közel egyharmada semmit sem tesz szeretteiért. A középkorú, kevésbé kvalifikált válaszolók ilyen hozzáállása nehezen magyarázható. A lakóhely, az ország és a világ helyzetén való javítás céljából többé-kevésbé azonos tevékenységfajtákat foglalmaztak meg, de különböző jelentőséget tulajdonítottak nekik a három terület jövője szempontjából. Messze az első helyen szerepel mindhárom terület tíz év múlva várható helyzetének jobbításában két tevékenység: *a munka illetve a tanulás.*

Az emberek a saját és a családjuk jövője érdekében sokkal többet, a lakóhelyért viszont lényegesen kevesebbet tesznek illetve kívánnak tenni, mint az ország és a világ jövőjéért. A tevékenységfajták között a környezet védelmének, valamint az erkölcs és az értékrend alakításának is fontos szerepet tulajdonítanak. Ez utóbbi különösen a magasabb iskolai végzettségűeknél és a lelki betegeknel (elsősorban a depressziósoknál) tűnik fontosnak. Sokan semmit sem kívánnak tenni szeretteikért. Ennek ellenére arra számítanak, hogy azok mégis jobban élnek majd.

A tevékenységfajták között a tér és az idő tágulása mentén egyre nagyobb szerepe van azoknak, amelyeket a válaszolók a vezetőktől, az önkormányzattól, az államtól, illetve a nemzetközi szervezetektől várnak el. Ebből arra lehet következtetni, hogy az autonóm és felelős létforma még nem vált társadalmunk jellemzőjévé.

A jövőre vonatkozó várakozásokat tekintve a válaszolók képet adtak arról, hogyan fognak élni ők maguk és szeretteik, továbbá milyen lesz a helyzet tíz év múlva lakóhelyükön, az országban és a világban. *A válaszadók közel fele arra számít, hogy ugyanúgy fog élni, mint most,* s csak alig több mint egyharmaduk gondolja, hogy lényegesen jobban. Ebből az következik, hogy *tevékenységüket nem tartják olyan hatékonynak, hogy az jobbulást idézne elő, vagy olyan nehéznek tartják a körülményekkel való megbirkózást, hogy a helyzet változatlan marad.* A szeretteik jövője tekintetében a válaszolók közül többen optimistábbak, mint a saját jövőjüket illetően. A szeretteik jövőjével kapcsolatos viszonylagos optimizmus ellentmondásban van azzal, hogy a válaszolók közel egyharmada nem tesz semmit szeretteiért. Ez az ellentmondás vagy azért alakulhatott ki, mert a válaszolók nem voltak konzekvensek a válaszok megfogalmazásában (illik remélni, hogy a szeretteik jobban élnek majd), vagy pedig azt feltételezik, hogy a szeretteikért végzett tevékenységük várhatóan nagyobb hatékonyságú a saját jövőjük érdekében végzett cselekedeteiknél. De az is lehetséges, hogy azt várják: szeretteik majd maguk érik el saját kedvezőbb jövőjüket. A válaszolók leginkább azt várják, hogy tíz év múlva lényegesen jobb lesz a helyzet az országban, s kevésbé várják a lakóhelyükön és a világban a jobbulást. A válaszolók úgy vélik, hogy hazánkban az elszegényedés folyamata csak 2020-ig állítható meg, s ugyanígy gondolkodnak a hazai környezeti állapot kedvező irányú változásáról is. A válaszolók közel fele pedig abban bízott a 90-es évek elején-közepén, hogy hazánk az EU egyenrangú tagjává válik az ezredfordulóig.

Az 1990-es évek közepén végzett empirikus felmérés azt mutatta, hogy a magyar lakosság 1000 fős mintájának *bizonytalan és ellentmondásos a jövőhöz való viszonya.* Tipikus felfogás, hogy az emberek nemigen foglalkoznak a jövővel annak ellenére, hogy úgy vélik, sorsuk alakulása tőlük függ. Sorsukat azonban nemigen tudják befolyásolni, de ennek ellenére többé-kevésbé bíznak a jövőben vagy félnek a jövőtől. Felismerték, hogy bár jövőjük saját maguktól függ, sorsukat mégsem tudják befolyásolni. A lakosság egyik része (a fiatalok, a városban lakók, a magas iskolai végzettségűek és magasabb jövedelműek) jövőre vonatkozó aspirációiban jövőorientált, másik része (az idősek, a faluban lakók, az alacsony iskolai végzettségűek

és alacsony jövedelműek) viszont jövősokkos. A jövőveszélyek elkerülését jelentő technikákkal egyértelműen csak a magas jövedelműek vannak felfegyverkezve. Az anyagi helyzetre és a boldogságra vonatkozó várakozások hasonló összetételűek. Boldogság nemigen képzelhető el az anyagi helyzet jövőbeni javulása nélkül. A család javuló helyzete és boldogsága összefonódik az egyéni anyagi helyzet és boldogság javulásával. A fiatalok az egyéni boldoguláshat állítják előtérbe.

Az emberek a boldogabb jövő érdekében leginkább *többet dolgoznak és a családjukkal törődnek, vagyis tevékenységükben munka- és családcentrikusak*. Egytizedük semmit sem tesz és másik egytizedük pedig *nem tudja, hogy tesz-e valamit a jövőért*. A még több munkáról és a családdal való törődésről azt gondolják ugyan az emberek, hogy azokat a jövőért teszik, de *ezeknek a technikáknak a hatékonyságáról még sincsenek meggyőződve, mert úgy érzik, hogy sorsukat mégsem, vagy nem nagyon tudják befolyásolni*. A jövőért végzett tevékenység alapján is 10-20% lehet azoknak az aránya, akikre a jövősokk a jellemző.

2.3. A hazai vállalatok jövőorientáltságának főbb jellemzői

A hazai vállalatok/vállalkozók jövőorientáltságát az jellemzi (Nováky – Hideg, 1998, Hideg – Nováky, 2000), hogy rövid és középtávban gondolkodnak, és stratégiaalkotással közelítenek a jövőhöz. A nagyvállalatok és a szolgáltató vállalkozások vision-je a kereslet szerkezetére és a vevő értékítéletének módosulására épül, tehát a hazai vállalatok/vállalkozások fogyasztói piacra orientáltak. A távlati elképzelések szempontjából a legfontosabb elemek a rugalmasság, az offenzivitás, a vállalati imázs és a gyors megtérülés.

A vállalatok jövőjével alapvetően a felsővezetők foglalkoznak, akiknek vagy közgazdasági vagy műszaki végzettségük van. Főként az igazgatóságokban és a kontrollingnál végzik ezt a tevékenységet, de abban az értékesítési és a stratégiai osztály, valamint a felsővezetők csoportja is jelentős szerepet játszik.

A vállalatok sok-sok területre dolgoznak ki stratégiákat. Azokat leginkább az értékesítésre, az emberi erőforrásokra, az oktatásra, az informatikára és a pénzügyi befektetésekre, majd a termékfejlesztésre és a termelésre készítik. A vállalatok felében dolgoznak ki stratégiákat a minőségbiztosításra, a környezetvédelemre, az informatikára, az oktatásra, a K+F-re és a munkavédelemre. Ezek időtávja átlagosan 3-6 év.

A hazai vállalatok/vállalkozók készítene előrejelzéseket, de előrejelzési eljárásokat szisztematikusan nem használnak. Minél nyitottabb és technológiaérzékenyebb egy vállalat, annál inkább szorul rá arra, hogy külső környezetére vonatkozó előrejelzéseket is megszerezzen. A vállalatok az előrejelzés-készítésben rendszeresen leginkább a szakmai megbeszélést, majd a szakértők megkérdezését és a trendextrapolációt, valamint a brainstormingot és más intuitív módszereket alkalmazzák.

A vállalatok több célra is használják az előrejelzéseket. Ezek közül a stratégiai érdek, a versenyképesség javítása és a piaci folyamatok/versenytársak előzetes megismerése a legfontosabb számukra. Jelentős szerepe van még a makrotényezők előzetes megismerésének, valamint a jövedelmezőség javításának. Egyáltalán nem használják viszont az előrejelzéseket a technikai fejlődés és a fogyasztói szokások előzetes megismerése szempontjából.

A vállalati vezetők úgy gondolják, hogy a felső vezetés képes a vállalat jövőjét alakítani főként azzal, ha részt vesz a vállalati stratégia kialakításában. Ezen kívül még fontos eszköz a vállalat alkalmazkodóképességének növelésére való törekvés és a költségvetési egyensúlyra való odafigyelés.

Vannak félelmeik a jövővel kapcsolatban: leginkább a piacvesztéstől félnek, továbbá a pénzügyi stabilitás megingásától, a transznacionalista vállalatok hazai előretörésétől és a versenytársak gyors technológiaváltásától, a regionális konfliktusoktól és a társadalmi stabilitás romlásától.

A vállalati vezetők szerint a jövőorientált vállalatra leginkább az jellemző, hogy rendelkezik vállalati stratégiával, krédóval, visionnal és missionnal, rugalmas és folyamatosan továbbképzzi munkatársait és alkalmazkodó-képes. A jövőorientált vállalat minimalizálja energiafelhasználását és környezetszennyezését, törekszik munkatársai motiválására, fejleszti a technológiáját, hatékony marketing és PR tevékenységet folytat, törekszik a stabil pénzügyi háttér és kapcsolatrendszer kialakítására, valamint figyelemmel kíséri és előrejelzi piaci környezete változását. A vállalatvezetők negyede azt is fontosnak tartja, hogy az ilyen vállalat minőségcentrikus, a piacon offenzív, van a munkatársaival közös jövőképe, integrált információs rendszere, célorientált, és ugyanakkor törekszik a munkatársak munkakörülményeinek javítására is.

Felhasznált irodalom

1. Hideg Éva – Kappéter István – Nováky Erzsébet: Future Orientation in the Hungarian Society at the Present Time, *AULA – Society and Economy* 1994. 1.
2. Hideg Éva – Nováky Erzsébet: *Jövőorientált-e az, aki vallásos?* In: Az egyház mozgásteréről a mai Magyarországon (Szerk.: Lukács László) Vigilia Kiadó, Budapest, 1997
3. Hideg Éva – Nováky Erzsébet: Hazai szolgáltató vállalatok/vállalkozások jövőorientáltsága, *Jövőtanulmányok* 16. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Jövő kutatás Tanszék, Budapest, 2000
4. Nanus, B.: *Visionary Leadership*, Jossey Bass, San Francisco, 1992
5. Nováky Erzsébet – Hideg Éva – Kappéter István: Jövőorientáltság a mai magyar társadalomban, *Magyar Tudomány* 1994. 4.
6. Nováky, E. – Hideg, É. – Kappéter, I.: Future Orientation in Hungarian Society, *Futures* 26(7) 1994
7. Nováky, E. – Hideg, É. – Korompai, A.: Who Is More Orientated to the Future? Economics Students or Futures Researchers? *Futures Research Quarterly* Winter 1994
8. Nováky Erzsébet – Hideg Éva: A hazai nagyvállalatok jövőorientáltsága, *Jövőtanulmányok* 15. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Jövő kutatás Tanszék, Budapest, 1998
9. Váriné Szilágyi Ibolya: *A jövő: vonz vagy taszít?* In: Társadalom és felsőoktatás II. kötet, Hivatalos ifjúságkép, az ifjúság társadalomképe, Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest, 1992

TÁRSADALMI JÖVŐMODELLEK ÉS A MAGYAR TÁRSADALOM LEHETSÉGES JÖVŐJE

Hideg Éva

Bevezető gondolatok

Az 1970-es és az 1980-as évek sokasodó válságjelenségei és azok vizsgálatai a jövőkutatókat is arról győzték meg, hogy a társadalom mély és összetett válság szakaszába került. A jövőkutatási szakirodalom szerint a válság sokrétűsége, összetettsége és átfogó jellege miatt a válságjelenségek és a fejlődésproblémák kiválasztása, súlyozása, valamint a problémarendszerek feltárása és megoldási lehetőségeik feltérképezése különböző szemléletmódban is megvalósítható. A pregnáns szemléletmódok mentén többféle lehetséges társadalmi jövőmodell formálódott. Azok közös jellemzője, hogy *olyan új, posztindusztriális korszakban gondolkodnak, amelyben megsokasodnak a tendenciaváltások és a fordulópontok. Ezért nem a társadalom valószínű jövőjét, hanem annak lehetséges alternatíváit kísérlik meg feltárni.* A különböző társadalmi jövőmodellek tanulmányozása és áttekintése egy lehetséges közelítésmódot kínál ahhoz, hogy a magyar társadalom hosszú távú jövőjét ne csak az egyre bizonytalanabbá váló hazai fejlődéstendenciák mentén vázoljuk fel.

Ez a tanulmány *ebben a szemléletmódban próbálja megközelíteni a hazai társadalom jövőjét és jövőalternatíváit.* Ennek érdekében először áttekinti és összehasonlítja a posztindusztriális kor lehetséges társadalmi jövőmodelljeit, majd pedig azt elemzi, hogy a formálódó hazai elképzelések és elgondolások, valamint a valóság egyes új jellemzői milyen lehetőségeket nyújtanak a hazai társadalmi jövő alternatíváinak modellszerű körvonalazásához.

1. A posztindusztrializmus gondolatának virágzása, bukása és feltámadása

Az 1960-as években mind a fejlett nyugati társadalmak, mind az akkori szocialista világ országai gyors ütemben fejlődtek. Ez nemcsak a folyamatos gazdasági növekedésben, hanem a társadalmi jólét viszonylag kiegyenlített emelkedésében is megmutatkozott. Ebben a tartósan hitt és zömében kedvező változásokat hozó évtizedben alakult ki a jövő társadalmának posztindusztriális modellje.

A jövő kutatásban a posztindusztriális társadalom modellje a fejlett társadalmakban tapasztalható trendek extrapolációjával keletkezett (Bell, 1974). Ebben az extrapolációban prioritása volt a társadalmi értékváltnak, a technikai fejlődés kínálta lehetőségek pozitív megítélésének és a szolgáltatások iránti növekvő társadalmi igények stabilitásának. A fejlődési trendek közül a gazdasági növekedés és tényezői, a jóléti állam szerepe, valamint a társadalmi jólét növekedésének összetevői álltak az előrejelzések középpontjában. Az egyes trendek között pozitív – egymás hatását erősítő – kapcsolatokat feltételezve alakult ki a jövő társadalom modellszerű képe, azaz a társadalom minden fontosabb részterületére vonatkozó új jellemzők koherens rendszere.

A különböző fejlődési trendek extrapolációja nem egyszerűen csak az akkor valóban pozitív tendenciák – magas növekedési ütemek, felgyorsult változások – továbbélésének feltételezését jelentette, hanem azok minőségi változásba torkolló valószínűsítését is. Pl. a gazdasági növekedés magas ütemének továbbélését arra alapozták, hogy a gazdaság fő szektorává a szolgáltató szektor válik. A növekvő anyagi jólét a posztmaterális értékek és jóléti elemek terjedését alapozza meg. A jóléti állam gazdaságot szabályozó és társadalmi problémákat kezelő eredményes szerepét továbbra is dominánsnak tartva jutottak arra a következtetésre,

hogy a posztindusztriális társadalomban nem alakulhatnak ki komoly társadalmi feszültségek és problémák, mert azokat az új szakmai, technokrata elit képes lesz idejében érzékelni és hatékonyan – szakmai-tudományos alapon – megoldani. A posztindusztriális társadalom modelljének lényegét az adja, hogy az iparra épülő gazdaság és társadalom folyamatos fejlődés – a változások felhalmozódása – révén jut el a fejlődés minőségének egy újabb és magasabb szintjére, amely már ipar utáni lesz. Olyan társadalommá alakul, amelyben a széles körű szolgáltatásnyújtás és -használat technikája, munkaszervezése, gazdálkodási formái és fogyasztási mintái határozzák meg a társadalom egészének szerveződését és működését.

A modell nemcsak elméleti konstrukcióként létezett, hanem konkrét társadalmakra vonatkozó tényekkel, számszerű adatokkal alátámasztott konkrét előrejelzések formájában is. Ily módon lehetővé vált annak bemérése, hogy milyen szintű GDP/fő mutató, milyen foglalkozási struktúra, milyen fogyasztási szintek és arányok stb. mellett érhető el ez a fejlettségi szint. Az 1960-as és az 1970-es évek jövőkutatási gyakorlatában – az akkori szocialista országokéiban is – általánossá vált ezeknek a jellemzőknek az országokénti tesztelése és elérendő célként való kezelése is. (Természetesen ezt az új társadalmat a szocialista országok ideológiájuk szellemében kommunizmusként, a kommunizmus küszöbeként határozták meg.) Ily módon a jövőkutatás is jelentősen hozzájárult a posztindusztrializmus eszméjének elterjedéséhez, mert képes volt azt konkrét paraméterek, jellemzők és feladatok formájában is interpretálni.

A posztindusztrializmus mint jövőkép és társadalmi modell hódítását az 1970-es évek nagy jelentőségű változásai torpantották meg. Ezek a változások az 1973-as olajválsággal kezdődtek, majd folytatódtak a jóléti állam válságával, a különböző társadalmi-gazdasági konfliktusok – infláció, munkanélküliség, a gazdasági növekedés megtorpanása, elszegényedés leszakadás stb. – ismételt megjelenésével és felerősödésével, a környezeti válság felismerésével. Ezek a jelenségek egyrészt már nem támasztották alá az előrejelzett társadalmi jövőmodell folyamatos és zavartalan megvalósulását, másrészt az eseményekre való reagálások mind egyéni, mind társadalmi szinten a modellben feltételezettől lényegesen eltérő valóságot alakítottak ki. A valóság elemzése és a gyógmódok keresése egyre nyilvánvalóbbá tette, hogy a jövőmodell eredeti tartalmában tarthatatlan. Éppen azok a jellemzői – konkrét paraméterek, változási irányok, jellemzők és feladatkijelölések –, amelyek konkrétta, kézzelfoghatóvá tették, avultak el a leglátványosabba. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy újra neki kell kezdeni a jövő társadalmi modelljének megformálásához.

A posztindusztrializmus viszont mint fogalom és mint elvi keret túlélte a jövőmodell válságát. Már nem a jövő egyféle és nagy valószínűséggel előre látható társadalmát jelenti, hanem azt a korszakot, amelyben végbemegy az ipari civilizációnak a meghaladása, és az emberi lét civilizációs mélységű megújulása. Ez a korszak válságokkal lesz tele, és különböző alternatív társadalmi modelleken keresztül valósulhat meg. A jövőkutatás új és aktuális feladata ezért nem az, hogy továbbra is egyféle valószínű társadalmi jövőmodellt keressen, hanem az, hogy ehhez a civilizációs váltsához több, lehetséges, és modellszerű társadalmi alternatívát mutasson fel. Ezt a feladatát a jövőkutatás az alábbi társadalmi jövőmodellekben teljesítette.

2. A posztindusztriális kor lehetséges társadalmi modelljei

A jövő társadalmi modelljei a jövőkutatás olyan sajátos produktumai, amelyek az össztársadalmi fejlődés jövőben lehetséges fejlődési szintjeit kialakulásukban, illetve kialakításukban kísérlik meg bemutatni és karakterisztikus jellemzőit meghatározni. Ezek közül az információs társadalom, az informalizált társadalmak, az igazságos verseny társadalma, a fenntartható társadalom és az evolúciós fejlődési mintázat társadalmi jövőalternatíváinak modelljeivel foglalkozunk, mert ezek azok a jövőmodellek, amelyek hazai fejlődésünkre is hatást gyakorolhatnak (Hideg, 1992).

2.1. Az információs társadalom

Az információs társadalmi modell és elmélet lényege az, hogy *az információs technika és technológia* a jövőbeni tudományos-műszaki és társadalmi-gazdasági fejlődés generáló eleme. Ez a technika és technológia azért válhat a fejlődés generáló elemévé, mert a további gépesítést és az automatizálást a mikroelektronika nem a műveletek további szétbontásával, hanem azok integrált rendszerbe foglalásával oldja meg. További lényeges jellemzője a miniatürizálás is, amelynek révén radikálisan csökkenthető az ipari civilizáció magas nyersanyag-, alapanyag- és energiaigénye, valamint az ezzel járó környezetszennyezés és -túlhasznosítás. Mindezek együtt teszik lehetővé az *ipari civilizáció meghaladását*. Az új technika ezért közvetlen összefüggésbe hozható a társadalmi-gazdasági tevékenységrendszer különféle változásával is.

Mínt hogy az információs technológia az élet legkülönbözőbb területein megjelenik, ezért célszerű az annak előállításával és működtetésével foglalkozó tevékenységet az *információs szektorba* összefogni. Ez, a különböző, ún. *hálózatiparokból* összetevődő szektor lesz a jövőbeni gazdasági fejlődésnek is a motorja. Ennek főbb összetevői:

- az *információs iparágak*, amelyek különböző hardvereket és szoftvereket fognak termelni, és különféle közhasznú információkat fognak szolgáltatni;
- a *tudásiparok*, amelyek a K+F – kutatás és fejlesztés – tevékenységet, az oktatást és a tanácsadó szolgáltatásokat foglalják magukba;
- a *művészeti iparágak*, amelyek az esztétikai értékek termelésével és terjesztésével kapcsolatosak;
- az *etikai iparágak*, amelyek a társadalmi és az egyéni erkölcsi értékek fejlesztését, karbantartását szolgálják.

Az információs társadalom modelljében *az oktatás és a szakképzés* kulcspozícióba kerül, hiszen az információs szektoron belül is *az elsődleges információs szektor részévé válik*. Ily módon az oktatás és a szakképzés általános társadalmi funkciója az új műszaki-technikai eszközök és eljárások széles körű használatának és alkalmazásának megtanítása, valamint az új technika és technológia kínálta lehetőségek megvalósítását lehetővé tevő egyéni és társadalmi technikák kialakulásának és elterjedésének elősegítése. Ezt a szerepét az oktatás és a szakképzés a jövőben oly módon tudja betölteni, ha

- a tanulást folyamatos igénnyé képes fejleszteni;
- az embereket alkalmassá teszi a folyamatos ismeretszerzésre;
- tömeges méretekben képes átadni és kialakítani az írni, olvasni, számolni, kommunikálni és az információval való bánni tudást, a problémamegoldó képességet, az új ismeretek iránti fogékonyságot és nyitottságot, a többféle szakismeret elsajátítására való képességet és az adott szituációban szükséges szakismeretek megszerzését.

Ennek az összetett szerepkörnek a betöltéséhez az oktatásnak és a szakképzésnek olyan *információs közművel és hálózattal rendelkező tudásiparrá kell válnia*, amely maga is erőteljesen alkalmazza az információs technikát és technológiát. Ebben a modellfelfogásban a műszaki-technikai innováció új hulláma nemcsak új szükségleteket támaszt az oktatással és a szakképzéssel szemben, hanem egyúttal lehetővé is teszi a megújuló funkcióknak való megfelelést is (Masuda, 1987, Naisbitt, 1988).

A jelzett műszaki-gazdasági fejlődés új fogyasztói és életmód mintákat is fog hozni. Növekszik az igény az információs javak és szolgáltatások iránt, mert tovább fog csökkenni a munkával eltöltött idő, és így egyre több idő jut a képzésre és a továbbképzésre, az önmegvalósítási célok kitűzésére és realizálására, a közösségépítésre és a társadalmi részvételre. Az egyéni szabadság növekedése abban is kifejezésre jut majd, hogy változatos életstílusok és életformák is megvalósíthatóak lesznek. A fő társadalmi különbségek attól fűggnnek majd, hogy kik, milyen mértékben és módon élnek majd a nagyobb szabadság lehetőségével.

A hatalmi viszonyokban is lehetőség van pozitív változások feltételezésére, mert mind az új technika, mind pedig az egyes emberek kreativitásának növekedése lehetővé teszi a hatalom decentralizációját és annak *a közvetlen – részvételi – demokrácia felé való fejlődését*.

Ezt a felfogást kidolgozó és képviselő szerzők között vannak lényeges eltérések is. Naisbitt pl. sokkal nagyobb hangsúlyt helyez az egyéni szabadság lehetőségére és kiszélesedésére, mint Masuda, aki az ember erkölcsi gazdagodását, önmérsékletét és felelősségtudatát részesíti előnyben (Naisbitt, 1991, Masuda, 1987). Az amerikanizált információs társadalom-képben az egyén mobilitása, vállalkozó szelleme szinte teljessé válhat, míg a japán változatban a helyhez kötöttség, a stabil és sokfunkciós közösségekben való élés – lásd. pl. Yamaguchi Muratópia felfogását (Yamaguchi, 1990) – szabadságának megteremtése a cél.

Ez a modell tehát *a technikai-technológiai fejlődésből kiinduló lehetséges pozitív kapcsolatrendszerekben jelöli meg a jövő társadalmának lényegét*. Az információs technika és technológia már létező és lehetséges negatív hatásait – munkanélküliség, tudáshiány, a magánszféra megsértése, az információk monopolizálása, az ellenőrzött társadalom veszélyei stb. – ideiglenesnek és leküzdhetőnek tartja.

Az információs társadalom modellje a posztindusztriális társadalom modelljében megfogalmazott követési effektuson is túllépett azzal, hogy ez a fejlettségi szint nem kizárólagosan csak a legfejlettebb országokban lehet jellemző, és a többiek majd nem csak követő fejlődéssel, és egy bizonyos fejlettségi szint után juthatnak el ebbe a fejlődési szakaszba. A globalizáció egyre nyilvánvalóbb tényei és az információs hálózatok világméretű fejlődése alapján azt az álláspontot képviseli, hogy az információs technika és technológia és hatásai egyre inkább behatolnak a világ minden zugába, és már most is változásokat generálnak. Természetesen *a fejlődés centrumai nyújtják a meghatározó mintát, de elvileg nem zárható ki a helyi megoldások sokszínűsége sem*.

2.2. Az informalizált társadalom

A társadalmi jövő modellezésének egy másik irányzata szintén az új technikákat és technológiákat állítja a középpontba, de a modellépítést arra alapozza, hogy *az új technikák és technológiák alkalmazása különböző formákban valósítható meg*. Központi kategóriája az *informalizáció*, amely azoknak a kibontakozó új tendenciáknak a gyűjtőfogalma, amelyek a korábban meggyökeresedett és megszokott tevékenységszervezési formák ellenében, vagy mellette jelennek meg és dinamikusn terjednek. Ilyenek pl. a kisvállalkozások, az önfoglalkoztatás, a kooperáció terjedése, a háztartások és a kisközösségek szerepének növekedése, az állami szerepvállalás csökkenése. Az informalizáció szó arra is utal, hogy az élet legkülönbözőbb területein megjelenő új megoldások nagy formagazdagságot mutatnak (Gershuny, 1982).

Az informalizáció fő tendenciáiból és az azokban rejlő lehetőségekből az látható, hogy *az új technika és technológia* társadalmi-gazdasági hatásait tekintve *alapvetően kettős természetű*. Az új technika a saját racionalitása alapján fejlődve egyre több területen és egyre inkább kiküszöböli az embert, illetve képes lehet szigorú ellenőrzést is gyakorolni fölötte. Az új

technika ugyanakkor magában hordozhatja egy másfajta – az ún. humán – racionalitás szerinti fejlődés lehetőségét is. Azzal együtt a változatosság, az áttekinthetőség, az önállóság és az alkotó tevékenységek iránti igény tömeges mértékben is kielégíthetővé válhat. A jövőbeni fejlődés előrelátható tendenciái tehát *duálisak*. Ebből a dualizmusból kétféle jövőbeni társadalmi alternatíva is felépíthető.

2.2.1. A duálisan informalizált társadalom

Az egyik alternatíva a humán szempontok szerint alapjában véve kedvezőtlen megoldásokat és következményeiket magába foglaló, ún. rosszindulatú dualizmus, amely végkifejletében *duálisan informalizált társadalom* kialakulásához vezethet. Ebben a társadalmi modellalternatívában a technikai fejlődés úgy racionalizálja és teszi hatékonyabbá a tevékenységeket, hogy azokból az embert egyre jobban kiszorítja és egyre nagyobb ellenőrzést gyakorol felette. A megmaradó és szükséges munkák nagy részét leegyszerűsíti, primitívvá és monotonná teszi. Csak a munkák egy kisebb és egyre zsugorodó része igényel majd magas képzettséget és alkotóképességet. Ily módon a formális gazdaság tere nemcsak zsugorodik, hanem olyan duális gazdasággá is válik, ahol egyre kíméletlenebb verseny folyik az alkotó, kreatív, jó foglalkoztatási körülmények között folyó és magas keresetet biztosító munkáért, miközben egyre csökken az ilyen munkákhoz jutás esélye.

A gazdaság dualizmusa a társadalom más dimenzióiban is dualizmushoz vezethet. A formális gazdaságból kiszoruló és a gyenge gazdasági pozíciójú munkavállalók életlehetőségeiket tekintve egyre inkább leszakadnak a formális gazdaságban sikeresen résztvevő kisebbségtől. A sikeres kisebbség gazdasági hatalmát nemcsak fogyasztásában és életmódjában akarja kifejezésre juttatni, hanem azt monopolizálni is akarja. Ez a jövőben nemcsak tulajdonszerzéssel, hanem az információ és a tudás kézben tartásával és átörökítésével biztosítható. Ez a törekvés újfajta megosztottságot visz a társadalom egyenlőtlenségi és hatalmi viszonyaiba, valamint életmódjába is.

A duálisan informalizált társadalomban *az oktatás és a szakképzés teljes rendszere nem válik a társadalmi fejlődés motorjává*, mert ez a társadalmi alrendszer magas fokú önállóságot ért el, fejlődése öntörvényűvé vált, és így képtelen a gyors és a gyökeres megújulásra. Az oktatási és a szakképzési rendszer nem lesz képes arra, hogy tömegesült méretekben megújítsa a társadalomban az ismeretszerzést, legkedvezőbb esetben is csak arra lesz képes, hogy *egy szűk és ambiciózus réteg számára biztosítsa a korszerű tudást* (Godet, 1983).

Ha viszont az oktatás és a szakképzés csak lassan és csak az elitképzésben lesz képes megújulni, akkor azzal a technika-technológia továbbfejlesztésében is számolni kell, vagyis azt úgy kell fejleszteni és alkalmazni, hogy ne igényeljen sok és magasan képzett felhasználót, alkalmazót. Ennek szociális következményeit – magas munkanélküliség, underclass-jelenség, tömeges menekülés hobbyba, szórakozásba stb., céltalanság – a társadalom kénytelen lesz elviselni, illetve azokat a szociális szféra más intézményeivel kezelni.

Ebben a gondolatrendszerben *az oktatási és a szakképzési rendszer funkciója is duálissá válik*. Egyrészt felerősödik a jókat kiválogató és azokat a lehető legkorszerűbben kiképző funkciója, másrészt a különböző szinteken kisselektáltaknak minél hosszabb ideig az iskolarendszerben való tartása, hiszen a lemaradók tudás- és készség szintje egyre kevésbé felel meg annak, hogy jó eséllyel induljanak el az életben és feleljenek meg a munkaerőpiacon. Ez a parkoló pályáraállítás egyúttal a társadalmi feszültségek levezetésének egyik eszközeként is funkcionálhat, így más társadalmi érdekek is mellette szólhatnak.

Az oktatási és a szakképzési rendszer duálissá válása abban is megmutatkozik, hogy *az iskolarendszerű képzés* – a magas szintű tudást nyújtó elitképzésen kívül – *egyre inkább elszakad a munkaerőpiactól*. Egyre inkább az általános műveltség átadását tekinti céljának és

a munkaerőpiachoz gyorsan igazodó, korszerű és keresett szakismeretek nyújtása tőle független, vagy hozzá csak lazán kapcsolódó intézményekben – vállalatok, szakképzési vállalkozások – fog folyni. Az oktatási és a szakképzési rendszer funkcióinak duálissá válása, illetve a dualitás elmélyülése tovább rontja a szóban forgó alrendszer társadalmi hatékonyságát és lehetetlenné teszi a társadalmi fejlődés egészét szolgáló, funkciógazdag, tudás- és ismeret-átadó ipar kialakulását.

A hatalmi dualizmus az állami tevékenységet is abba az irányba viszi el, hogy még nagyobb teret engedjen a gazdaság modernizálását és értéktermelését kézbentartók akarátának. Ily módon tovább csökkenhet az állam jóléti jellege és társadalmi egyenlőtlenséget csökkentő erőfeszítése, ugyanakkor a társadalmat ellenőrző és a társadalmi konfliktusokat kezelő tevékenysége meg is erősödhet, mert a *kettészakadt társadalom* megsokszorozza a konfliktusok lehetőségét például a bűnöző életforma, a terrorizmus terjedése, a társadalom elfogadott értékeitől elforduló, azokkal szembenálló értékek szerinti életformákat folytatók réteggé formálódása – az ún. underclass-jelenség vagy a társadalmi kirekesztődés – és a hivatalos társadalomból való kiszakadása miatt (Dahrendorf, 1987, Atkinson, 1998).

2.2.2. A plurálisan informalizált társadalom

A másik alternatíva a humán szempontok szerint alapjában véve kedvező megoldásokat és következményeiket kitermelő és létrehozó társadalom, amely végkifejletében *plurálisan informalizált társadalom* kialakulásához vezethet. Ebben a társadalmi modellalternatívában a technikai fejlődés úgy racionalizálja és teszi hatékonyabbá a tevékenységeket, hogy azok az ember számára átláthatóak lehetnek. Ebben az esetben is bekövetkezik a formális gazdaság zsugorodása, de oly módon, hogy az informális gazdaság különböző formái – az önfoglalkoztatást biztosító háztartásgazdaság, a non-profit jellegű közösségi gazdaságok – a formális gazdaságokkal egyenlő szerepre emelkedve társadalmilag elismert, támogatott és hasznos funkciót legyenek képesek betölteni, illetve átvenni a formális gazdaságtól.

Ekkor is duálissá válik a gazdaság, de olyan értelemben, hogy az két egyenrangú, formális és informális, gazdaságból fog összetevődni. Mindkettőre egyaránt szükség lehet a különböző szükségletek társadalmilag racionalizált kielégítése szempontjából.

Ez a gazdasági dualizmus feltehetőleg nem vezet társadalmi dualizmushoz. Olyan *társadalmi pluralizmus* is valószínűsíthető, amelyben a társadalom különböző csoportjai, különböző mértékben, de egyaránt részt vesznek mind a formális, mind az informális gazdaságban, nagy szabadságfokkal képesek saját életvitelüket és -körülményeiket alakítani.

Ebben a modellben a társadalmi értékek változásának és érvényesítésének is jelentős szerepe van. Ha ugyanis az önkifejezésnek, a kreativitásnak, az autonóm és önszabályozott tevékenységek iránti igényeknek sikerül a gazdasági és a politikai szférába behatolniuk, akkor kihasználhatókká válhatnak a technikai fejlődésben rejlő alternatív lehetőségek is.

Ebben a társadalmi jövőmodellben *a szociális szféra fejlődésében alapvető jelentősége lesz a tudás és az ismeretek termelésének, valamint átadásának*. Ezt a kulcsszerepet a tudomány, az oktatás és a szakképzés akkor lesz képes betölteni, ha olyan *egységes tudásiparrá integrálódik*, amely képes a *korszerű tudás- és ismeretszint tömeges termelését biztosítani és szolgálni*. Ennek a tudásiparnak a funkciórendszere a tanulással-tanítással összekapcsolt ismerettermelés, a kreatív, feladatmegoldó képességek fejlesztése, a munka és az alkotás, valamint az általános és szakmai ismeretek életpálya- és tevékenységorientált összekapcsolása (Gershuny, 1982, Godet 1983, de Jouvenel, 1988).

Ez az alternatíva nem tekinti megvalósíthatatlannak ezt az összetett feladatrendszert akkor, ha a tudomány, valamint az oktatási és a szakképzési rendszer arisztokratikus zártságát, rugalmatlanságát sikerül feloldani a társadalomban formálódó és megerősödő, új humanizációs

értékek köré csoportosuló és szerveződő érdekcsoportok demokratikus nyomásgyakorlása útján. Ha viszont sikeres lehet ennek a társadalmi alrendszernek az átalakítása, akkor a műszaki-technikai innováció új hulláma is a kedvező alternatíva, a humán racionalitás szolgálatában mehet végbe, amiből kifejlődhet a plurálisan informalizált társadalom.

2.3. Az igazságos verseny társadalma

Az igazságos verseny társadalma modellirányzat sok hasonlóságot mutat a plurálisan informalizált társadalom felfogásával. Megkülönböztetése mégis indokolt, mert nemcsak a technikai fejlődés társadalmi-gazdasági kérdéseire próbál válaszolni, hanem a környezeti problémákra is. *A problémák fő okait* azonban nem a technikai fejlődésben jelöli meg, hanem *a társadalomban uralkodó értékekben és ideológiákban, valamint az azokat kiszolgáló gazdaságban* (Gunn, 1989). Éppen ezért a megoldást is ezeken a területeken, azok megváltozásában és megváltoztatásában keresi.

Az uralkodó materializmus és az individualizmus ideológiájának meghaladása az alábbi új értékekkel érhető el:

- az élet tisztelete;
- a természet mint az élet és a társadalom nélkülözhetetlen létfeltételének megértése;
- a posztmateriális értékeknek a materiális értékek fölé helyezése;
- az emberhez méltó munkához és életkörülményekhez való jog elismerése és mindenki számára való megvalósíthatóvá tétele;
- az ember erkölcsi gazdagodásának fontossága.

Ezeknek az értékeknek a megvalósulását egyesek *a zsidó-keresztény értékek szerinti életvitel kiteljesedésében*, mások viszont *az általános emberi értékek és jogok következetes érvényesítésében* látják (Schumacher, 1991, Henderson, 1991).

Ha a társadalom kollektíven elfogadja a fenti értékeket, akkor az azok által vezérelt verseny – az igazságos verseny – a társadalom minden szférájában valósággá változtatja az új értékeket. A fenti értékek elterjedése a következők alapján és formájában mehet végbe:

- A gazdaság növekedésének a természetet pusztító és az embert megnyomorító formáját a jövőben már nem lehet fenntartani anélkül, hogy az emberi faj ne veszélyeztetné saját fennmaradását. A gazdaságot olyan stabilitásra törekvő gazdasággá kell átalakítani, amely képes minimalizálni az anyagi ráfordításokat, konzerválni a természetet, az anyagi javak minőségét és használhatóságát javítani, emberhez méltó munka- és életkörülményeket biztosítani a társadalom minden tagja számára.
- Az új munkaszervezési és szervezeti megoldások – a belső vállalkozások rendszere, az önálló és felelős munkakörök kialakítása, a kis üzemméret életképessége, a kisvállalkozások fejlesztése, a nagy monopóliumok szétbontása, a non-profit termelő és szolgáltató közösségek terjedése stb. – nemcsak gazdaságosak, hanem az emberi dimenzióknak és a természet kíméletének is megfelelnek. A kínáló új technikai megoldások és szervezési lehetőségek nemcsak az ún. humán skálának felelhetnek meg, hanem azzal együtt a természet kíméletének is. Minthogy a természet regenerációs képessége térben és időben is korlátozott, ezért a kis- és a közepes üzemméretű, anyag-, energia- és szennyezéstartarékos megoldások egyszerre tehetnek eleget a környezeti, a humán, valamint a stabil és adaptív gazdálkodás követelményeinek is.

- Az iskolázottság jelenleg is magas szintje alapot nyújt ahhoz, hogy ezek a folyamatok felerősödjenek a társadalomban, de *az oktatás, a tanulás és a nevelés továbbfejlesztésére is nagy súlyt kell helyezni* annak érdekében, hogy ez a társadalom megvalósulhasson. Ennek kapcsán nemcsak az ismeretszerzés folytonossá tétele, hanem az erkölcsi értékek fejlesztése és folyamatos karbantartása is fontossá válik.

Az igazságos verseny társadalmának modelljében a fejlődés generáló eleme a társadalmi értékrendszer, a természetről, az anyagi javakról, az emberről és a társadalomról vallott értékek változása. *Ez az értékváltás a társadalom szabályozó szerepének erősödése és az oktatás-nevelés kiemelt fejlesztése révén formálja át a társadalom többi szféráját is.*

Ebben a változási-fejlődési folyamatban az oktatás és a nevelés szintén kulcspozíciót tölthet be, de ahhoz nem lesz szükség arra, hogy az alrendszer társadalmi funkcióját is megváltoztassa, hiszen továbbra is a szocializáció és az ismeretátadás lesz a szerepe. Konkrét feladataiban és tartalmában viszont súlyponteltolódásnak és korszerűsödésnek kell bekövetkeznie. A nevelést és az erkölcsi értékek átadását ismét fel kell vállalnia az oktatásnak, miközben a közvetítendő tudást és ismereteket is korszerűsítene kell. *Az érték- és az ismeretközvetítést a jövőben értékvezérelten kell összekapcsolnia* ahhoz, hogy az értékváltás a társadalom többi szférájában is megvalósulhasson és kialakulhasson az igazságos verseny társadalma.

Minthogy az irányzat képviselőinek többsége amerikai, ezért az amerikai fejlettségi szintnek és kulturális közegnek alapvető szerepe van a modell kialakításában, továbbá az kimondva vagy kimondatlanul is csak a legfejlettebb országok jövőjéről szól.

2.4. A fenntartható társadalom

A fenntartható társadalom olyan társadalmi modell típust testesít meg, amely a természeti környezet további elszennyeződésére és erőforrásainak kimerülésére ajánl a gyakorlatban is megvalósítható megoldást. Az ökológiai válság fő okát a természet és a gazdaság adott, kialakult kapcsolatrendszerében jelöli meg. Ennek fő jellemzője az ipari technikák és technológiák növekedésorientált működése, amely véges környezeti feltételek mellett szükségyszerűen vezet el az ökológiai rendszerek túlterheléséhez és összeomlásához. Ezt a kedvezőtlen folyamatot erősíti fel a népességnövekedés és/vagy a fogyasztás nagymértékű egyenlőtlensége és pazarlóvá válása.

A megoldáskeresés alapja az, hogy *a környezeti problémát a gazdaság fejlődésével vagy fejlődése mellett kell megoldani*, mert a környezeti problémák okai a gazdaságban koncentrálnak. A tiszta ökológiai szempontok egyedüli társadalomváltoztató és -szervező elvvé tétele azért megvalósíthatatlan, mert az anyagi szükségletek kielégítéséről a társadalom nem mondhat le. Az emberi és az ökológiai szempontok olyan szintézise és kapcsolata lehet csak reális és előremutató cél, amely mellett az ökológiai rendszerek is működőképesek maradnak. Ez a cél *az ún. koevolúciós fejlődéssel/fejlesztéssel valósítható meg*, amely a természet és az emberek anyagi tevékenysége közötti, egymáshoz alkalmazkodó kölcsönhatás-rendszer lehetséges állapotainak sorozata. Az ily módon elérhető *fenntartható állapotok* kialakítása nem teszi tarthatatlanná a társadalmi jólét növekedését akkor, ha abba nemcsak a gazdaság által termelt anyagi javak tartoznak, hanem az emberi lét számára szükséges természeti javak is.

Több próbálkozás ismeretes a fejlődés fenntarthatósági kritériumának elvi meghatározására is. Az egyik, igen elterjedt nézet a fenntarthatóságot úgy definiálja, hogy az *olyan körülmények és kapcsolatrendszerek együttes fennállása, amelyekben a természeti környezet további terhelése nélkül valósul meg a gazdaság működése és az anyagi szükségletek javuló kielégítése* (Közös jövőnk, 1988). Egy másik felfogás a generációk kapcsolatát kiemelve a fenntartha-

tóságot úgy értelmezi, hogy az olyan fejlődési lehetőség és út, *amelyben a társadalom a jelenlegi anyagi szükségleteit anélkül elégíti ki, hogy lehetetlenné tenné a jövő generációk számára saját szükségletük kielégítését (Megőrizhető-e a Föld?, 1989).* Egy harmadik felfogás az egyre fontosabbá váló megújuló erőforrások szempontjából definiálja a fenntarthatóságot. Eszerint *az ember természethasznosításának növekedése nem lépheti túl a természet nettó termelését, a természet növekedését (Heijman, 1988).*

A fenntartható állapotok kialakulását a következő változások, változtatási lehetőségek segítik elő:

- a technika, technológia anyag- és energiaigényességének csökkentése, a hulladékok ártalmatlanítása és visszaforgatása, zárt öko-műszaki ciklusok kialakítása, vagyis a technikai-technológiai fejlődés környezetbarát tulajdonságainak kifejlesztése;
- a környezet javaival való gazdálkodás megteremtése, vagyis a gazdaság a környezeti feltételeket és az arra gyakorolt hatásokat internalizálja, mert a környezetvédelem mint passzív és utólagos, korrekciós tevékenység alacsony hatásfokú;
- a gazdaság termelte fogyasztási javak egyenlőbb elosztása a pazarló fogyasztás túlfutásainak lefaragásával és az alapszükségleteket kielégítő javak mindenki számára való biztosításával;
- a népességszámnak az eltartóképesség függvényében való szabályozása.

Ezek a főbb változási lehetőségek vagy szükséges változások és az azokat elősegítő intézkedéssorozatok a társadalom értékrendszerét is átalakítják. Józan belátással és az alkalmazkodó tanulással egy új társadalmi modellt, a fenntartható társadalom alakítható ki.

A fenntartható társadalom modelljének generáló eleme viszont csak akkor léphet működésbe, ha a tudás, a technika-technológia és a társadalom értékrendszere környezetbaráttá válik. Ebben a folyamatban mind az új szemléletű tudományos gondolkodásnak, mind a nevelésnek és az oktatásnak meghatározó szerepe van. Ez a modell *mégsem gondolkodik egy új típusú tudásiparban*, mert az új értékek közvetítésében és megvalósításában fontosabbnak ítéli a technika-technológia alkalmazásának mikéntjét és az egyéni értékektől vezérelt önkorlátozását. Ugyanakkor, *a tömeges nevelést és oktatást az új környezetbarát értékek és ismeretek terjesztésének eszközeként fogja fel*, olyan egyirányú csatornaként, amely egyaránt táplálkozik a koevolúciós fejlődésről szerzett és szerezhető ismeretekből, valamint a tapasztalatból kiérlelt új értékekből (*Közös jövőnk*, 1988, *Norgaard*, 1988).

Ebben a modellben tehát a koevolúciós fejlődés tudományos megismerése, technikává-technológiává alakítása, valamint annak alkalmazása és a társadalom új értékek szellemében való nevelése és tanítása között az egyirányú, és felülről-lefelé irányuló kapcsolat a domináló. Ily módon a társadalomnak nem kell megújítania az oktatás és a szakképzés társadalmi funkcióját, de tevékenységét és tartalmát szükséges korszerűsíteni.

A fenntartható társadalom modelljének egy Nyugat-Európára adaptált változata is kialakult. *Ez az ökoszocializmus modellje, amelyben a fenntarthatóság nemcsak a természeti környezetre vonatkozik, hanem a társadalom szociális viszonyaira is (Gerken, 1993).* Ennek a modellváltozatnak az a sajátossága, hogy a változó társadalmi szükségletekre reagáló üzleti szféra felől közelíti meg a fenntarthatóságot, vagyis azt nem az üzlet, a gazdaság ellenében, hanem a gazdaság- és a társadalompolitika egy irányban munkálkodó tevékenysége révén tartja elérhetőnek. Az ökoszocializmus megvalósulásának alapja ezért egy új „bűvös háromszög”, ami a munka újraelosztásának, a környezetvédelemnek és a szociális rendszer újraelköltésének kölcsönösen összefüggő problémamegoldása. A kölcsönösen összefüggő problémák megoldásának középpontba állításával ez a modellváltozat már azt is kifejezi, hogy a fenntarthatóság koevolúciós szemlélete nem más, mint a társadalmi fejlődés evolúciós mintázatában való gondolkodás egyféle megjelenési formája.

A fenntartható társadalom modellje eléggé általános ahhoz, hogy a jelenlegi társadalmak, országok mindegyike számára modellként vagy legalábbis gondolkodási keretként szolgáljon. Ezt bizonyítják az ilyen szellemben készített és egyre szaporodó országtanulmányok, amelyek között bőségesen találhatók harmadik világbeli országok fenntartható fejlődésével foglalkozók is.

2.5. Az evolúciós fejlődési mintázat társadalmi jövőalternatívái

A jövőmodelleknek ez az irányzata az evolúciós jövőkutatás keretei között formálódik. A korábban tárgyalt modellekkel szemben ez a modell ma még csak elméleti-filozófiai szinten létezik. Azért érdemes vele foglalkozni, mert egy formálódó, új világlátás és tudományfelfogás – az általános evolúciós elmélet – alapján kísérli meg a társadalmi fejlődést modellezni.

A modell *alapja a fejlődés, az evolúció új értelmezése*, amely szerint az univerzum különböző területein, szintjein és formájában folyó evolúciós jelenségek és folyamatok egy egységes mintázatú általános evolúciós folyamatot alkotnak. Ebben a felfogásban az emberi társadalom kialakulásában és további fejlődésében is szerves része ennek az általános evolúciós folyamatnak.

A társadalom olyan komplex nagyrendszer, amelynek komponensei az ember és közösségei, társadalmi viszonyai, értékei, valamint társadalmasított anyagai. A társadalom önfejlődő, mert fejlődését részrendszerei – az emberi rendszer (a közösségek és a szükségleteik és értékeik) és az anyagi rendszer (a technika és a gazdálkodás) – közötti kölcsönhatások generálják. A külső környezet felől érkező új hatások is a belső kölcsönhatások változásán keresztül fejtik ki hatásukat.

Az önfejlődést, a változást beindító impulzusok zavart idéznek elő a korábbi működési mechanizmusban. A nagyrendszer visszacsatolási mechanizmusai lefékezhetik, csillapíthatják ezt a fluktuációt, aminek következtében a társadalom stabilitása helyreállítható. Ha a fluktuációt csökkentő mechanizmusok képtelenek a zavarok megfékezésére, akkor a társadalom instabil állapotba kerül.

A társadalom önfejlődését beindító mechanizmusokra *az értékek* kód szerepükből adódóan *érzékenyen reagálnak*. Megindul az értékek eróziója és újrafogalmazása, az új szükségletek felismerése. A társadalom periferiáin élő csoportok mozgalmi felerősödnek és beindul az értékek közötti verseny és küzdelem. A bifurkációs mechanizmusok a periféria értékeit, szükségleteit és csoportjait domináns társadalmi pozícióba emelhetik. Ez az időszak *az ún. válságos, kritikus korszak*, mert többféle lehetőséget, lehetséges társadalmi jövőt is felszínre hoz és rendkívül bizonytalanná válik az, hogy melyik lehetséges jövő fogja majd átformálni a társadalmat (Laszlo, 1991).

Az egyik lehetséges jövő domináns pozícióba kerülése után következik az ún. szétszóródási periódus, amikor kialakul az új evolúciós szint és struktúra, valamint végbemegy az alacsonyabb szintű részrendszerek funkcionális és strukturális átalakulása is.

2.5.1. Az interaktív szükségletek társadalma

A társadalom önfejlődésének fenti értelmezése alapján a társadalom eddigi fejlődése Malaska szerint két nagy evolúciós szakaszra osztható (Malaska, 1991). Az első nagy szakaszt és evolúciós szintet *az alapszükségletek társadalma* képviseli. Ebbe a szintbe a különféle agrár-társadalmak tartoznak. Közös jellemzőjük az alapszükségletek (élelem, ruházat, szállás) ön-ellátó, természetközeli formában való kielégítése. A második szakasz *az anyagi szükségletek társadalma*, ahol az ipari szektor kerül előtérbe, mert ez képes a különféle anyagi szükségletek széles skálájának tömeges kielégítésére.

A társadalmi önfejlődés harmadik szakasza jelenleg kezdődik. A fejlett társadalmakban az új szükséglet- és értékcsírák már megjelentek, mert a rendszerben erőteljes a fluktuáció és beindultak a bifurkációs mechanizmusok is. Az új szükséglet- és értékcsírák keletkezése a ter-

mészeti környezettel, a kommunikációval, az információval kapcsolatban az emberek közötti interakciók területén figyelhetők meg. Ezekben a szükségletekben és értékekben az a közös, hogy nem anyagi javakra irányulnak: bennük az anyagi javak csak közvetítő vagy eszköz szerepet töltenek be. Ennek alapján a társadalmi fejlődés új evolúciós szintje *az interaktív – nem anyagi – szükségletek társadalma* lehet, amely kifejlődése során átszervezi a társadalom többi szektorát is, így az ipart és a mezőgazdaságot is. Az információs társadalom csak az interaktivitással jellemezhető posztindusztriális társadalomhoz vezető út egy fontos szakasza lehet, amiben kialakulnak az új technikai megoldások.

Ebben a folyamatban *többféle társadalmi kísérlet, próbálkozás és megoldási forma is létrejöhet*, attól függően, hogy milyen konkrét társadalmi közegben zajlanak le ezek a változások. Az interaktív szükségletek társadalma ezért ma még csak az általánosság szintjén látható előre. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy egyes társadalmak megrekednek az ipari civilizáció szintjén és egy *tartósan hanyatló pályán, az archaikus ipari társadalmi formában fognak létezni* (Malaska, 1991). Ez természetesen nem jelent mozdulatlanságot és változatlanságot, de a változások mértéke és természete nem teszi lehetővé azt, hogy e társadalmak alapjaikban megújuljanak.

Az interaktív szükségletek társadalmának modelljében az oktatás-nevelés és a szakképzés társadalmi fejlődésben betöltendő helye és funkciója a társadalmi fejlődés jellege szerint változik. A fejlődés alapvetően reprodukív szakaszában az oktatás-nevelés és a szakképzés fő funkciója az ismeretek és az értékek átadása és stabilizálása. A kettéágazási (bifurkációs) és a szétszóródási (disszipatív) időszakokban viszont ennek az alrendszernek ugrásszerűen megnövekszik a társadalmi jelentősége és funkciója is megváltozik. Ezekben az időszakokban ennek az alrendszernek problémákat és alternatív lehetőségeket feltáró, valamint probléma- és feladatmegoldó tudást, ismereteket és készségeket kell kialakítania. Az alrendszer fokozott társadalmi fontosságát kiemeli az a tény, hogy az alrendszer funkcióváltozásának sebessége és az új funkcióknak való megfelelésének mértéke meghatározza a társadalmi átalakulás sebességét, irányát és konkrét formáit is. A kérdéses alrendszernek ezért *nemcsak társadalmi helyében és funkciójában, hanem tartalmában is meg kell újulnia*. A szükséges tartalmi megújulásnak a lényege az ember sokoldalú, folyamatos fejlődésének szolgálata.

2.5.2. A hierarchikus vagy a holarchikus posztmodern társadalom

László Ervin, az evolúciós jövőkutatás nagy öregje a társadalom evolúciós fejlődésének jövőjét még elméletibb szinten és formában körvonalazta. Abból indul ki, hogy jelenleg a bifurkáció korában élünk, amikor többféle fejlődési irány is egyformán lehetséges. Az egyik irány a társadalmi fejlődés megrekedése, evolúciós driftre sodródása. Ő ezt devolúciós ágnak nevezi, ami a Föld lakhatatlanná válását, vagy az ipari társadalmak általános hanyatlását eredményezi. *A társadalmi evolúció felemelkedő ágát olyan posztmodern társadalomként jellemzi, amelyben a földi társadalmak különféle integrációs és diverzifikációs tendenciákon keresztül globalizálódni fognak*. Ezen az evolúciós lehetőségen belül alternatív bifurkációs ágakat is lehet találni attól függően, hogy a társadalom kognitív kapacitása, tevékenységének szervezése miként változhat meg. Két alternatívát körvonalaz: az egyik a hierarchikus, a másik pedig a holarchikus posztmodern társadalom lehetősége. A hierarchikus jövő útján a társadalom különböző elemeit és intézményeit felülről vezényelve előre eltervezett egységekben kényszeríti egy jövőorientált elit az új rend létrehozása érdekében. Ezt a fejlődési utat nem látja kívánatosnak, mert az új rend érdekében fel kellene áldozni az egyéni emberi szabadságot. A holarchikus jövő viszont nemcsak lehetséges, hanem kívánatosabb is. Ebben az evolúciós alternatívában a társadalom különböző részei, elemei részt vesznek az új célok kialakításában és kooperálnak azok megvalósításában, vagyis az egyén és a társadalom koevolúciója révén valósulhat meg a fejlődés (László, 1991).

A holarchikus fejlődési úthoz nemcsak a technikának, a gazdaságnak, az oktatásnak és a társadalmi értékrendszernek kell megújulnia, hanem *meg kell valósulnia a világnézeti váltásnak is, ami a tudomány, a művészet és a vallás új szövetségével következhet be.* Ennek a világnézeti váltásnak a főbb, körvonalazódó ismérvei az alábbiak:

1. táblázat: *Változó világnézet a bifurkáció korában*

Területek	Modern világnézet	A kialakuló holisztikus világnézet
fizikai világ	atomisztikus	holisztikus, kölcsönösen
	töredezett	összekapcsolt
fizikai folyamatok	materiális	szerves, interaktív,
	determinisztikus	egymásba átmenő
organikus funkció	diszkrét, szeparált,	kölcsönösen függő,
	a részek cserélhetők	a részek nem cserélhetők
szociális etosz	technológia- és	kommunikációra és
	javakra orientált	szolgáltatásokra orientált
társadalmi haladás	fogyasztásfüggő	adaptív, erőforrás-
	erőforráskonverziós	kiegyensúlyozó
gazdaság	versenytől és	kooperációtól
	profittól vezérelt	vezérelt
emberiség	természetet uraló,	természetbe integrálódó,
	antropocentrikus	gaiacentrikus
kultúra	európacentrikus,	pluralista
	kolonialista	
politika	hierarchikus,	holarchikus,
	hatalomra épülő	harmóniára épülő

forrás: Laszlo, 1991, 79. old.

A világnézeti váltást viszont globálisan, de a helyi szintek, az egyes konkrét társadalmak aktív részvételével képzelni el. Új elem elképzelésében az, hogy ebben a folyamatban minden egyén és közösség részt vehet, és a siker érdekében részt is kell vennie. Ezzel *az egyén és közösségei jövőért érzett felelősségét globálissá és totálissá is teszi, és utat nyit a különböző jövő-mozgalmak történelemalakító szerepvállalása felé.*

2.6. A jövőmodellek összehasonlítása

Az eljövendő társadalmat posztindusztriális társadalomként leíró modell bekövetkezési, megvalósulási esélyei drasztikus csökkenésének felismerése után többféle jövőmodell született, vagy van kialakulóban. Ezek közös jellemzője az, hogy olyan, a társadalom minden lényeges szféráját és azok kapcsolódását átfogó, többé-kevésbé konzisztens gondolatrendszerek, amelyek a jövőbeni társadalom lehetséges működési kereteinek kijelölésére törekszenek. Eközben arra is kísérletet tesznek, hogy összekapcsolják a jövő társadalom kialakulását generáló változásokat és a jövő társadalom lehetséges új állapotjellemzőit. Ezek a jövőmodellek *szakítottak azzal a felfogással, hogy alapvetően a gazdasági alrendszer fejlettsége és jövőbeni fejlődési pályája határozza meg a jövő társadalmának milyenségét.* További közös jellemzőjük az, hogy olyan koncepcionális jövőalternatívákat fogalmaznak meg, amelyek *nem járnak együtt szükségszerűen azzal a felfogással, hogy a különböző társadalmak fejlődése a jövőben az egységesülés irányába megy, a társadalmak közötti különbségek csak a fejlettség szintjében levő különbségekre redukálhatók.* Ezek a közös jellemzők úgy is értékelhetők, hogy a jövőkutatásnak ezekben a produktumaiban is *megjelent a posztmodern eszmeáramlat,* amely a többféleséget, az eltérő interpretációk lehetőségét és valóságosságát képviseli.

E közös vonások mellett az egyes bemutatott jövőmodellek különböznek is egymástól, mert eltérő felfogást, filozófiát képviselnek a jövőről és annak kialakulásáról, a belátható jövő időtávjáról, és az empirikus részelőrejelzések felhasználhatóságáról. A jövőmodellek összehasonlításakor az alábbi kérdésekre is kaphatunk választ:

- a jövő társadalmi modelljeinek lényegét meghatározó rendezőelvek és jellemzők eredete és egymáshoz való viszonyuk;
- a természethez való viszony jövőbeni lehetséges változatai;
- a technológia, technika és a gazdaság változtathatósága;
- az értékek, kultúrák és világnézetek lehetséges társadalomformáló szerepe;
- a társadalom működési mechanizmusainak új alapokra helyezhetősége.

A jövőmodellek felfogása, filozófiája a rendezőelvek megválasztásában érhető tetten, vagyis abban, hogy miként vélekednek arról, hogy mi generálhatja a jövő társadalmát. A jövőt generáló elem azáltal válik a jövőmodellek rendező elvévé, hogy az abból kiinduló változások nyomon követéséből épül fel a modell. Ebben a tekintetben alapvetően két modell típust lehet megkülönböztetni: az egyik a bottom → up jellegű, a társadalom valamelyik alrendszerét kitüntetetten kezelő modell típus, a másik pedig a top → down jellegű, a fejlődés új, evolúciós értelmezésére építő modell típus. Az előbbibe tartoznak az információs, az informalizált, az igazságos verseny társadalmi modelljei, míg az utóbbiba az interaktív szükségletek társadalmi és a posztmodern társadalom. Sajátos helyet foglal el a fenntartható társadalom jövőmodell, mert mindkét modell típusba egyaránt besorolható.

A bottom → up jellegű jövőmodellekben az egyik legfontosabb új generáló elem a technika, technológia, amelyre több jövőmodell is épül. Ezek az információs, a duálisan vagy a plurálisan informalizált társadalom modellek. Ezeket ezért technicista jövőmodelleknek is nevezik (Gidai, 1990, Gerken, 1993). Ez azonban leegyszerűsítő és félrevezető kategorizálás, mert eltekint attól, ami e modellek lényeges kérdése, nevezetesen az, hogy az új technika, technológia miként, milyen társadalmi formákban és következményekkel terjed el. Ezek a jövőmodellek ezekkel a kérdésekkel is foglalkoznak. Talán az információs társadalom jövőmodell a leginkább technicista, mert a legkevésbé érzékelteti az új technika, technológia társadalmi befogadási és leképzési problémáit, illetve azt feltételezi, hogy ezek a problémák végül is automatikusan megoldódnak. Emiatt viszont ez a jövőmodell inkább mechanisztikus, mint technicista. Az informalizált társadalom modelljei viszont éppen a jelzett problémakört állítják a középpontba. A duálisan informalizált társadalom jövőmodell arra mutat rá, hogy a technika, technológia új jelenségei milyen társadalmi feszültségekkel és negatív változásokkal járhatnak együtt a régi, már kialakult társadalmi-gazdasági mozgásformák és mechanizmusok keretei között. A plurálisan informalizált társadalom modellje pedig a társadalmi-gazdasági mozgásformák és mechanizmusok megújulásának egyféle lehetősége, amelyet a humánus igényei is motiválnak.

E modelles család *másik új generáló eleme a társadalmi értékrendszer,* amelyből az igazságos verseny társadalmának modellje formálódik. Ez az értékközpontú modell a technicista szemlélet ellenpólusát testesíti meg, mert a felismert új értékek és célok alapján átrendezhetőnek, átépíthetőnek tartja a társadalom minden területét és működési mechanizmusát. Az érték-racionalitás érvényre juttatásához ezért szán központi szerepet az erkölcsi nevelésnek és az új társadalmi ideológiának az igazságos versenynek.

A fenntartható társadalom jövőmodellje is generáló elemekben gondolkodik, de az nem a társadalom egyik alrendszere, hanem egyféle kölcsönhatás, amely a természet és a társadalom között áll fenn. Abban az értelemben tekinthető bottom → up közelítésmódban felépített jövőmodellnek, hogy a társadalomban ható sokféle kölcsönhatásból csak ezt az egyet emeli

ki, illetve annak változtatását tekinti meghatározónak. Top → down típusú jövőmodellekkel abban mutat hasonlóságot, hogy erről a kapcsolatrendszerrel koevolúciót, egymás függvényében való változást és fejlődést tételez fel. *Ennek a jövőmodellnek az ökoszocializmussal jelzett változata hidat képez a generáló elemben és a fejlődés evolúciós mintázatában gondolkodó jövőmodellek között.*

A top → down típusú jövőmodellek a társadalom jövőjét a formálódó általános evolúciós elmélet alapján körvonalazzák. Szemléletükre a komplexitás a jellemző, mert próbálnak túllépni a társadalmi fejlődést egy okra vagy ok-csoportra redukáló felfogásokon. A társadalmi fejlődést és így a jövőt ezért a természet és a társadalom, valamint a társadalom belső alrendszerei és folyamatai közötti kölcsönhatások eredményeként fogják fel. Ez az eredő az interaktív szükségletek társadalmi jövőmodellben a *szükségletek fejlődése*, a posztmodern társadalom jövőmodelljeiben pedig a *világnézeti váltás*. Ezek a jövőmodellek általánosságuk révén ma még társadalomfilozófiai szinten mozognak, viszont ezért kapcsolhatók össze a civilizációs korszakváltással is. Emiatt többek is, mint a többi jövőmodellek.

A top → down típusú jövőmodellek komplex közelítésmódjukból következő másik sajátossága az, hogy *önmagukon belül képesek alternatívákat bemutatni*. Ezek a modellek egyaránt magukban foglalják az evolúciós fejlődés hanyatló és továbbvivő ágait. A bottom → up típusú modellek ezzel szemben együtt nyújtják a társadalmi jövő többféle lehetséges kimenetelét és alternatíváit attól függően, hogy melyik társadalmi alrendszer kerülhet a jövőben olyan meghatározó pozícióba, mint korábban a gazdaság volt. Ennek következménye az, hogy ezekben a nagyrészt egymástól független jövőmodellekben a lehetőség és a kívánatosság szorosan összekapcsolódik. Egy jövőmodell – a duálisan informalizált társadalom – kivételével mindegyikben benne van az általa felvázolt fejlődés kívánatossága is. Ez arra figyelmeztet, hogy a jövőmodellek kívánatossága mögött is különböző, ma még kellően fel nem tárt értéktartalmak húzódnak meg.

A bemutatott társadalmi jövőmodellek idődimenziója a hosszú, illetve a nagy távlat. Jóllehet az egyes modellek erről nem nyilatkoznak, de idődimenzióikra következtetni lehet a modellekből. Hosszú távlatúak azok a jövőmodellek, amelyek megvalósulása már megkezdődött és/vagy azok megvalósulása technikai, technológiai, oktatási-nevelési, vagy a felismert új értékek elterjedésének ciklusaihoz kapcsolódnak. Ezek az információs, az informalizált, az igazságos verseny társadalmi jövőmodellek. Nagy távlatúak az evolúciós felfogásra épülő jövőmodellek, mert azok a társadalom teljes átrendeződésében, új evolúciós szintjének kialakulásában gondolkodnak. Ezek a jövőmodellek az interaktív szükségletek és a posztmodern társadalom modelljei. Ide sorolható a fenntartható társadalom modellje is, mert a természet és a társadalom koevolúciója szintén csak történelmi léptékben alakítható át.

A társadalmi jövőmodellek jelentősen *különböznek részletezettség, kidolgozottság és a számszerű előrejelzési információs tartalmuk szerint is*. A legrészletesebb és kidolgozottabb, valamint számszerű információkban is bővelkedő jövőmodellek a hosszú távlatú modellek. Ezek közül is az információs és a duálisan informalizált társadalom modelljei a legkidolgozottabbak. A plurálisan informalizált és az igazságos verseny társadalmi jövőmodellek kevésbé részletesek és számszerű előrejelzési információs tartalmuk is hiányos, mert az új értékek elterjedésének és tevékenységmódosító mechanizmusainak ismerete is meglehetősen szegényes. A társadalom nagy távlatú jövőjére vonatkozó modellek alapvetően elméleti és verbális természetűek. Ennek ellenére mégsem jövőképek, mert ezeknek a verbális modelleknek a megvalósulás lehetőségei is szerves részeit képezik.

3. A magyar társadalom lehetséges jövőmodelljei

A bemutatott jövőmodellek a jövő sokszínűségét, sokféle lehetőségét tárják elénk. Ezek közül a magyar társadalom lehetséges jövőjére vonatkozóan különböző szempontok szerint is választhatunk. Választhatnánk aszerint, hogy melyek azok a jövőmodellek, amelyek megvalósulása már elkezdődött, vagy a nálunknál fejlettebb társadalmak, vagy az Európai Unió országai milyen modellek szerint fejlődnek, vagy e jövőmodellek közül melyek vagy melyik az, amelyek vagy amelyik kívánatos számunkra, vagy a hazai fejlődés lehetőségei és tendenciái melyik jövőmodell vagy modellek felé mutatnak. Mi nem ezekből a parciális közelítésmódokból választunk, hanem megkísérlünk egy olyan, *múltat, jelent és jövőt átfogó közelítésmódot* végigvinni, amelyben arra helyezzük a hangsúlyt, hogy *a különböző jövőmodellek miként formáltak és formálják a hazai társadalom jövőjére vonatkozó elképzeléseket*. Ebben az önreflexív közelítésmódban elszakadunk a realitásoktól, attól, hogy a hazai valóságos fejlődést és annak lehetőségeit bemutassuk és minősítsük. Ezt az előrejelző munka későbbi fázisában tarjuk megvalósíthatónak és megvalósítandónak. Azt megelőzően, vagy amellett feltétlenül szükséges a javasolt és az általunk választott gondolatkör áttekintése, mert rávilágíthat arra, hogy a mit és miként gondoltunk, gondolunk, a hazai társadalom jövőjéről és a jelenlegi instabil társadalmi valóságról.

3.1. A posztindusztriális társadalom gondolata a hazai jövőképekben

A posztindusztriális társadalom gondolata a hazai jövőkutatásban igen korán, már annak indulásakor megjelent. Az első, 2000-re vonatkozó hazai jövőkép tulajdonképpen annak szellemében és metodológiájával készült el (Kovács, 1970). A hazai jövőkutatásnak ez a produktuma jövőkép is volt, de a jövőmodell kritériumokat is kielégítette, mert a megvalósulás, megvalósítás feltételeivel, a hozzá vezető úttal is foglalkozott. A jövőkép elnevezésében nem viselte a posztindusztriális társadalom nevet, hanem az a kommunizmus küszöbe elnevezéssel illette a 2000 körül elérhető, elérendő társadalmi, gazdasági és műszaki fejlettségi szintet. Ennek egyrészt ideológiai oka volt, másrészt a hazai társadalom jövőjét valóban a kommunista világon belül, a társadalmi tulajdon alapján, és a társadalmi egyenlőség vagy a harmonikusan fejlődő társadalom jegyében képzelte el.

A 2000-es hazai jövőkép a kommunizmus küszöbét elérő magyar társadalmat olyan *flyanatosan* növekvő és fejlődő társadalomnak mutatta be, amelyben a gazdaság fejlettségi szintje eléri 4000 \$/fő színvonalat (1965. évi USD árfolyamon). A gazdaság húzóágazatai az atomipar, az elektronika, a vegyipar és a biológiai-kémiai ipar lesznek. A teljes foglalkoztatás mellett jelentős változás következik be a foglalkoztatás struktúrájában: a mezőgazdaságban foglalkoztatottak részaránya jelentősen lecsökken, az ipari foglalkoztatás is csökkenővé válik, és nagymértékben növekszik a szolgáltatásban dolgozók aránya. Ez az arányszám 50 és 66% közé is kerülhet 2000-ben. A műszaki-gazdasági fejlődés következtében változik a szakképzettségi összetétel és a munka bonyolultsági foka is. Az előrejelzett fejlettségi szinthez az automatizálás, a zömében szakmunkás és felső fokú végzettséggel rendelkezők foglalkoztatottsága, valamint a munka bonyolultsági fokának megkétszereződése tartozhat. Ezen a fejlettségi szinten jelentősen megnövekedhet a szabadidő, a tartós fogyasztási cikkek fogyasztása. A jólét növekedése együtt jár majd az egyenlőtlenségek csökkenésével, a pazarlás és az ésszerűtlenségek csökkenésével, és a kollektív szükséglet kielégítési formák elterjedésével. Ez a fejlettségi szint értékváltást is lehetővé tesz. Az anyagi gazdagság talaján mód nyílik a szükségletek szerinti elosztás és a közösségi embertípus kialakulására is.

Ezt az állapotot két, kb. 15 éves egymástól hangsúlyaiban eltérő fejlődési, fejlesztési periódus alatt lehet elérni. Az 1985-ig tartó szakaszra a viszonylag lassúbb, és a felhalmozást, a műsza-

ki-technikai alapokat megteremtő fejlődés lehet a jellemző, míg az utána következő szakaszban a felgyorsult fejlődés lehetővé teszi a fogyasztás felfutását, az életmód és az értékek megváltozását is. A nagy távlatokra és a társadalom alapjait érintő változásokra való felkészülés két kulcsterülete a tudományos kutatás és fejlesztés, valamint az oktatás kiemelt fejlesztése.

Ez az emlékeztetőül felidézett első hazai jövőkép, vagy társadalmi jövőmodell *metodológiája alapján is követte a posztindusztriális társadalomra vonatkozó elgondolások kialakításának, előrejelzésének logikáját*. A gazdasági növekedést és az annak révén 30 év múlva előálló/előállható új szinteket és állapotokat állította a középpontba, majd erre fűzte fel a társadalom többi szférájának fejlődését és új szintjeit, illetve az oda vezető út kijelölését. Ez az előrejelzés azt is kifejezte, hogy a kommunizmus nemcsak vágyálom, vagy ideológia, hanem az reális alternatívája lehet a kapitalista fejlődési útnak.

Az azután készült, a hazai társadalom jövőjére vonatkozó jövőkutatási produktumok – Magyarország 2020-ban, vagy a lakossági alapszükségletek, valamint a tudomány-intenzív termelés- és szolgáltatásfejlesztési stratégiák összekapcsolásával foglalkozó nagy távlatú előrejelzések – *már nem tekinthetők társadalmi jövőmodelleknek* (Kovács, 1979, Kovács, 1985). A Magyarország 2020-ban című kutatások termékei már kimondottan jövőkép-alkotási folyamat eredményeiként jöttek létre. (Tulajdonképpen ebben a munkában tisztult le metodológiailag a jövőkép kidolgozásának egyféle eljárása.) Az általuk körvonalazott társadalmi állapotok verbalításukban sem léptek túl az első jövőkép alapvonásain. Ugyanakkor egyértelművé vált azok normatív jellege és kívánatossága is egy olyan időszakban, amikor a hazai valóság egyre inkább olyan irányba mozdult el, ami nem ezt a jövőképet szolgálta. Csökkent a növekedési ütem, az államadóság elkezdett nőni, a társadalomban növekedtek a különbségek, az új értékcsírák megjelenése sem volt tapasztalható, sőt egyre inkább jellemzővé vált a kollektív és a nem-materiális értékektől való elfordulás és az individualizáció. A lakossági alapszükségletek, valamint a tudomány-intenzív termelés- és szolgáltatásfejlesztési stratégiák összekapcsolásával foglalkozó nagy távlatú előrejelzések éppen azt a célt szolgálták, hogy ebből a megtört ütemű és irányú fejlődésből mutassanak egyfajta kiutat. E stratégiára összpontosító kutatások szintén nem elégitik ki a jövőmodellezés kritériumait, de rámutatnak arra, hogy alacsonyabb fejlettségi szinten az alapszükségletekre összpontosítva is lehetséges a szocialista társadalomban fejlődést elérni. Ez a gondolat úgy is értelmezhető, hogy a világon mindenütt megjelenő fejlődésproblémákra a világrendszerek sajátos gondolkodását tükröző válaszok adhatók. A szocializmusnak ezért az alapszükségletekre orientált fejlődése lehet a sajátos megoldás.

Az 1970-es és az 1980-as években a hazai jövőkutatásnak a hazai társadalom jövőjét érintő felfogása és annak változása részben követi, részben eltér a nemzetközi jövőkutatás főáramától. Követő annyiban, amennyiben szintén egyféle jövőben, a kommunizmus jövőjében gondolkodik, amikor a kettéosztott világban a kapitalista országok a posztindusztriális társadalomban gondolkodtak. Az alapszükségletekre orientált stratégiai produktumai is felfoghatók követő viselkedésnek, mert abban az időben – az 1980-as években – készültek, amikor a nemzetközi jövőkutatás a társadalom jövőjét illetően is a különféle lehetőségek felé fordult. Ugyanakkor ez az utóbbi időszak a hazai jövőkutatásban el is tér a nemzetközi jövőkutatás főáramaitól. *A hazai társadalom lehetséges jövőjével való foglalkozást nem fejleszti alternatívákat felmutató társadalmi jövőmodellezéssé, hanem visszalép az alternatív stratégiai kérdésekhez, mintha a hazai jövőképpel nem lenne probléma csak annak megvalósulásával, megvalósításával*. Azt is mondhatjuk, hogy *a hazai jövőkutatás nem adott korszerű választ az 1980-as évek kihívásaira, és így elkanyarodott a jövőkutatás főáramlatától*. Ez az elkanyarodása elsősorban ideológiai okokra vezethető vissza, de arra a társadalmi korlátra is, amely az egész társadalmat alkalmatlanná tette a fennállótól eltérő konstruktív gondolatok kielégelésére.

3.2. Rendszerváltás jövőkép és jövőmodell nélkül

A rendszerváltást közvetlenül megelőző években nemcsak a hazai jövőkutatásnak, hanem a társadalom más szférájának sem volt alternatív jövőképe vagy jövőmodellje (Hideg, 1987). Az 1980-as évek vége felé a gazdasági és a társadalmi problémákon kívül az is tudatosult a magyar társadalomban, hogy értékválság is van. A szocialista értékrendszer egyik értéke sem funkcionált, ugyanakkor megjelent a jó életre vagy a túlélésre összpontosító értékorientáció, a pragmatista szellemű értéknélküliség és a radikálisan ellenzéki értékorientáció.

Az ellenzéki értékorientáció leglényegesebb jellemzője az volt, hogy teljes mértékben elvetette a szocialista értékrendszert és a szocialista-kommunista jövőképet. Az általános válságot ugyanis úgy értékelte, hogy annak legfőbb oka a fejlődésünket 1945 óta meghatározó marxista ideológia és az annak nyomán választott, vagy ránk kényszerített fejlődési út és társadalmi modell. A szocialista-kommunista társadalomfejlődési alternatíva azért zsákutca számunkra, mert letérített a fejlett világ fejlődési pályájáról, és az hagyományaink alapján is idegen értékrendszer számunkra.

Az ellenzék és az abból formálódó új pártok azonban nem tudtak új értékorientációt felmutatni. Egy részük az 1945 előtti hazai hagyományokhoz és értékekhez – magántulajdon, haza, család stb. – való visszatérést, vagyis *a múlt felé fordulást*, míg másik részük pragmatistábban gondolkodva *a nyugati típusú modernizációs útra való visszatérést és a modernizációs felzárkózást ajánlotta a válság megoldására*. Mindkét ellenzéki közelítésmód abban volt közös, hogy *kiábrándulva a szocializmus-kommunizmus jövőképéből azzal együtt elvetette magának a jövőképet vagy a jövő hazai társadalmának modellszerű megfogalmazásából való kiindulásnak a gondolatát és annak szükségességét is*. Ez a felfogás logikusan következett az általuk ajánlott gyógymódból is, mert sem a múlt, sem a fejlett világ nyugati értékrendjének átvétele nem teszi szükségessé a jövővel való foglalkozást, mert annak értékeit, célokat kimunkáló vonulata végül is már készen áll, azt csak meg kell valósítani, és csak a rendszerváltás ütemezése a feladat. Új értékorientáció, társadalomfejlődési-fejlesztési alternatívák ellenzéki kitermelődésének hiánya szintén a már említett társadalmi korlátnak tudható be. Annak azonban máig ható következménye is van: hajlamosak vagyunk minden társadalmi problémát arra visszavezetni, hogy az a múlt rendszerből ered, és így nem voltunk és vagyunk képesek arra, hogy meglássuk a fejlődésproblémáknak azokat a sajátosságait, amelyek ennél mélyebbek, vagy általánosabbak és a nyugati értékorientációban is megjelentek és megjelennek. Éppen a társadalmi jövőmodellek sokfélesége mutat rá arra, hogy a nyugati értékorientáció is válságos időszakban van, a posztmodern gondolatok nemcsak a modern értékrendjét rombolják le, hanem új értékeket, új jövőfelfogásokat is hordoznak. Korunknak éppen az a lényege, hogy új társadalmi jövőalternatívákon keresztül keresi a társadalmi fejlődésproblémák lehetséges megoldását. Rendszerváltáskor nálunk ez a gondolkodásmód sem az ellenzékét, sem a hazai jövőkutatást nem jellemezte. Sőt, inkább *a perspektivikus társadalmi jövővel való tudatos, céltételező foglalkozással való szembehelyezkedés volt tapasztalható*.

3.3. Új jövőmodell-csírák

A rendszerváltás óta eltelt évek eredményei és problémái arról győztek meg, hogy *valóságos és jól érzékelhető problémává vált a társadalmi jövőalternatívák hiánya*. Nem lehet megkerülni annak a kérdésnek a valamilyen formájú megválaszolását, hogy a hazai társadalom működési kereteinek átalakítása után is létező fejlődésproblémákat miként lehet megoldani, a lehetséges megoldások milyen célokat szolgálhatnak és milyen értéktartalmakat fejezhetnek ki. Minthogy továbbra sem állnak rendelkezésre kimunkált hazai jövőkép-alternatívák és lehetséges társadalmi jövőmodellek, ezért az egyes problémák megoldásának, hosszú távú

stratégiai kezelésének megkezdésekor az első feladat valamiféle jövőkép, jövőre vonatkozó elgondolás megfogalmazása. Ez a helyzet kedvező abból a szempontból, hogy több irányból is megindult a lehetséges hazai jövőképek körvonalazása, így elképzelhető, hogy rövidesen nálunk is kialakulnak a hazai társadalom jövőjére vonatkozó különböző alternatívák. Sajnálatos viszont az, hogy ebben a folyamatban a hazai jövőkutató műhelyek nem, vagy alig vesznek részt. Ezen túlmenően az a súlyosabb probléma is megfogalmazható, hogy ezek az előzetes, a hazai társadalom lehetséges vagy kívánatos jövőjére vonatkozó elgondolások *csak egy-egy részprobléma szemszögéből érintik a jövőkép, a társadalmi jövőmodell kérdéseit*. Ezzel együtt ezekben az eddig elkészült előzetes elgondolásokban karakterisztikus jövőmodell-csírákat is felfedezhetünk. Ilyen produktumnak tartjuk a Nemzeti informatikai stratégia című, A technológiai előretekintési program keretében kidolgozott társadalmi-gazdasági forgatókönyvek című munkaanyagokat, és a hazai szakképzés jövője kapcsán körvonalazott társadalmi-gazdasági környezeti alternatívákat.

A *Nemzeti informatikai stratégia* c. tervezet 1995-ben a MTESZ keretében született meg több kormányzati és társadalmi szervezet kezdeményezésére (*Nemzeti ...*, 1995). Bár a munkaanyag célja nem társadalmi jövőmodell megfogalmazása volt, hanem az, hogy az egyre nyomasztóbbá váló informatikai állapotainkon miként, milyen irányú fejlesztésekkel lehet változtatni az elkövetkező 5-15 évben. Számunkra az informatikai stratégia kiinduló megfontolásai lehetnek érdekesek. A stratégiaalkotás abból indult ki, hogy a fejlett világban a legfontosabb változások az információs társadalom kialakulása irányába mutatnak. Felvázolják annak az információs társadalomnak a modelljét, ami a különböző szakirodalmakból már ismert. *Ezt a konkrét helytől és időtől elvonatkoztatott jövőmodellt a hazai fejlődés számára is kívánatosnak tartják, mert ezzel kapcsolatban csak az a feladatunk, hogy ahhoz minél gyorsabban és hatékonyabban alkalmazkodjunk*. Ez az alkalmazkodás ugyanis a fejlett világhoz való felzárkózásunknak nagy lehetőségét jelenti. Ezután viszont már a konkrét teendők következnek, amelyek elsősorban a hazai információs szektor és infrastruktúra fejlesztését részletezik.

Ez a stratégiaalkotó munka *igen pragmatikusan és egyszerűen oldotta meg a társadalmi jövőmodell kiválasztását*. Ha a fejlett világ e felé a jövő felé megy, akkor nekünk is célszerű erre az útra térni, és ezen az úton modernizálódni. Ez a leegyszerűsített problémakezelés azonban csak az illúzióját kelti annak, hogy merre fejlődik, változik a világ. Elhallgatni vagy nem tudni arról, hogy a fejlett világban is többféleképpen vált a jövő, akkor is problematikus és veszélyes, ha valóban a jövőt egyik alapvetően meghatározó jelenségre koncentrálna a stratégiaalkotás. Úgy gondolom, hogy a követő fejlődés gondolkörébe a jövőmodell kiválasztásán kívül annak mérlegelése is beletartozhat, hogy milyen sajátos vonásai lehetnek ennek az önmagában sem problémamentes jövőmodellnek hazai viszonyaink között. Nem beszélve arról, hogy igen csekély az esélye annak, egy 5-15 éves fejlesztési stratégiával nálunk is meg lehet valósítani az információs társadalmat.

A *technológiai előretekintési program keretében kidolgozott társadalmi-gazdasági forgatókönyvek* c. munkaanyag 1998-ban készült az OMFB-ben szintén egy speciális fejlődésprobléma, a hazai lehetséges műszaki-technológiai fejlődés feltárásához kapcsolódóan (*A technológiai ...*, 1998). Ez a tervezet 2020-ig tekint előre, és három lehetséges forgatókönyvben foglalja össze a szakértők által lehetségesnek ítélt hazai társadalmi fejlődéspályákat.

Az első forgatókönyv: *Magyarország aktív stratégiával magas fokú nemzetközi integrációt és magas tudásintenzitású fejlődési pályát valósít meg*. Ez a forgatókönyv arra a feltételezésre épül, hogy Magyarország 2010-ig belép az Európai Unióba. *A nyugati minta által közvetített modernizációs úton halad alapvetően követő, felzárkózó fejlődéssel*, de bizonyos területeken képes lesz betörni az élvonalba és *nemzeti arcukat sem veszíti el*. Ez a fejlődési út nem lesz ugyan automatikus, de állami beavatkozással és a civil társadalom szerepének felértékelődésével és megerősödésével megvalósítható. Az állami szerepvállalás jelentősen át fog alakulni,

amennyiben annak jóléti jellege erőteljesen lecsökken, viszont megerősödik a szerepe a képzés és a nevelés, a K+F és a civil szféra segítése terén. A civil társadalom megerősödése nemcsak az állami jóléti funkciók leépítését teheti lehetővé, hanem a közvetlen demokrácia terjedését és a vállalkozói képességek mozgósítását is. Ez a társadalmi környezet kedvezően fog hatni a hazai gazdaság teljesítőképességére és ezáltal hátrányainkat hathatósan tudjuk csökkenteni a következő 20 évben.

A második forgatókönyv: *Magyarország nemzetközi integrációja aktív stratégia nélkül, a jelenleginek megfelelő, közepes tudásintenzitású szinten valósul meg.* E szerint a forgatókönyv szerint is tagjai leszünk az Európai Uniónak, de a nemzetközi integráció aktív stratégia nélkül, *a jelenlegi tendenciáknak megfelelően valósul majd meg.* Ezt a fejlődési utat alapvetően a hazai gazdaság önfejlődése generálja, ezért annak várható következménye lesz a magas szintű tartós munkanélküliség, a társadalom további polarizálódása, és a civil szféra gyengesége. Az állam jóléti szerepe tovább csökken, és csak tűzoltásra fog szorítkozni. Tovább folytatódik a nyugati kulturális minták átvétele, az individualizmus erősödése és a társadalmi kohézió gyengülése. Tovább terjed és erősödik a társadalomban a bizonytalanság, a pesszimizmus és a kiszolgáltatottság.

A harmadik forgatókönyv: *Magyarországot a magas fokú kormányzati aktivitás alacsony fokú integráció mellett magas tudásintenzitású fejlődési pályára állítja.* Ez a forgatókönyv *a globalizációval és a nemzetközi integrációval való szembenállást fogalmazza meg.* A hazai társadalom megint letér a nyugati minta követésének útjáról, de modernizálódni fog, mert megtalálja azt a harmadik utat, ami magas tudásintenzitással kapcsolható össze. *Ez a harmadik út a szociálisan és ökológiailag egyaránt fenntartható társadalom.* Ezt a fejlődési utat választva az is elképzelhető, hogy Magyarország nem, vagy csak lazán fog kapcsolódni az Európai Unióhoz, ugyanakkor mind az országon belül, mind a térségünkben megerősödik a bioregionális integráció. Ehhez a fejlődési úthoz erős központi kormányzatra lesz szükség, amely fő céljává és feladatává teszi az oktatás, a művelődés, a kultúra és a tudomány fenntarthatóságot szolgáló fejlesztését, nagy jelentőséget tulajdonítván a fenntarthatóság szellemi, lelki és erkölcsi alapjai megteremtésének. Ezen az úton fejlődve Magyarország az alternatív fejlődés mintaadó szigete lehet.

A három forgatókönyv három alternatív társadalmi jövőmodell-csírát rejt magában. Az első a plurálisan informalizált társadalmat, a második a duálisan informalizált társadalmat, a harmadik pedig a fenntartható társadalmat, annak is az ökoszocializmussal jelzett német változatát sejteti. A forgatókönyvek alternatívítása ráirányítja a figyelmet arra a környékre, hogy *jelenleg nincsenek stabil fejlődéstendenciák sem a világ más térségeiben, sem hazai viszonylatban. Az instabilitást csak alternatívákban lehet kezelni, és a követő fejlődési pályára állás sem kínálja csak a passzív alkalmazkodás lehetőségét.*

Tanszékünk 1995-96-ban a Nemzeti Szakképzési Intézet támogatásával folyó, *A szakképzés fejlesztése a társadalmi-gazdasági környezet változásának függvényében a századfordulótól az ezredfordulóig* című kutatás keretében a hazai oktatás és szakképzés lehetséges jövője szempontjából foglalkozott a hazai társadalom jövőjét érintő kérdésekkel (Hideg – Nováky, 1998). Három kérdéskörre kerestünk választ:

- A nemzetközi kitekintésben arra összpontosítottunk, hogy a fejlődésben élen járó és a fejlődésüket felgyorsítani kívánó országok és térségek milyen társadalmi jövőmodellekben gondolkodnak, miként határozzák meg a szakképzés jövőbeni társadalmi-gazdasági funkcióit és az azokkal kapcsolatos feladatokat.
- A hazai szakképzési rendszer társadalmi funkciója szempontjából meghatározó szereplői miként látják a hazai szakképzést és problémáit, azok megoldási módjait és a rendszer továbbfejlődését és -fejlesztését.

- A szakképzési rendszer funkcionális szereplőinek jövővélekedéseiből és elvárásaiból formálódó különböző jövőváltozatokból megfogalmazhatók-e olyan pregnáns jövőalternatívák, amelyekben megtalálhatóak a szakképzés globális és térségi problémáinak és megoldásainak helyi megjelenési formái, amelyek lehetővé tesznek egyfajta felzárkózást, és kifejezik a sajátosan magyar problémákat és megoldási módokat.

A kutatások során *két társadalmi jövőalternatíva körvonalazódott*. Az egyik a posztindusztriális átalakulást megalapozó modernizációs, a másik az ipari társadalmi formán belüli modernizációt követő alternatíva volt. *A posztindusztriális átalakulást megalapozó modernizációs alternatíva* a hazai posztindusztriális társadalmi-gazdasági modernizációt megtestesítő fejlődési-fejlesztési elképzelés, amely az oktatás és a szakképzés terén a szféra funkcióinak megváltoztatásával járul hozzá a hazai modernizáció generálásához. Ebben az alternatívában meghatározó a társadalmi szükségletek és az azokat kielégítő társadalmi tevékenységrendszerek megváltozása. Ezek a feltételezett változások az információs és a plurálisan informalizált társadalmi jövőmodell irányába mutatnak. Az oktatásnak és a szakképzésnek ezért tulajdonítottunk fejlődést generáló szerepet. *Az ipari társadalmi formán belüli modernizációt követő alternatíva* a fejlett világ ipari társadalmának oktatási, szakképzési és iskolarendszeréhez a követő fejlődés útján való igazodást foglalja magában. Ebben az alternatívában csak olyan változások várhatóak, amelyek korszerűbbé és működőképesse tehetik a hazai ipari, alapvetően piacorientált társadalmat. A társadalmi tevékenységrendszerek sem funkcióikban, sem szervezési, működési módjukban nem változnak, de technológiájuk és teljesítményük hatékonyabbá válik. Ez a követő fejlődés egyaránt elvezethet az információs vagy a duálisan informalizált társadalomhoz.

A lehetséges társadalmi-gazdasági alternatívákat egyrészt a szakirodalomból ismert lehetséges jövőmodellek alapján, másrészt a hazai szakképzési rendszer funkcionális szereplőinek jövőre vonatkozó vélekedéseiből alakítottuk ki. Ily módon a továbbfejlesztett módszertanunkkal sikerült azt is elérni, hogy felszínre hozzuk és beépítsük az előrejelzésbe azt, hogy a hazai társadalom egy adott közegében milyen várakozások, elgondolások, célok és cselekvési szándékok élnek és formálódnak a hazai jövőre vonatkozóan.

A röviden bemutatott munkaanyagokban minden ismertebb jövőmodell – az igazságos verseny társadalmi kivételével – fellelhető, bár azok egyikének kidolgozottsági foka sem éri el az eredeti jövőmodellek szintjét. Ez fakadhat abból, hogy ezek a jövőmodell-csírák csak keretek a tulajdonképpeni előrejelzési problémákhoz – a hazai informatikai fejlődés, vagy a műszaki-technológiai fejlődés, vagy a szakképzés fejlődési lehetőségeinek feltárásához –, de abból is, hogy ezeket a jövőmodelleket még nem termelte ki a hazai társadalom. Az viszont mindenképpen pozitív eredmény, hogy *valós problémák kapcsán jelent meg a hazai társadalmi jövő alternatívítása*.

3.4. Milyen jövőmodellekben gondolkodhatunk?

A jövőmodellek és azok hazai történetének rövid áttekintéséből több fontos, a hogyan továbbra vonatkozó következtetést is megfogalmazhatunk. Az első fontos következtetés az, hogy *továbbra is aktuális feladat a hazai társadalom jövőjének modellszerű előrejelzése*. A modellszerűséget azért kell hangsúlyozni, mert jelen társadalmunkban a jövőképek önmagukban már nem vonzóak. Vonzóak csak akkor lehetnek, ha elérhetőségekre vonatkozóan is informálnak. Ennek az igénynek a jövőmodellek képesek megfelelni.

A hazai társadalom kialakuló, kialakítható jövőjét nemcsak egy-egy részprobléma kapcsán kellene megmutatni, hanem *a fejlődésproblémák kölcsönösen összefüggő rendszerére vonatkoztatva is*. A részproblémákból kiinduló jövőmodellek ugyanis nem képesek reflektálni a fejlődés más összefüggéseire, és azoknak a kiválasztott részproblémákkal kapcsolatos

feszültségeire. Ebből következően ezek a partikuláris jövőmodell-csírák vagy jövőmodellek csak tovább fokozzák azt az érzést, hogy a világ szétesett és többé már sem társadalmi, sem egyéni szinten nem rakható össze, látható át. Ez az érzés viszont jelentős energiákat von el attól, hogy pozitívan viszonyuljunk a jövőhöz, jövőorientáltan éljük meg és élünk a változásokkal.

A fejlődésproblémák kölcsönösen összefüggő rendszerére vonatkoztatott jövőmodellezés viszont már tipikusan a komplex szemléletű és nagy távlatú jövőkutatás vállalkozása lehetne. A hazai jövőkutatásnak ez a területe nemcsak múltja alapján fordulhatna ismét a társadalmi jövőmodellezés felé, hanem az utóbbi évek módszertani kutatásai alapján is. Jelentősen előre-lepott szemléletmódja és metodológiája megújításában az instabilitás előrejelzési kezelésében, a jövőkutatás új irányzatainak megismerésében, az egyének és különböző társadalmi intézmények szintjén formálódó jövőre vonatkozó elvárások és a jövőhöz való viszonyulások vizsgálatában és megismerésében. Meg kellene oldani az ilyen irányú vizsgálati eredmények alternatív jövőmodellekben testet öltő szintetizálását is. Ezzel együtt a hazai jövőkutatás behozhatná a korábbi évtizedekben felhalmozott hátrányát, azt, hogy az 1980-as és az 1990-es években a társadalmi jövőmodellezés szintjén nem reagált a jövő alternativitására.

A hazai társadalom komplex jövőmodelljének kialakítása kapcsán *a jövőmodelleket alternatívákban kell feltételezni és megmutatni.* Az alternativitásnak kiinduló feltételnek és végeredménynek is kell lennie. Kiinduló feltételnek abban az értelemben, hogy még mindig instabil viszonyok közepette élünk, és még nem látszanak a stabilitásnak, az egyféle jövőmodell kialakulásának jelei. Ez annak ellenére állítható, hogy a magyar társadalomban a nyugati típusú fejlődéshez és értékekhez való affinitás magas fokú, a globalizálódásba való bekapcsolódás, és a nyugati világhoz való integrálódás már megindult. A probléma "csak" az, hogy mind a globális, mind a nyugati világ arculata is változékony, vagyis azok sem kínálnak szilárd vonatkoztatási pontokat. Ez az instabilitás igényli a lehetséges jövőmodellek felé fordulást, a hazai társadalmi jövő modell-alternatívákban való elgondolását. Az alternativitásnak azonban a társadalmi jövőmodellezés végeredményeiben is meg kellene jelennie abban az értelemben, hogy *a kialakított hazai jövőmodellek a jövő lehetőség-térképe formájában fedjék le az előttünk álló jövőt.* Ebben az ún. futures map-ben nemcsak a többféleség megmutatása lenne benne, hanem az is, hogy az egyes lehetőségek milyen kapcsolatban lennének egymással, meddig és milyen feltételek mellett lehetnének aktuálisak az egyes lehetséges jövők és az egyes alternatívák miként kapcsolhatnának át egymásba. E feladatok megoldása alapjaiban újíthatná meg és tehetné korszerűvé a társadalmi jövőmodellezés szemléletmódját és technikáját.

A társadalmi modellalternatívák hálózati térképének elkészítéséhez jól hasznosítható alapokat kínálnak a különféle társadalmi jövőmodellek és összehasonlításuk ismeretei, valamint a közelmúltban kialakított egyes partikuláris jövőmodell-csírák. Azok alapján egyik alternatívavonulatot az információs vagy a duálisan vagy a plurálisan informalizált társadalom modelljei és azok egymásba való átmenetei alkothatnák. Ezek a közelebbi jövőnk problémáira kínálhatnak megoldási módokat. A másik alternatívavonulatot a társadalmi értékrendszer és a világnézeti változások jövőmodelljei és azok egymásba való átmenetei jelenthetnék. Ezek a nagy távlatú fejlődésproblémákra és lehetséges megoldásukra irányulnak. *Fontos feladatot jelenthetne a közelebbi és a nagy távlatú jövőre vonatkozó modellrendszerek összekapcsolási lehetőségeinek feltárása is,* vagyis azoknak a lehetséges elérési utaknak a bemutatása, amelyek révén az egyes jövőmodellek által képviselt jövőképek el is érhetőek.

A hazai társadalmi jövőmodellnek egy másik fontos sajátossága az lehetne, *ha egyedi, csak Magyarországra jellemző arculatot is kapnának a kidolgozott jövőmodellek, a hazai társadalom számára lehetséges társadalmi jövőalternatívák hálózatának térképe.* Ebben a munkában kellene leginkább a hazai valóságra építeni. A hazai valóságon nemcsak a tényeket, az új

külső és belső feltételeket, a kemény mutatók lehetséges alakulását stb. értem, hanem azt is, hogy miként gondolkodnak a jövőről, viszonyulnak a jövőhöz a lakosság, a társadalom különböző szintű intézményei és közösségei. Ezeknek a kemény és lágy faktoroknak az összekapcsolása a jövőmodellek egyedi arcúvá formálásán túlmenően, vagy azzal együtt, hozzájárulhatna a hazai modellalternatívák hálózati térképének pontosításához is.

A hazai társadalom számára lehetséges jövőmodell kialakításakor arra is gondolnunk kellene, hogy *kihasználjuk azt az új lehetőséget, hogy egyre több hazai társadalmi intézmény közösség és térség igényli azt, hogy saját, általa is azonosítható, az ő konkrét körülményei között is vállalható jövőmodellje, jövőképe is legyen.* Az alternatívák lehetőség-térképét ezért olyan rugalmas formában kellene elkészíteni, hogy abból ezek az igények is kielégíthetők legyenek, tehát ne csak hagyományosan a kormányzat számára fogható módon készítsük el ezt a lehetőség-térképet tartalmazó modellrendszert.

Összegezés

1. A jövő társadalmi modelljei a jövőkutatás olyan sajátos produktumai, amelyek az össztársadalmi fejlődés jövőben lehetséges fejlődési szintjeit kialakulásukban, illetve kialakításukban kísérlik meg bemutatni és karakterisztikus jellemzőit meghatározni.
2. A posztindusztriális társadalom modellje a fejlett társadalmakban tapasztalható trendek extrapolációjával keletkezett. A posztindusztrializmus mint jövőkép és társadalmi modell hódítását az 1970-es évek nagy jelentőségű változásai torpantották meg. A posztindusztrializmus viszont mint fogalom és mint elvi keret túlélte a jövőmodell válságát. Már nem a jövő egyféle és nagy valószínűséggel előre látható társadalmát jelenti, hanem azt a korszakot, amelyben végbemegy az ipari civilizációnak a meghaladása, és az emberi lét civilizációs mélységű megújulása. Ez a korszak válságokkal lesz tele, és különböző alternatív társadalmi modelleken keresztül valósulhat meg. A jövőkutatás új és aktuális feladata ezért nem az, hogy továbbra is egyféle valószínű társadalmi jövőmodellt keressen, hanem az, hogy ehhez a civilizációs váltsához több, lehetséges és modellszerű társadalmi alternatívát mutasson fel.
3. A nemzetközi jövőkutatásban kidolgozott jövőmodellek közül az információs társadalom, az informalizált társadalmak, az igazságos verseny társadalma, a fenntartható társadalom és az evolúciós fejlődési mintázat társadalmi jövőalternatíváinak modelljei azok a jövőmodellek, amelyek hazai fejlődésünkre is hatást gyakorolhatnak.
4. A posztindusztriális korszakot leíró lehetséges jövőmodellek szakítottak azzal a felfogással, hogy alapvetően a gazdasági alrendszer fejlettsége és jövőbeni fejlődési pályája határozza meg a jövő társadalmának milyenségét. Olyan koncepcionális jövőalternatívákat fogalmaznak meg, amelyek nem járnak együtt szükségszerűen azzal a felfogással, hogy a különböző társadalmak fejlődése a jövőben az egységesülés irányába megy, a társadalmak közötti különbségek csak a fejlettség szintjében levő különbségekre redukálhatók.
5. A jövőmodellek filozófiája attól függ, hogy mi generálhatja a jövő társadalmát. Ebben a tekintetben alapvetően két modelltypust lehet megkülönböztetni: az egyik a bottom → top jellegű, a társadalom valamelyik alrendszerét kitéüntetetten kezelő modelltypus, a másik pedig a top → down jellegű, a fejlődés új, evolúciós értelmezésére építő modelltypus. Az előbbibe tartoznak az információs, az informalizált, az igazságos verseny társadalma modelljei, míg az utóbbiba az interaktív szükségletek társadalma és a posztmodern társadalom. Sajátos helyet foglal el a fenntartható társadalom jövőmodell, mert mindkét modelltypusba egyaránt besorolható.

6. A top → down típusú jövőmodellek szemléletére a komplexitás a jellemző. A társadalmi fejlődést és így a jövőt a természet és a társadalom, valamint a társadalom belső alrendszerei és folyamatai közötti kölcsönhatások eredőjeként fogják fel. Ezek a jövőmodellek általánosságuk révén ma még társadalomfilozófiai szinten mozognak, viszont ezért kapcsolhatók össze a civilizációs korszakváltással is.
7. A top → down típusú jövőmodellek önmagukon belül képesek alternatívákat bemutatni. Egyaránt magukban foglalják az evolúciós fejlődés hanyatló és továbbvivő ágait. A bottom → up típusú modellek ezzel szemben együtt nyújtják a társadalmi jövő többféle lehetséges kimenetelét és alternatíváit attól függően, hogy melyik társadalmi alrendszer kerülhet a jövőben olyan meghatározó pozícióba, mint korábban a gazdaság volt
8. A posztindusztriális társadalom gondolata a hazai jövőkutatásban igen korán, már annak indulásakor megjelent. Az első, 2000-re vonatkozó hazai jövőkép és társadalmi jövőmodell metodológiája alapján is követte a posztindusztriális társadalomra vonatkozó elgondolások kialakításának, előrejelzésének logikáját. Az azután készült, a hazai társadalom jövőjére vonatkozó jövőkutatási produktumok – Magyarország 2020-ban, vagy a lakossági alapszükségletek, valamint a tudomány-intenzív termelés- és szolgáltatásfejlesztési stratégiák összekapcsolásával foglalkozó nagy távlatú előrejelzések – már nem tekinthetők társadalmi jövőmodelleknek. A hazai társadalom lehetséges jövőjével való foglalkozás nem fejlődött alternatívákat felmutató társadalmi jövőmodellezéssé, hanem visszalépett az alternatív stratégiai kérdésekhez, mintha a hazai jövőképpel nem lenne probléma csak annak megvalósulásával, megvalósításával.
9. A rendszerváltást közvetlenül megelőző években nemcsak a hazai jövőkutatásnak, hanem a társadalom más szférájának sem volt alternatív jövőképe vagy jövőmodellje. Az ellenzék és az abból formálódó új pártok nem tudtak új értékorientációt felmutatni. Egy részük az 1945 előtti hazai hagyományokhoz és értékekhez való visszatérést, vagyis a múlt felé fordulást, míg másik részük pragmatistábban gondolkodva a nyugati típusú modernizációs útra való visszatérést és a modernizációs felzárkózást ajánlotta a válság megoldására. Mindkét ellenzéki közelítésmód abban volt közös, hogy kiábrándulva a szocializmus-kommunizmus jövőképéből azzal együtt elvetette magának a jövőképpel vagy a jövő hazai társadalmának modellszerű megfogalmazásából való kiindulásnak a gondolatát és annak szükségességét is.
10. A rendszerváltás óta eltelt évek eredményei és problémái azt mutatják, hogy valóságos és jól érzékelhető problémává vált a társadalmi jövőalternatívák hiánya. Nem lehet megkerülni annak a kérdésnek a valamilyen formájú megválaszolását, hogy a hazai társadalom működési kereteinek átalakítása után is létező fejlődésproblémákat miként lehet megoldani, a lehetséges megoldások milyen célokat szolgálhatnak és milyen értéktartalmakat fejezhetnek ki. Több irányból is megindult a hazai lehetséges jövőmodellek körvonalazása. Ilyen produktumok a Nemzeti informatikai stratégia című, A technológiai előrettekintési program keretében kidolgozott társadalmi-gazdasági forgatókönyvek című munkaanyagok, és a hazai szakképzés jövője kapcsán körvonalazott társadalmi-gazdasági környezeti alternatívák. Azok közös jellemzője, hogy csak egy-egy részprobléma szemszögéből érintik a jövőkép, a társadalmi jövőmodell kérdéseit.
11. Ezekben a munkaanyagokban minden ismertebb jövőmodell – az igazságos verseny társadalma kivételével – fellelhető, bár azok egyikének kidolgozottsági foka sem éri el az eredeti jövőmodellek szintjét. Pozitív eredmény viszont, hogy valós problémák kapcsán jelent meg a hazai társadalmi jövő alternatívítása.

12. A jövőmodellek és azok hazai történetének rövid áttekintéséből arra lehet következtetni, hogy továbbra is aktuális feladat a hazai társadalom jövőjének modellszerű előrejelzése. A hazai társadalom kialakuló, kialakítható jövőjét azonban nemcsak egy-egy részprobléma kapcsán kellene megmutatni, hanem a fejlődésproblémák kölcsönösen összefüggő rendszerére vonatkoztatva is. Ez a jövőmodellezés viszont már tipikusan a komplex szemléletű és nagy távlatú jövőkutatás vállalkozása lehetne.
13. A hazai társadalom komplex jövőmodelljének kialakítása kapcsán a jövőmodelleket alternatívákban kell feltételezni és megmutatni. Az alternativitásnak kiinduló feltételnek és végeredménynek is kell lennie. Kiinduló feltételnek abban az értelemben, hogy még mindig instabil viszonyok közepette élünk, és még nem látszanak a stabilitásnak, az egyféle jövőmodell kialakulásának jelei. Az alternativitásnak a társadalmi jövőmodellezés végeredményeiben is meg kellene jelennie abban az értelemben, hogy a kialakított hazai jövőmodellek a jövő lehetőség-térképe formájában fedjék le az előttünk álló jövőt.
14. A társadalmi modellalternatívák hálózati térképének elkészítéséhez jól hasznosítható alapokat kínálnak a különféle társadalmi jövőmodellek és összehasonlításuk ismeretei, valamint a közelmúltban kialakított egyes partikuláris jövőmodell-csírák. Fontos feladatot jelenthet a közelebbi és a nagy távlatú jövőre vonatkozó modellrendszerek összekapcsolási lehetőségeinek feltárása is, vagyis azoknak a lehetséges elérési utaknak a bemutatása, amelyek révén az egyes jövőmodellek által képviselt jövőképek el is érhetőek.
15. A hazai társadalmi jövőmodellnek egy további fontos sajátossága lehet az, ha egyedi, csak Magyarországra jellemző arculatot is kapna. Arra is gondolnunk kell, hogy kihasználjuk azt az új lehetőséget, hogy egyre több hazai társadalmi intézmény közösség és térség igényli azt, hogy saját, általa is azonosítható, az ő konkrét körülményei között is vállalható jövőmodellje, jövőképe is legyen.

Felhasznált irodalom

1. Atkinson, T.: Társadalmi kirekesztődés, szegénység és munkanélküliség, *Esély* 1998. 4.
2. Bell, D.: *Coming of Post-Industrial Society*, Heineman, London, 1974
3. Dahrendorf, R.: *The Underclass and the Future of Britain*, St. George's House Tenth Annual Lecture, UK Windsor, 1987
4. Gerken, G.: *A 2000. év trendjei*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993
5. Gershuny, J. I.: Social Innovation: Changing the Mode for Provision of Services, *Futures* 1982. 6.
6. Gidai Erzsébet: *Jövőalternatívák*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990
7. Godet, M.: Crisis and Opportunity. From Technological to Social Change, *Futures* 1983. 4
8. Gunn, B.: Competruism An Emerging Ideology, *Futurics* 1989. 1.
9. Heijnmann, W. J.: The Need for a Steady State Economy, *International Journal of Social Economics* 1988. 3-4.
10. Henderson, H.: *Paradigms in Progress*, Knowledge Systems, Inc. 1991
11. Hideg Éva: A társadalmi modellek újabb irányzatai, *Közgazdasági Szemle* 1992. 5.
12. Hideg Éva: Értékváltás, reform és jövőkép. *Kézirat*, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Jövőkutatási Osztály – Országos Tervhivatal, 1987
13. Hideg Éva – Nováky Erzsébet: *Szakképzés és jövő*, Aula Kiadó, Budapest, 1998

14. de Jouvenel, H.: Europe at the Dawn of the Third Millennium, *Futures* 1988. 5.
15. Kovács Géza: *A nagy távlatok és a tervezés*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970
16. Kovács Géza: *Jövő kutatás és társadalmi tervezés*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979
17. Kovács Géza: Nagy távlatú fejlődéstendenciák, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1985
18. *Közös jövőnk*, Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1988
19. Laszlo, E.: *The Age of Bifurcation*, Gordon and Breach, New York, 1991
20. Malaska, P.: Economic and Social Evolution: The Transformational Dynamics Approach. In: *The New Evolutionary Paradigm* (Ed.: Laszlo, E.) Gordon and Breach, New York, 1991
21. Masuda, Y.: *Az információs társadalom*, OMIKK, Budapest, 1987
22. Megőrizhető-e a Föld? *Tudomány* 1989. 11.
23. Naisbitt, J.: *Megatrendek*, OMIKK, Budapest, 1988
24. Naisbitt, J.: *Megatrendek 2000*, OMIKK, Budapest, 1991
25. *Nemzeti informatikai stratégia*. Tervezet. Kézirat, MTESZ, Budapest, 1995
26. Norgaard, R.B.: Sustainable Development: A Co-Evolutionary View, *Futures* 1988. 6.
27. Schumacher, E. F.: *A kicsi szép*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991
28. *A technológiai előretekintési program keretében kidolgozott társadalmi-gazdasági forgatókönyvek*. Tervezet. Kézirat, OMFB, Budapest, 1998
29. Yamaguchi, K.: Fundamental of a New Economic Paradigm in the Information Age, *Futures* 1990. 10.

HAZAI TÁRSADALMI ÉS EGYÉNI ÉRTÉKVÁLTÁSOK

Nováky Erzsébet

Bevezető gondolatok

Eleonora Masini, a római Gregorian Egyetem professzora (1990-ig a World Futures Studies Federation elnöke) a Jövőkutató Világszövetség 1994. évi egyik továbbképző kurzusán így fogalmazott: „Thinking about the future, you have to think about the values!” Azaz a jövőről való gondolkodáskor gondolkodni kell az értékekről is!

A tudományok – különösen a társadalomtudományok – nem értékmentesek. *Myrdal* szerint „érdekektől mentes társadalomtudomány soha nem létezett és logikai okokból nem is létezhet. Nem csupán egy tudományos elemzés gyakorlati végkövetkeztetései alapulnak szükségképpen értékpreferencián, hanem maga az elemzés is. Az egyetlen módszer arra, hogy legyőzzük az értékítéleteket és „objektívvé” tegyük a kutatást, az értékválasztások felszínre hozatala.” (*Myrdal* 1972)

Törekedni kell tehát arra, hogy – amennyire csak lehet – a kutatásokban hozzuk felszínre, hogy milyen értékek vezérelnek bennünket, milyen értékek talaján gondolkodunk és tevékenykedünk.

A magyar társadalom és gazdaság előtt számos jövőlehetőség (lehetséges jövő) áll. Azt, hogy ezek körét hogyan, miként ítéljük meg, értékeljük elfogadhatónak, eltűrhetőnek illetve elfogadhatatlannak, nagymértékben befolyásolják azok az értékek, amelyeket a magyar társadalom követ, illetve amely értékeket a jövő lehetséges társadalmi sugallnak számunkra.

Az értékeket egyik oldalról a társadalom, a társadalmi intézmények és csoportok hordozzák, másik oldalról az egyének, a lakosság. Kettős megközelítést tartok ezért követendőnek:

- megvizsgálandók a jövő társadalmi modelljei abból a szempontból, hogy azok milyen értékeket hordoznak és milyeneket sugallnak a társadalom egésze és a tagjai számára, vannak-e közöttük jövőt hordozó értékek és a társadalom azokat hogyan közvetíti a lakosság felé,
- feltárandó, hogy a társadalom tagjai, az egyének (a lakosság) milyen értékeket követnek jelenleg, van-e közöttük jövőt hordozó, és milyen változás következett be az utóbbi években ezen a területen.

Ezek az ismeretek közelebb vihetnek bennünket annak megválaszolásához, hogy a magyar társadalom és tagjai vajon milyen értékeket preferálnak és milyen értékeket fogadnának el egy új társadalom felépítése szempontjából. Ez alapján minősíthetők az előttünk álló – objektívnak tűnő – fejlődéstendenciák, lehetséges jövők. A gazdasági, a világgazdasági és esetleg politikai alternatívák, forgatókönyvek feltérképezésével nyert jövőlehetőségek köre tehát „szembesíthető” a lakosság körében és a társadalomban megjelent értékekkel.

1. Társadalmi és egyéni értékvtáltások, értékrend változások

Az értékvtáltás a jelenlegi értékek egy részének fokozatos elhalásában és új (bizonyos esetekben régi-új) értékek megjelenésében és elterjedésében érhető tetten. Az értékvtáltást a társadalom és az egyén szintjén vizsgáljuk.

1.1. Értékváltás a társadalom szintjén

Az ipari társadalmak meghaladásának igénye új társadalmi modellek (Hideg 1998) keresésére ösztönzött. Ezek közül az információs társadalom, az igazságos verseny társadalma, a fenntartható társadalom és az interaktív szükségletek társadalma modellek gyakorolhatnak jelentősebb hatást hazai fejlődésünkre.

Az információs társadalmi modell új fogyasztói és életmód mintákat fog hozni. A munkával eltöltött idő csökkenésével több idő juthat képzésre és továbbképzésre, az önmegvalósítási célok kitűzésére és realizálására, a közösségépítésre és a társadalmi részvételre. Az egyéni szabadság növekedése abban is kifejezésre jut majd, hogy változatos életstílusok és életformák is megvalósíthatóak lesznek. A fő társadalmi különbségek attól fűgnek majd, hogy kik, milyen mértékben és módon élnek majd a nagyobb szabadság lehetőségével.

Az igazságos verseny társadalma modellirányzat nemcsak a technikai fejlődés társadalmi-gazdasági kérdéseire próbál válaszolni, hanem a környezeti problémákra is. A problémák fő okait nem a technikai fejlődésben jelöli meg, hanem a társadalomban uralkodó értékekben és ideológiákban, valamint az azokat kiszolgáló gazdaságban. Az uralkodó materializmus és az individualizmus ideológiájának meghaladása új értékekkel érhető el: az élet tisztelete; a természet mint az élet és a társadalom nélkülözhetetlen létfeltételének megértése; a poszt-materiális értékeknek a materiális értékek fölé helyezése; az emberhez méltó munkához és életkörülményekhez való jog elismerése és mindenki számára való megvalósíthatóvá tétele; az ember erkölcsi gazdagodásának fontossága révén. Ezeknek az értékeknek a megvalósulását egyesek a zsidó-keresztény értékek szerinti életvitel kiteljesedésében, mások viszont az általános emberi értékek és jogok következetes érvényesítésében látják. Ha a társadalom kollektíven elfogadja ezeket az értékeket, akkor az azok által vezérelt verseny – az igazságos verseny – a társadalom minden szférájában valóságga változtatja az új értékeket. Az igazságos verseny társadalmának modelljében a fejlődés generáló eleme a társadalmi értékrendszer, a természetről, az anyagi javakról, az emberről és a társadalomról vallott értékek változása. Ez az értékváltás a társadalom szabályozó szerepének erősödése és az oktatás-nevelés kiemelt fejlesztése révén formálja át a társadalom többi szféráját is.

A fenntartható társadalom a természeti környezet további elszennyeződésére és erőforrásainak kimerülésére ajánl a gyakorlatban is megvalósítható megoldást. Az ökológiai válság fő okát a természet és a gazdaság adott, kialakult kapcsolatrendszerében jelöli meg. A megoldáskeresés alapja az, hogy a környezeti problémát a gazdaság fejlődésével vagy fejlődése mellett kell megoldani, mert a környezeti problémák okai a gazdaságban koncentrálódnak. A tiszta ökológiai szempontok egyedüli társadalomváltoztató és -szervező elvvé tétele azért megvalósíthatatlan, mert az anyagi szükségletek kielégítéséről a társadalom nem mondhat le. Az emberi és az ökológiai szempontok olyan szintézise és kapcsolata lehet csak reális és előremutató cél, amely mellett az ökológiai rendszerek is működőképesek maradnak. Ez a cél az ún. koevolúciós fejlődéssel illetve fejlesztéssel valósítható meg, amely a természet és az emberek anyagi tevékenysége közötti, egymáshoz alkalmazkodó kölcsönhatás-rendszer lehetséges állapotainak sorozata. Az ily módon elérhető fenntartható állapotok kialakítása nem teszi tarthatatlanná a társadalmi jólét növekedését akkor, ha abba nemcsak a gazdaság által termelt anyagi javak tartoznak, hanem az emberi lét számára szükséges természeti javak is. A fenntartható társadalom modelljének generáló eleme viszont csak akkor léphet működésbe, ha a tudás, a technika-technológia és a társadalom értékrendszere környezetbaráttá válik. Ebben a folyamatban mind az új szemléletű tudományos gondolkodásnak, mind a nevelésnek és az oktatásnak meghatározó szerepe van. Ez a modell mégsem gondolkodik új típusú tudásiparban, mert az új értékek közvetítésében és megvalósításában fontosabbnak ítéli a technika-technológia alkalmazásának mikéntjét és az egyéni értékektől vezérelt

önkorlátozását. Ugyanakkor *a tömeges nevelést és oktatást az új környezetbarát értékek és ismeretek terjesztésének eszközeként fogja fel*, olyan egyirányú csatornaként, amely egyaránt táplálkozik a koevolúciós fejlődésről szerzett és szerezhető ismeretekből, valamint a tapasztalatból kiérlelt új értékekből.

Az interaktív szükségletek társadalma arra irányítja a figyelmet, hogy a társadalom önfejlődését az emberi és anyagi rendszer közötti kölcsönhatások generálják. A társadalom önfejlődését beindító mechanizmusokra *az értékek kód szerepükből adódóan érzékenyen reagálnak*. E mechanizmus kapcsán megindul az értékek eróziója és újrafogalmazása, az új szükségletek felismerése. A társadalom periferiáin élő csoportok mozgalmi felerősödnek és beindul *az értékek közötti verseny és küzdelem*. A nagy társadalmi megrázkódtatások, válságok, transzformációk az eddig periferián levő csoportokat, értékeiket domináns társadalmi pozícióba emelhetik. Rendkívül bizonytalan azonban, hogy melyik csoport jut domináns szerephez és melyik lehetséges jövő formálja majd át a társadalmat. A társadalmi önfejlődés új szakasza kezdődik, amelyben *új szükséglet- és értékcsírák keletkeznek*. Az új társadalmakban megjelenő új értékek csírái a természettel, a kommunikációval, az információval kapcsolatban az emberek közötti interakciók területén figyelhetők meg. *Az új értékekben közös, hogy nem anyagi javakra irányulnak, ezek csak közvetítő szerepet játszanak*. Az interaktív – nem anyagi – szükségletek társadalma kifejlődése során átszervezi a társadalom többi szektorát is, így az ipart és a mezőgazdaságot is.

A jövő társadalmával kapcsolatban tehát *új értékeként jelennek meg*:

- az információ mint növekedési tényező elismerése,
- a rövid táv preferálásával szemben a hosszú távú elkötelezettség,
- a környezet szeretete és tisztelete mint az emberi magatartás legfőbb szempontja,
- a jelenségek, összefüggések alaposabb feltárásához nélkülözhetetlen komplex megközelítés.

1.2. Értékváltás az egyén szintjén

Az 1970-es évek vége és az 1990-es évek közepe közötti időintervallumban *nemigen figyelhető meg jelentős változás a követett célértékekben a hazai lakosság körében*. A legfontosabb *célértékek a béke és a családi biztonság*, ezek állnak az értékhierarchia első és második helyén. Ezt követi a boldogság, illetve a haza biztonsága. Az 1990-es években felzárkózik ide az anyagi jólét mint érték, az elvégzett munka öröme mint érték pedig hátrébb szorul. Előbbre sorolódott viszont a belső harmónia mint érték. A legfontosabb *eszközértékek: szavahihető, felelősségteljes, bátor-gerinces, értelmes, segítőkész, fegyelmezett*. Az 1990-es években az első helyre az értelmesség került, maga mögé utasítva a szavahihetőség, a felelősségteljeség és a bátor-gerinces értékeket.

Már az 1980-as évek felmérései azt mutatták, hogy a hazai értékrend erősen individualizált (jobban, mint az amerikai) és intellektualizált. Az *individualizáltságot* a belső harmónia, a bátor-gerinces, a felelősségteljes és az önálló, az *intellektualizáltságot* az értelmes, logikus gondolkodás, az alkotó szellemű értékek képviselik. Jellemző vonulat, hogy az intellektuális értékek dominánssá váltak az eszközértékek rangsorában, néha meghaladva az etikai értékeket (mint megbocsátó, tiszta, szeretetteljes). A háztartási panelvizsgálatok pedig arra engednek következtetni, hogy *az állampolgárok többsége fontosabbnak tartja a materiális célok* (pl. az infláció elleni harc, a közbiztonság), *mint bizonyos posztmateriális értékek megvalósulását* (mint pl. a szólásszabadság, az állampolgári beleszólás a döntésekbe). Régióinkban (és hazánkban is) az értékrend egyféle „vulgarizálásának” is tanúi lehetünk, hiszen az emberek mindennapi életében a változásokból fakadó bizonytalanság az életszínvonal és a megélhetés kérdéseit minden más elé helyezi.

A *jövő értékei* az egyén szintjén az alábbiak szerint konkretizálódnak:

- a munka intellektualizálódása és innovatív jellegének erősödése;
- az életminőség javítása érdekében lemondás pillanatnyi örömeiről, előnyökről a távolabbiak reményében;
- nyitottság az új gondolkodásra és új szemléletre, s az új értékekre;
- nyitottság a jövőre, tehát a jövő mint érték fel- és elismerése;
- a nők és különböző kisebbségek emancipálása;
- általános tolerancia, a másság elismerése és elfogadása;
- a másokat és/vagy a természetet károsító magatartásformák önveszélyességének felismertetése,
- ilyenektől mentes életre szoktatás erősítése;
- a közösségekben való részvétel felelős vállalása;
- a verseny és kooperáció összekapcsolása új útjainak kidolgozása társadalmi és a gazdasági téren.

Ezek közül a leginkább meghatározó jelentősége a *jövőre orientáltságnak* van. A jövőorientáltság kizárólag az embernek az a tulajdonsága és képessége, amely lehetővé teszi, hogy gondolkodását nemcsak a múlt és a jelen szabályozzák, hanem folyamatosan érvényesülnek a jövőre vonatkozó előfeltevései és a jövővel szembeni elvárásai. A jövőorientált ember tevékenységének hajtóerejét a jövő inspirálja (Nováky 1997).

Az egyénnel összefüggésben az *etika oldaláról is változás* következik be: a kötelesség-etika mellett mind nagyobb figyelmet kap a lehetőség-etika.

Eddig elsősorban a *kötelesség-etika* szerint éltünk: „*tedd meg azt, amit meg kell tenned*”. Ez az etika előír, feladatokat és többé-kevésbé egyértelmű kötelességeket ró az emberekre.

A *lehetőség-etika* kicsit mást sugall. Egyik lényegi kérdése az, hogy „*képesek vagyunk-e nem megtenni azt, amit meg tudnánk tenni, de az új értékek talaján nem kívánatos megtenni*”. A lehetőség etika körébe tartozik pl. az, hogy nem szennyezzük a környezetet, holott eddig ehhez szoktunk, szakítunk a csupán növekedés-centrikus gazdasági tevékenységgel, holott sokáig ez volt az egyik irányadó vezérelv.

A lehetőség-etika másik lényegi kérdése pedig az, hogy „*képesek vagyunk-e megtenni (gondolni és cselekedni) valami olyat, ami az eddigiektől eltérő, valami egészen más, egészen új*”. Képesek vagyunk-e tehát a változtatásra? Ennek két célja lehet: az *alkalmazkodás* és a *megújulás*. Az *alkalmazkodás* azt célozza, hogy törekedjünk hozzáidomulni a megváltozott világhoz, a megváltozott körülmények okozta új helyzethez, és ez talán harmonikusabban sikerülhet az új értékek talaján. A *megújulás* pedig azt célozza, hogy ne csupán hozzáidomuljunk az új körülményekhez, hanem aktív részesei is legyünk a változásoknak, legyünk annak előidézői, azaz mi magunk is keressünk, generáljunk új célokat és utakat.

Tradícióink nagyban korlátoznak abban, hogy a korábbiaktól eltérően viselkedjünk. A lehetőség-etika elveinek valósággá formálása ezért talán nehezebb, mint a kötelesség-etikáé. A *kötelesség-etika* gyakran racionális gondolkodáson alapuló fegyelmezettséget követel (ezt és ezt meg kell tenni), a *lehetőség-etika* pedig egyik oldalról *önmegtartóztatást* (ne tegyünk meg valami szokásosat) követel, másik oldalról pedig *mélyreható változást vár el*. Ez nemcsak racionális gondolkodáson, hanem emocionális beidegződésen nyugvó, az eddigiektől

gyakran *alapvetően eltérő magatartásformát és gondolkodást*, illetve annak kialakítását követeli.

A lehetőség-etika szerinti élés értelmében sokszor *„ki kell találni, hogy mit akarunk másként gondolni és másként tenni”*. A társadalmi normák és értékek ebben közvetlen nem mindig segítenek. Nem úgy, mint a kötelesség-etika esetében, amikor egyértelmű következménye lehet annak, ha valami előírtat nem teszünk meg, illetve a társadalom által tiltottat cselekszünk. Esetleg meg is büntetnek ezért. A lehetőség-etika talaján állva viszont nekünk, a társadalom tagjainak kell felfedeznünk (megéreznünk), hogy mi legyen az az új érték, az az új magatartásforma, az az új gondolkodásforma, ami megújulást jelenthet, ami elvezethet az új társadalomhoz, vagy legalábbis olyan állapotba vezérelhet, amelyet mi magunk és a körülmények is előremutónak ítélnék.

A lehetőség-etika kérdéskörét célszerű tovább kutatni és a jövő társadalmának formálása szempontjából gazdagítani. Annál is inkább, mert a lehetőség-etika az információs társadalom egyik fő tevékenységi területe, ami fokozottan irányítja a figyelmet arra, hogy ne a múltból változtatás nélkül kibontható, ún. következmény-jövő építésére törekedjünk, hanem *keressük a kívánatos, az elfogadható jövő jellemzőit és megvalósításának feltételeit*.

2. Az új értékek hazai megvalósításának feltételei és lehetőségei

A társadalom és gazdaság új értékek szerinti formálására azoknál a jelenségeknél és folyamatoknál van lehetőség, amelyek instabilak, s ezért kaotikusan (de legalább gyengén kaotikusan) viselkednek. Az instabilitás, a matematikai értelemben vett káosz ugyanis segíthet az új értékek felszínre hozatalában és azok valósággá válásában. A kaotikus időszakokat megelőzően a domináns értékek állnak a középpontban, de a háttérben már megjelennek, szinte „ugrásra készen állnak” a nem dominánsak. Előtérbe kerülésük, majd elterjedésük annál gyorsabb lefolyású lehet, minél erőteljesebb a folyamat instabilitása, minél erőteljesebben jelenik meg a (matematikai értelemben vett) káosz.

A magyar társadalom és gazdaság hosszú távú adatsorainak stabilitás-vizsgálata (Nováky 1995) azt mutatja, hogy a magyar társadalom és gazdaság ebben az évszázadban nem volt a káosz állapotában, nincsen összefüggő, matematikai értelemben vett káosz, csupán káoszfeltök léteznek. A vizsgált demográfiai, társadalmi és gazdasági makromutatók

- *60%-a nem viselkedik kaotikusan,*
- *a kaotikus viselkedésre hajlamos mutatók 70%-a gyengén kaotikus (pl. a gazdaságilag aktív népesség, a beruházás volumenindexe, a törzstag pedagógusok, oktatók száma, a kórházi ágyak száma, az orvosok száma, az öngyilkosságban, önsértésben meghaltak száma, a bűncselekmények száma), 20%-a közepesen kaotikus (pl. az épített lakások száma, a keringési rendszer betegségeiben meghaltak száma, a nyilvántartott alkoholisták száma),*
- *sajátosan viselkedik a GDP (bruttó hazai termelés) hosszú távú adatsora: az adatsor közepesen kaotikus viselkedést mutat; a rész adatsorok önszerveződési koefficiens értékei arra utalnak, hogy az adatsor közeledik a teljes káosz felé.*

A nem kaotikus mutatók nagy többsége gazdasági mutató, a kaotikusak pedig inkább társadalmi jellegűek.

A magyar gazdaságban és társadalomban tehát tetten érhető a kis változásokra való érzékenység. A kaotikus viselkedés illetve az erre való hajlam erőteljesebben jelenik meg a társadalmi, mint a gazdasági tényezők körében, a gazdaság tehát a társadalomnál kevésbé érzékeny a változásra. A gazdasági makromutatók (mint például a GDP adatsora) egyelőre csak a káosz felé tartanak, míg a társadalmi-demográfiaiak közül több már a kaotikus viselkedés jegyeit

hordozzák magukon. Minőségi megújulást hozó átalakulás inkább és hamarabb várható a társadalomban, mint a gazdaságban. Ilyen körülmények között keresi a gazdaság és a társadalom egyrészt az új stabil utakat és pályákat, másrészt pedig azokat a meghatározó jellemzőket, amelyek előidézhetik a gazdaság új pályára való ráállását, azaz amelyek helyettesíthetők – mintegy kiválthatják – a régi növekedési tényezőket.

A társadalomnak a káosz iránti viszonylagosan nagyobb érzékenységből az következik, hogy *a társadalom inkább befolyásolható, mint a gazdaság*. (Ezért is fontos, hogy tisztában legyünk a lakosság jövőformáló erejével és azt beépítsük a jövővizsgálatokba, mint ahogyan ezt tettük a jelenlegi kutatásban.) Az is nyilvánvaló, hogy a társadalom kisebb erejű változásokra/változtatásokra képes megújítani önmagát, mint a gazdaság, ami csak hatalmasabb erők hatására változtathatja meg mozgását és viselkedését. A gazdasági változások kiteljesedéséhez a társadalmi változások hozzásegíthetnek, azaz a társadalom terén megjelenő káosz kedvező feltételeket, keretet teremt ahhoz, hogy a gazdaság is megmozduljon. A társadalomban érvényesülő kaotikus viszonyok a gazdaságot is megújíthatják azáltal, hogy kedvező háttérfeltételt nyújtanak a gazdaság növekedési tényezőinek megújulásához.

A tényezők kaotikus jellege két következménnyel jár. Azt mutatja egyrészt, hogy *fennáll a tényezők befolyásolhatóságának lehetősége*, másrészt pedig azt, hogy *alternatív növekedési pályák és koncepciók is lehetségesek*. A GDP befolyásolhatósága megvalósulhat közvetlen úton (pl. a beruházáson és a lakásépítésen keresztül) és közvetetten (pl. negatív társadalmi jelenségek megjelenésével, a devianciák mint pl. az alkoholizmus, az öngyilkosság és a bűncselekmények kiterjedtségének mértékével, illetve ezek kedvező irányú elmozdulásával) is, ami pozitívan hathat a gazdaság növekedésére. A társadalmi tényezők között található, kaotikus viselkedésre hajlamos negatív mutatók kedvezőtlen irányú elmozdulása ugyanakkor fékezheti a gazdasági növekedést, csakúgy, mint a gazdaságiak között található nem kaotikusak.

Lényeges arra figyelni, hogy *a változásokra érzékeny makromutatók* nemcsak azt tükrözik, hogy azok kis behatásokra reagálva letérhetnek az adott növekedési pályáról, hanem azt is, hogy *megfelelően alkalmazott kis változtatásokkal letéríthetők pályájukról és új, számunkra kedvező pályákra vezérelhetők*.

Előreszámításaink azt jelzik, hogy *a magyar társadalom és gazdaság előtt a jövőben nem csupán egyetlen út, hanem többféle pálya választásának lehetősége áll*. Lehetőség van a többféle pályán való mozgásra is. Pályamódosulás és/vagy pályamódosítás is várható. Ennek iránya azonban nemcsak a jobbítás felé mutathat (a magyar társadalom és gazdaság fejleszthető a jelenleginél jobban is), hanem magában rejti annak esélyét is, hogy „lehet ez még rosszabb is”. A vizsgálatok azt is mutatják, hogy a mozgástér adta lehetőségek többféle úton is kihasználhatók.

A káosz megújító, kreatív ereje szükséges ahhoz, hogy a magyar társadalom és gazdaság minőségileg átrendeződjék, magasabb szintre emelkedjen és utat nyisson egy harmonikusabb civil társadalom felé, ami egyúttal új rendet is jelenthet.

Felhasznált irodalom

1. Hideg Éva: Társadalmi modellek és a magyar társadalom lehetséges jövője, 1998, *Kézirat*, a T 23113. sz. OTKA program keretében készített tanulmány
2. Hideg Éva – Nováky Erzsébet: A jövőhöz való viszonyunk, *Magyar Tudomány* 1998. 1.
3. Myrdal, G.: *Érték a társadalomtudományban*. Válogatott módszertani tanulmányok, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1972

4. Nováky Erzsébet: Jövőkutatás és káosz, *Magyar Tudomány* 1993. 4.
5. Nováky Erzsébet – Hideg Éva – Kappéter István: Jövőorientáltság a mai magyar társadalomban, *Magyar Tudomány* 1994. 4.
6. Nováky Erzsébet (szerk.): *Káosz és jövőkutatás*, BKE Jövőkutatás Tanszék, Budapest, 1995
7. Nováky Erzsébet: Jövő és értékváltás, *Gazdaság és Társadalom* 1995. 3-4.
8. Nováky Erzsébet: Káosz és előrejelzés, *Statisztikai Szemle* 1995. 10.
9. Nováky Erzsébet: A káosz mint növekedési háttértényező, In: *Az ezredforduló utáni magyar gazdaság* I. kötet „A társadalmi és gazdasági környezet (az európai integrációt is érintve) az ezredfordulón” (szerk. Bélyácz Iván, Berend Iván – témavezető), Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs, 1997
10. Nováky Erzsébet: Instabilitás, káosz és gazdasági növekedés, In: *Az ezredforduló utáni magyar gazdaság* II. kötet „A nemzetgazdasági stratégia elemei” (szerk. Bélyácz Iván, Berend Iván – témavezető), Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs, 1998
11. Prigogine, I. – Stengers, I: *Az új szövetség. A tudomány metamorfózisa*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995